۷۸۶

بہارِ اعظم جاہی

روداد سفر میمنت اثرِ نواب اعظم جاہ بہادر کہ
در سنہ یک ہزار و دو صد و سی و ہشت ہجری از
مدراس تا ناگور اختیار کردہ و از انجا براہ ترچناپلی و
چنجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ و ویلور و کاویری پاک
و کنجیورم باز بمدراس مراجعت کردہ۔

تالیف

مولوی غلام عبدالقادر ناظر المتوفی سنہ ۱۲۴۳ھ

بہ تصحیح و تحشیہ و تقدیم

از

افضل العلماء مولوی حافظ محمد یوسف کوکن عمری ایم۔اے

ریڈر، شعبۂ عربی و فارسی و اردو،

مدراس یونیورسٹی

در سنہ ۱۳۸۰ھ = سنہ ۱۹۶۱ء چاپ شد

بہار اعظم جاہی

فہرست مضامین

ضمیمه جات در آخر کتاب

مقدمہ

مولوی غلام عبدالقادر ناظر کہ مصنف این کتاب بہار اعظم جاہی است از خانوادۂ بزرگ نوایط است کہ در قرن ہفتم ہجری از نایت کہ مقامی است در نواحی بصره ہجرت کرده بر ساحل غربی جزیره نمائے ہند جنوبی کہ بہ علاقہ کونکن معروف است سکونت ورزید۔ سلسلہ نسبش این است:۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر (۱۲۰۰-۱۲۴۳ھ) پسر مولوی غلام محی الدّین معجز (۱۱۷۳-۱۲۲۹ھ) پسر محمد ندیم اللہ ندیم (۱۱۴۸-۱۱۸۰ھ) پسر محمد عبدالقادر (۱۱۰۵-۱۱۶۳ھ) پسر مولوی محمد حسین المعروف بہ شیخ احمد سوانح نگار (۱۰۶۴-۱۱۳۴ھ) پسر شیخ ابو محمد پسر شیخ محمد حسین پسر عبدالقادر پسر حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ پسر قاضی رضی الدین مرتضی رضی پسر قاضی محمود کبیر (وفات ۹۹۵ھ) پسر قاضی احمد شافعی پسر فقیہ ابو محمد شافعی پسر فقیہ مخدوم اسمٰعیل شافعی پسر فقیہ مخدوم اسحق شافعی پسر فقیہ عطا احمد شافعی۔

فقیہ عطا احمد شافعی معاصر ملا فقیہ مخدوم علی مہائمی (وفات ۸۳۵ھ) کہ صاحب تصانیف بسیار در عربی و فارسی بوده' بود۔ از اولاد این فقیہ قاضی محمود کبیر نامور گشت۔ او در زمان سلطان علی عادل شاه (۹۶۵-۹۸۸ھ) قاضی القضاة معاملہ گوه بود در سنہ ۹۸۰ ہجری ہمہ معاملات قضا را بہ پسر خود قاضی رضی الدین مرتضیٰ را سپرده روانہ حرمین شریفین

زادھااللہ شرفا و تحریما گشت و چندے دراں جا اقامت کرد و باز به بیجاپور بیامد و به ہفتم ربیع الاوّل ۹۹۵ھ وفات یافت۔ یک تصنیف لطیف ازو درزبان پارسی بنام "تعلیقات قاضی محمود بر معالم گووہ" یادگار مانده۔ دربعض مسایل فقہیہ از قضاۃ وقت خود اختلاف کرده و صورت حقیقت ہر مسئلہ را واضح کرده۔

قاضی محمود کبیر را یک برادر بنام ملا خلیل اللہ بود که پیش ازو درسنه نہصد و شصت و ہشت ہجری ازیں جہان فانی درگزشت۔ او پدر ملا احمد و جد امجد ملا حبیب اللہ بیجاپوری بود۔ ملا احمد عالم و فاضل و صوفی بزرگ بود۔ پنج سال در مکه معظمه اقامت داشت و از شیخ شہاب الدین ابن حجر الہیتمی المکی المتوفی ۹۷۵ھ و از شیخ علی متقی المتوفی ۹۷۵ھ درس حدیث و فقه گرفته و چوں ملا احمد به بیجاپور باز آمد سلطان وقت علی عادل شاہ المتوفی ۹۸۸ھ بسا تعظیم و تکریم کرد و اورا بسیار محبوب داشت در معرکہا اورا ہمراہ خود داشت تا از برکت او فتح و ظفر بیشتر گردد۔ سلطان در ۹۸۵ھ در موضع کندرگی قریب مصطفیٰ آباد المعروف به بلگاؤں با اردوے خود مقیم بود که ملا احمد پیک اجل را لبیک گفت۔ سلطان بسیار محزون شد و اورا باحترام تمام درانجا دفن کرده به بیجاپور باز آمد۔

زوجه او بی بی نعیمه دختر سید ابوبکر از خاندان بزرگ سادات بود۔ نہایت متقی و پارسا و پاک باطن و نیک سیرت بود۔ درسال یکہزار و سی و پنج ہجری وفات یافت۔ پسرش ملا حبیب اللہ در یک قطعه

تاریخ وفات پدر و مادر خود چنیں یافتہ

پدر و مادرم فرشتہ بدند انس و جن را دریں چہ اشتلم است
زاں یکی را فرشتہ است تاریخ واں دوم را فرشتہ دوم است
۹۸۵ھ ۱۰۳۵ھ

ملا حبیب اللہ در سال نہصد و ہفتاد و نہ ہجری بشب عید الفطر متولد شد و از میاں حبیب اللہ شہر اوستاد و ملا ابراہیم زبیری و ملا حسن نجفی درس علوم نقلیہ و عقلیہ گرفت و از قاضی محمد کلیانی و میراں محمد بابانگری تصوف و سلوک آموخت و خواست کہ بعربستان و دیگر ممالک اسلامیہ رفتہ بر دست پیر بزرگ بیعت کند و خرقہ خلافت پوشد مگر میراں محمد بابانگری گفت ترا حاجت رفتن نیست . شیخ کامل عن قریب ہمیں جا خواہد آمد. چنانچہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ نایب رسول اللہ در سنہ یکہزار ہجری از مدینہ منورہ وارد بیجاپور گردید و پنج سال دریں شہر اقامت داشت . خلقی ازو مستفید و مستفیض گشتند ملا حبیب اللہ نیز بنزد او رفت و درس تفسیر و حدیث و فقہ و تصوف و سلوک ازو گرفتن آغاز کرد و در اندک مدت چناں مہارتے بہم رسانید کہ کسے اورا در بحث و مباحثہ عاجز کردن نتوانست و چوں سید شاہ موصوف در سنہ یکہزار و پنج ہجری روانہ حرمین شد ملا حبیب اللہ نیز خواست کہ ہمراہ او رود مگر مرشد گفت تو قصد سفر حجاز مکن تا آنکہ من ترا اشارہ نہ کنم، ناچار ترک قصد سفر کردہ تا حوض شاہ پور اولین منزل از بیجاپور پیدل مرشد خود را مشایعت کرد . مرشد موصوف ایں جا ہمہ مریدان خود را بصلاح و تقوی وصیت کردہ رخصت کرد و ملا حبیب اللہ را بہ تلقین مشرف ساخت . چنانکہ ملا حبیب اللہ تاریخ ایں تلقین بایں طور گفتہ

تلقین شاہ چوں شدہ این جام دستگیر
تاریخ این خوش است کہ تلقین گہ فقیر
۱۰۰۵ھ

بشرف و بزرگی حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ چنداں معتقد بود کہ مصاحبش را صحابی قرار دادہ چنانکہ گوید

صبغۃ اللّٰہی شو ار خواہی مراد　　کو مصاحب را صحابی می کند

و نیز گوید

صبغۃ اللہ درمیان اولیاء　　چوں محمد درمیان انبیاء

و در جائے دیگر مجموعہ اعداد نام صبغۃ اللہ را ضامن امن و امان قرار دادہ چنانکہ گوید

یک ہزار و پانصد و پنجاہ و ہشت　　ضامن امن است در دریا و دشت

ملا حبیب اللہ اوقات گرانمایۂ خود را در درس و تدریس و تصنیف و تالیف و ارشاد و نصیحت صرف می کرد۔ ذات با برکات او جامع شریعت و طریقت و معدن معرفت و حقیقت بود۔ بحالت بیداری و خواب بارہا از رویت جمال چہرۂ مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم مشرف شدہ۔ چنانکہ در شب بست و یکم از ماہ ربیع الاول در سال یک ہزار و بست و نہ ہجری بعد از نماز عشا در حجرۂ خود تنہا نشستہ کتاب افراد سخاوی را کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ بود، مطالعہ می کرد۔ ناگاہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم از در در آمد۔ ملا حبیب اللہ فی الفور از جائے خود برخاستہ تعظیم ادا کرد و آنحضرتؐ را بر مسند خود نشانید و خود دست بستہ روبروے او نشست۔ آنحضرتؐ فرمود، چہ میخوانی؟ او ہموں کتاب را بدست آنحضرتؐ گذاشت و او بر ہر دو صفحات کتاب انگشتہاے مبارک خود را داشتہ چندے مطالعہ کرد و سر مبارک خود را

چناں بجنبانید کہ گویا مضامین آں ہر دو صفحات را تصدیق می کند۔ ملا حبیب اللہ پرسید ہمہ افراد اقوال حضرت شما کہ دریں کتاب ذکر کردہ راست است یا نہ۔ آنحضرت جواب داد۔ بلی ہمہ ایں اقوال از افراد سخن من است۔ ملا حبیب اللہ ایں واقعہ را در یک قصیدۂ تائیہ قلمبند کردہ است چنانکہ گوید

اتانی رسول اللہ فی عین یقظتی   وجالسنی مستقبلا وھو قبلتی
وعندی افراد السخاوی بخطہ   اطالع باب الطاء منھا بخلوتی
ولی قال ماھذا؟ فلما اجبتہ   امر اصبع التسبیح فی کل سطرۃ
من اسطر کلتی صفحتی بابھا فقط   کفی شرفا لو راس شعر بنقطۃ
فیاعز قرطاس و یا عز اسطر   و یاعز ظفار بمس و نظرۃ
وحرک تحریک المصدق راسہ   یوءمل فی المعنی بتعمیق فکرۃ
و قلت لہ ھل کلھا افراد قولکا   فقال نعم ذا الکل افراد سنتی

"یعنی تشریف آورد پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حالت بیداری من و روبرو نشاند مرا درحالیکہ آنحضرت در جانب قبلہ من بود۔ و بدست من کتاب افراد سخاوی بود کہ مصنف آں را بدست خود نوشتہ، و من ازاں کتاب باب الطاء را در تنہائی مطالعہ می کردم۔ آنحضرت پرسید چہ میخوانی؟ وچوں من جواب دادم آنحضرت بر ہر دو صفحہ ہائے مفتوح کتاب انگشتہائے مبارک خود را بر ہر سطرش براند۔ پس کاغذ و سطور از مس و نظر مبارک آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم شرف عظیم یافتہ۔ آنحضرت سر مبارک خود را چناں بجنبانید کہ گویا تصدیق میکند و در معنیش غور و فکر می کند۔ پس من اورا گفتم آیا ہمہ ایں افراد اقوال حضرت شما است؟ گفت بلی ایں ہمہ از

افراد سنن من است"

این قصیدہ طویل است آں را بتمامہ دریں جا نقل کردن ممکن نیست.
ملا حبیب اللہ سخنور بزرگ عربی و فارسی بود ۔ بعضے از اشعار او دریں جا نقل کردہ می آید ۔ اوست کہ گوید ۔

علی ثیاب لاتباع بدرهم　　وفیهن نفس لاتباع بعالم

برمن پارچہا است کہ بدرہمی ہم فروختہ نشود مگر دراں نفسی است کہ بعوض عالمی ہم فروختہ نشود ۔

علیکم ذکر ربی کل حال　　فان الذکر احلی کل حال
علی جنب قعودا او قیاما　　کذا حال الاقامۃ وارتحال

در ہر حالت ذکر پروردگار را برخود لازم گردانید زیراکہ ذکر در ہر حالت خواہ آں بر پہلوے خود بود یا در حالت قعود و قیام یا در حالت اقامت و سفر شیرین است

اوست کہ گوید

پری روے مرا دیوانہ کرد است　　زخویش و آشنا بیگانہ کرد است
ہمی اشک و قطرہا خم مردمک مغ　　جبینی چشم را میخانہ کرد است
چو عین دوست شدم زاں حبیب خواندم　　کنوں مرا زمن امکان اجتناب کجا است
نمک زخندہ بریش جگر ہمی ریزی　　بغمزہ لشکر غم پر شکستہ انگیزی

مشعلہ مشغلہ افروختم　　دیدہ بدل دل بخدا دوختم
خار و خس غیر بجاروب لا　　رفتم و جز صو ہمہ را سوختم

من بہ تماشاے خودم مشتغل　　نیست مرا سوے دگر روے دل
در بحر غم ہمیشہ کند آشنا شنا　　بیگانہ است آنکہ بغم نیست آشنا

خنجر من خنجر خصمش نیام   دادهٔ خضر است علیه السلام
هرکجا می‌نگرم نقش تو در جلوه‌گری است   منگر نقش تو کافت زدهٔ بی‌بصری است
گر نظرے بر دگرے کرده ام   بهر تو مشق نظرے کرده ام
فراق یار و وصال رقیب می‌کشدم   ازین دو درد یکی عنقریب می‌کشدم
هرشب سر تو سوے فزودن نازد   تا همچو جمال تو جمالے سازد
در چار دهم چونکه بخود پردازد   بیند که چو تو نیست ز غم بگدازد

وقتیکه سلطان ابراهیم عادل شاه (۹۸۸-۱۰۳۷ھ) ملا حبیب الله را بدہلی فرستاده بود راجه مان سنگھ و مرزا عبدالرحیم خانخانان و دیگر اراکین دولت شهنشاهی باعزاز و اکرام و احترام بسیار پیش آمدند. راجه مان سنگھ هیچ وقت بر مسند خود نشسته ملاقات نمی‌کرد. مرزا عبدالرحیم خانخانان ورا بسیار عزیز داشت. روزے پیش او اشعار خودش می‌خواند ازانجمله این رباعی بود.

دوست شد دشمنی دل آزاری چیست   خوی تو نه دهر است ستمگاری چیست
بخت تو نه بخت ما است در خواب چراست   بخت تو نه چشم ما است بیداری چیست

ملا حبیب الله شد گفت بخت را بیداری لائق مدح و ثنا است نه که مذموم و ناستوده
مرزا عبدالرحیم خانخانان این ایراد را شنود و خاموش ماند و جواب نداد

ملا حبیب الله تا مدت بست و پنج سال از هجرت سید شاه صبغة الله کسی را مرید نکرد و خود را در لباس اهل علم ظاهر پوشیده داشت. صرف سه چهار اشخاص مخصوص را مرید کرده بود. باب بیعت و ارادت مفتوح نه بود چون خواجه حافظ والد ماجد عبدالقادر مصنف کتاب مناقب حضرت شاه

حبیب اللہ در سال یک ہزار و سی ہجری مرید شد فیض بیعت و خلافت عام گردید و تا بقیہ عمر شریف کہ یازدہ سال باشد بسا مردمان را مرید کرد و خلافت داد - ملاے موصوف در تاریخ گوئی یگانہ روزگار بود . رقعۂ عنا بانہ بخواجہ حافظ نوشتہ کہ از ہر فقرۂ آں تاریخ بر می آید . و آں این است .

هوالحافظ - خلاف بما ورزیدن - کفران حق نعمت بود - راہ شقاق نوردیدن
۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ

کفر طریقت بود - بیا ئید بخشیم - بانتقام سیئہ قیام نمائیم
۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ ۱۰۳۱ھ

شکر اللتواب الاواب
۱۰۳۱ھ

چوں عمرش بشصت و سہ سال رسید مکتوبی از عارف کبیر سید اسعد بلخی خلیفہ حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ از مدینہ منورہ بغرہ ذی قعدہ ۱۰۴۱ھ رسید مضمونش ایں بود -

" اشارۂ ہدایت دستگاہ العارف باللہ سیدنا و مولانا شاہ صبغۃ اللہ نفع اللہ ببرکاتہ و برکات علومہ در باب طلب شما مرئی شدہ است - باید کہ در ہیچ باب عذر نمودہ روانہ حرمین شریفین بشوند کہ نفع دارین درین است و تا شما عزم ایں جانب درست نکنند اشارۂ ہدایت دستگاہ نخواہد شد - از دوست یک اشارہ کافی است و مارا بسر دویدن است . التاکید التاکید التاکید"

چوں ایں مکتوب را دید کتاب نفحات الانس تصنیف لطیف حضرت ملا عبدالرحمن جامی را بر داشتہ ازاں فال گرفت ایں دو بیت بر آمد

دریں زمانہ منم قائد صراط اللہ ز حد خاوری تا آستانہ اقصی
روندگان معارف مرا کجا بینند کہ ہست منزل جانم بما ورا ے ورا

ازیں فال نیک بسیار مسرور شدہ فکر تہیہ سفر حجاز کرد۔ دریں اثنا آصف خان سپہ سالار افواج مغلیہ با لشکر جرار از دہلی بیامد و شہر بیجاپور را محاصرہ کرد۔ ہمہ ساکنان شہر از بیم ایں لشکر نیم جاں شدند۔ ملا حبیب اللہ نیز بعارضہ تپ مبتلا شد و بیماری او طول گرفت، چوں احباب متحیر شدہ بیم خود عرض کردند گفت از جانب افواج مغلیہ ہیچ گزند نخواہد رسید۔

آخر ملا حبیب اللہ بتاریخ نہم ماہ شعبان المعظم ۱۰۴۱ھ روز یکشنبہ پیک اجل را لبیک گفت و روز دوم اورا دفن کردند۔ تاریخ وفاتش قطب آخر الزمان (۱۰۴۱ھ) است۔ بعد سہ روز آصف خان نیز محاصرہ را برداشت و بتاریخ ۱۲ ر شعبان المعظم از بیجاپور کوچ کرد۔

او از ام حبیبہ دختر خال اعنی سید اسحٰق کالپی کتخدا شدہ بود۔ سید اسحٰق در مدینہ منورہ تا دوازدہ سال سکونت داشت و باز ازانجا وارد بیجاپور گشت و دست ارادت خود بدست شاہ برہان الدین بیجاپوری داد و در کالپی وفات یافت۔ ام حبیبہ لاولد بود مگر از بطن ستی تفاحۃ الحبشیہ (وفات ۱۰۳۶ھ) کہ کنیزک بود یک پسر متولد شد و چوں ایں پسر از برکت حضرت سید شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ زائیدہ بود اورا بنام صبغۃ اللہ موسوم گردانید چنانکہ خود گوید

زادۂ من کہ زادۂ شاہ است نام نامیش صبغۃ اللہ است

ایں پسر بیازدہم شعبان المعظم ۱۰۲۰ھ متولد شد و در سنہ یک ہزار و ہفتاد ہجری وفات یافت۔

قاضی رضی الدین مرتضیٰ پسر قاضی محمود کبیر عالم و فاضل

و شاعر شیریں مقال بود۔ رضی تخلص می کرد۔ یک کتاب در صنائع و بدایع نوشت و آں را بنام تحفۃ الحقیر بخدمت سلطان ابراہیم عادل شاہ گزرانید و بایں طور فخر نمود۔

اے رضی تحفہ ات پسند افتاد کاحسنت گفت زہرہ و مریخ
قدر او بیں کہ از حساب جمل آفریں گفتہ آسماں تاریخ
۹۹۸ھ

نیز گفتہ

تحفہ را چوں نباشد زیب کہ درو لعل و درلبسی سفتہ
پایۂ او ببیں کہ تاریخش آسماں باز آفریں گفتہ
۱۵۲ + ۸۴۶ = ۹۹۸ھ

ایں کتاب بر یک مقدمہ و دو لمعہ و خاتمہ منقسم است۔ مقدمہ در بیان اقسام سخن باصطلاح ارباب ایں فن لمحہ اول در تفصیل محسنات نثر و تعریف و تمثیل آں لمعہ دوم در تعریف و تمثیل اقسام نظم خاتمہ در خوش طبعی و حکایات و استہزا و ہزلیات فرح انگیز۔ و در لمعہ دوم از اشعار و منظومات خود استدلال آوردہ

از تاریخ وفات قاضی رضی الدین مرتضی ہیچ اطلاعی نداریم البتہ او پنج پسر داشت یکی حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ دوم قاضی حسین لطف اللہ سوم قاضی محمود صغیر چہارم حسین شکراللہ پنجم محی الدین روح اللہ۔ از دو پسران موخرالذکر ہیچ اطلاعی نداریم۔ قاضی محمود صغیر کتاب مالا بد شافعی را کہ تصنیف لطیف نورالدین محمد الایجی است اختصار کردہ و آں مختصر ہنوز موجود است و بسیار مقبول است۔ قاضی حسین لطف اللہ پدر میراں عبدالقادر (وفات ۱۰۴۲ھ) و محمد علی

و قاضی نظام الدین احمد کبیر (وفات بعد سنہ ۱۱ھ) است و این میران عبدالقادر پدر مولوی محمد حسین بیدری شہید المعروف بامام صاحب است که به تشرع و دینداری و علم و معرفت الٰہی و فضل و شرف باطنی ممتاز و مشتہر بوده۔ شہنشاہ ہند اورنگ زیب عالمگیر اورا در مدرسہ محمود گاواں در محمد آباد المعروف بہ بیدر صدر مدرس مقرر کرد و بخطاب امام المدرسین اورا شرف امتیاز بخشید۔ در حق گوئی و حق نویسی بیباک بود، اکثر حکام و امرا را بر اصلاح امور رعایا و احوال طلبہ و رد فواحش و منکرات متوجہ ساخت، فریضہ امر بالمعروف و نہی عن المنکر را کما حقہ بجا می آورد۔ حدیث شریف کلمۃ حق عند سلطان جائرٍ پیش نظر خود داشتہ بود۔ چوں یکی از زمینداران قوم بیڈر در صوبہ محمد آباد بیدر بعض زنان مسلمانان را غاصبانہ در قبضہ تصرف خود آورد و ہیچ حاکم و امیر بداد او نرسید۔ مولوی محمد حسین غضبناک شدہ رقعۂ پرغیظ بنام اورنگ زیب عالمگیر نوشت مضمونش این بود۔

"پیش ازیں دو بادشاہ بدعتی دریں ملک بودند۔ عالمی از خدا التجا می کردند که حق تعالیٰ این دو بادشاہ بدعتی را اخراج نمودہ بادشاہ سنی را دریں ملک بیارد۔ حق تعالیٰ شما را آورد و در سلطنت شما بیڈر شقی این قدر سر بفساد آوردہ کہ شرم سادات یغما نمودہ، حالا از حق تعالیٰ مردم دعا می کنند کہ ہماں بادشاہاں را بیارد و شما را اخراج نماید"

اورنگ زیب عالمگیر فی الفور جواب نوشت: "حق تعالیٰ این مرد بزرگ را سلامت دارد ما از چندیں معنی خبر نداشتیم، خبردار فرمود،

خان فیروز جنگ را تعین کردیم۔ السعی منی والاتمام من اللہ"

در تفسیر و عقاید و تصوف چند کتاب ہا و رسالہ ہا نوشتہ۔ یک کتاب لطیف در علم عقاید بنام عقاید نامۂ حسینی تالیف کردہ کہ بر دو باب منقسم است و ہر باب بر چند فصل۔ باب اول در اثبات صانع و وجود و صفات او باب دوم در اثبات نبوت و آں بر سہ فصل منقسم است۔ مگر ہنوز از تکمیل ایں کتاب فراغت یافتہ نبود کہ بشب یازدہم رمضان المبارک ۱۲۸۰ھ برق خاطف بر آتشخانہ کہ متصل مدرسہ محمود گاواں بود افتاد و مدرسہ و مسجد را منہدم ساخت۔ مولوی محمد حسین با نمازیان دیگر نماز تراویح ادا می کرد۔ در قعدہ دوگانہ اولی بود کہ از صدمہ برق و صاعقہ آسمانی سقف مسجد افتاد و ہمہ نمازیان شہید شدند حاکم و مردم شہر در شہادت گاہ رسیدند و یک یک را از تودہ خاک جدا کردند۔ مولوی محمد حسین در عالم تشہد بود انگشت او باداے شہادت برداشتہ بود و قرآنی کہ متصل مصلی بود پر از خون شدہ۔ شخصی تاریخ شہادت او بایں طور گفتہ

امام زمانہ محمد حسین کہ زہد از وجودش گرفت است زین
ولایت مآبی کہ مدحش بود بر ارباب دیں فرض مانند دین
اجل برق آسا بسویش شتافت سراپا جہاں سوخت از برق بین
پئے رویت ایزد ذوالجلال ز دنیاے فانی چو پوشید عین
سروش خرد گفت تاریخ فوت یقینا بہشتی محمد حسین
۱۲۸۰ھ

قاضی نظام الدین احمد کبیر مردے فاضل و یگانۂ روزگار بود۔ در علوم عقلیہ و نقلیہ مہارتے تام داشت از شیخ عوض بن محمد الضُعَیف السقاف

سند روایت حدیث حاصل کردہ بود - میر منشی دربار سلطان علی عادل شاہ و سلطان ابراہیم عادل شاہ والیان بیجاپور بود - بعد از سال یک ہزار و یک صد ہجری در بیجاپور وفات یافت .

از نسل قاضی نظام الدین احمد کبیر بسا علماء و فضلا برخاستند مثل محمد عبداللہ شہید (۱۰۸۰ - ۱۱۴۵ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد کبیر و قاضی نظام الدین احمد صغیر (۱۱۱۳ - ۱۱۸۹ھ) پسر محمد عبداللہ شہید و مولوی ناصر الدین محمد (وفات ۱۲۰۶ھ) پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک غالب جنگ بہادر (۱۱۹۶ - ۱۲۳۸ھ) پسر مولوی ناصر الدین محمد و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر (۱۲۰۸ - ۱۲۸۵ھ) و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدر الدولہ بہادر (۱۲۱۱ - ۱۲۸۰ھ) پسران مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر - قاضی نظام الدین احمد صغیر و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر در زبان عربی و فارسی و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدر الدولہ در زبان عربی و فارسی و ہندی تصنیفات و تالیفات بسیار کردہ اند کہ تفصیل ہر یکی ازینہا درین مقدمۂ مختصر گنجائش ندارد - لہذا ازینہا اغماض کردہ احوال اولاد حسن فضل اللہ المعروف بہ محمد نعمت اللہ را بیان می کنیم .

از اولاد حسن فضل اللہ مولوی محمد حسین المعروف بہ **شیخ احمد** بود کہ در زمانہ اورنگ زیب عالمگیر بہ خدمت وقائع و سوانح نگاری و خفیہ نویسی احسن آباد المعروف بگلبرگہ مامور بود، ہرگاہ یار علی بیگ خان کہ امیر کبیر و بخشی سوانح نگاران بود روداد ہاے وقائع صوبجات را در حضور شہنشاہی

ارسال می نمود اورنگ زیب عالمگیر پیش از ہمہ روداد شیخ احمد سوانح نگار را ملاحظہ می نمود زیراکہ او برو اعتماد کلی داشت۔

ہمہ حکام و امراے بادشاہی اورا بسیار معزز و محترم داشتند و ملال خاطرش را باعث صد رنج و تعب می دانستند۔ از رقعات مولوی محمد حسین بیدری شہید کہ برادر زوجہ شیخ احمد سوانح نگار بود، چناں ظاہر می شود کہ ہر روز قریب پنجاہ کس از سفرۂ خوان او لذت اندوز می شدند۔ بسیار مخیر و عالی ہمت بود۔ شاعر خوش فکر محمد برہان نام بسبب افلاس و تنگدستی پریشان حال شدہ بخدمت شیخ احمد سوانح نگار یک قصیدہ و مثنوی و رباعی گزراند و صلہ و انعام شایاں ازو حاصل نمود۔ برہان گوید۔

اے صاحب کریم کرم بخشش نامدار　برخی بیاں کنیم غم دل ز صد ہزار
تا بحر بخشش تو در آید بجوششی　از فیض تو رسیم ازیں قعر برکنار
ایں باد مفلسی کہ وزیدہ است در جہاں　چوں غنچۂ خزاں شدہ دل ناتوان و زار
وقت غریب و جاے غریب است و ما غریب　در مردمان شہر نداریم اشتہار
خالی است جیب و کیسۂ ما از پشیز و دام　محتاج قوت شب شدہ ایم اندریں دیار
سامان رخت و پخت نداریم ہیچ چیز　فرشم زمین و ابر لحاف است پنبہ دار
داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک　چوں زلف دلبراں شدہ دستار تار تار
باقی قیاس کن ہمہ حالم بریں نمط　پوشیدہ نیست در نظر مرد ہوشیار
دستم بگیر و جوہر مارا نگاہ کن　عریانم ار چو برہنہ شمشیر آبدار
بے خرج و بے وسیلہ و بے ساز و بے نوا　چیزے کرم نمائی سخن را ہمیں مدار
برہان سخن دراز مکن اختصار کن　دست دعا برآر بدرگاہ کردگار

یارب دریں زمانہ کہ تا دور مشتری است این فیض بخش را بجہاں فیض بخش دار

زہے خفیہ نویس شیخ احمد وجودت آیۂ خلق محمد
جواں بخت و جواں دولت جوانے بذات خود جہانے را چو جانے
ز خاص و عام چوں وصفت شنیدم برائے خدمتت ایں جا رسیدم
پریشاں حالم و بس ناتوانم دریں شہر غریبم بے زبانم
بود نہ سال من بے روزگارم عجب منسوبۂ دشوار دارم
منم بے دست و پا و بے وسیلہ ندارم غیر الطاف تو حیلہ
توئی مخلص نواز و چارہ سازم ز لطف خویشتن کن سرفرازم
قبائل ہفت کس دارم بہمراہ ندارم جز توکل در جگر آہ
ہمہ عریاں و بے ساماں و بے دل پریشاں حالم و وقت است مشکل
ز تو آساں شود ایں مشکل من چو گل خنداں شود غنچہ دل من
بکام خویش برخوردار گردی قبول حضرت جبار گردی
گرہ از کار بر ہاں چوں کشائی کند ایزد ترا حاجت روائی

آنی کہ پناہ اہل رازت کردند بیچارہ نواز و چارہ سازت کردند
لطفی فرما بحال یاران قدیم شکرانہ آنکہ سرفرازت کردند

در صوبہ احسن آباد المعروف بہ گلبرگہ جاگیرے باو مرحمت شدہ بود کہ بست و چہار ہزار روپیہ محاصل سالیانہ داشت ۔ مگر مولوی محمد حسین بیدری از جاہ و حشمت دنیوی او اندیشناک بود و ہمیشہ اورا تاکید کرد کہ از کسب مال حرام بسیار اجتناب و در نوشتن اخبار ببارگاہ سلطانی بسیار احتیاط باید نمود ۔ اورا رقعۂ بایں مضمون نوشت

"مجمل آنکہ خود تصدیع باید کشید و از تصدیعات اندیشید و موت را نصب العین داشتہ و از حرام احتراز کردہ کہ سعادت دنیا و آخرت دارین است، در طعام ہم تخفیف بکنند بر شما فرض نیست کہ البتہ با چند کس بخورید و فرض است کہ از مال حرام احتراز ورزید اگر کسے رشوت بگیرد و بہ فقیرے بدہد یا بخوراند موجب ثواب نیست۔ بلکہ اگر امید ثواب در تصدق بمال حرام داشتہ باشد ہم کفر است و در حق آں فقیر ہم ظلم کردہ باشد کہ مال حرام بخورد و آں بیچارہ را دادہ۔ الحال شکر بسیار باید کرد کہ بہر حال منصب دارید و جاگیر ہست و از تصدیعات لشکر فارغ ہستید و جاگیر شما در محل خدمت شما واقع است و بہ نان جوار باید ساخت و اگر حرام را بر خود حلال بگیرید ظاہر است کہ چیزے نخواہد ماند و وبال تا ابد باقی است و در صورت اخذ حرام از رسوائی دنیا نیز امن نیست۔ غرض اینکہ خرچ بسیار دارم عذر ایں نمی شود کہ حرام بگیرم بر من لازم است کہ خرچ کم کنم و گرسنہ باشم و حرام نگیرم۔ زمین شما ہم ہست چند سال ازاں مارا خرچ می شد۔ الحال برائے خرچ خالہ صاحبہ و برادران خود بکنند کہ صورت حل بہم رسانند و از سابق کہ ما خرچ کردہ ایم امید داریم کہ ان شاء اللہ ادا بکنیم حساب نوشتہ نگاہ داریم"۔

"نوشتہ بودند کہ آنچہ می شنود و می بیند بے کم و کاست حضور بر می نگارد۔ مشفق من! چوں احتمال آن است کہ نوشتہ شما بعرض بادشاہ رسد لازم است کہ در نوشتہا بسیار احتیاط بکار برند۔ بعضے چیزہا است کہ البتہ باید نوشت و زود باید نوشت مثل آنکہ فوج غنیم یا بیڈر فلاں جا

آمد و فلاں دیہ را تاخت و مویشی گرفت و چناں و چنیں کرد و فلاں سردار بادشاہی با فوج آمد و جنگ شد و بعضے چیزہا است کہ تا یقین نہ شود ہرگز نباید نوشت مثل آنکہ فلاں خان ایں قدر زر از مخالفاں گرفت و ایں قدر زر تہی کرد و چوں باعث دشمنی مردمان و ضرر دنیوی نوشتن ایں قسم است پس دریں نوشتن بسیار احتیاط باید کرد تا آنکہ کالشمس فی نصف النہار برخود ظاہر نشود بمجرد گفتہ کسی نباید نوشت. و بعضے چیزہا است کہ پیش از نوشتن آگاہ باید کرد مثل آنکہ متصدی بر کسے ظلمے کند اولا اورا بملائمت باید گفت کہ ظلم خوب نیست و ما نیک خواہ دنیا و آخرت شما ہستیم اگر از گفتہ شما از ظلم باز آمد ہم شما ثواب حاصل کردہ باشید و ہم مظلوم سلامت ماند و ہم ظالم از ظلم و مثل آنکہ مسکرات وغیرہ منہیات شرعیہ در جا عام بودہ باشد اولا اورا منع در خفیہ باید کرد کہ فلاں جا منہیات است و بر ما نوشتن لازم است کہ بادشاہ برائے ہمیں کار فرستادہ است و نیز اگر ننویسیم و خبر برسد بغضب بادشاہی گرفتار شویم بہتر آن است کہ چوں نفع سہل است و ضرر دنیا و آخرت بسیار، منع بکنند، اگر منع کرد فبہا و الا آخر باید نوشت. برادرا دریں صورت ان شاء اللہ ہم مردمان دشمن نخواہند شد و ہم فرض از ذمہ خود ادا کردہ باشیم" (رقعات خطی از مولوی محمد حسین)

و مکرر التماس نمود

"مکرر التماس آن است کہ بہ ہر تدبیر خود را از آفت خدمت مالی برآرند کہ خسران دارین می نماید. دنیا متاعی نیست کہ عاقل از بہر آں دست

از دولت ابدی بشوید ۔ مع ہذا دریں خدمت سوائے درد سرو تصدیعات لاطایل چیزے نیست ۔ بہر نحو مسبب سببے سازد کہ ازیں بخوب ترین وجہ برآیند۔ حضرت والدہ سلمہا اللہ تعالی ہمیں الحاح دارند، مفصلا احوال خود برنگارند کہ جمعیت خاطر است"

بمجرد رسیدن ایں مکتوب از خدمت شاہی سبکدوشی حاصل کرد و گوشہ عافیت و قناعت اختیار کرد و ازاں پس از گلبرگہ ہجرت کردہ در محمد پور المعروف بہ آرکاٹ توطن گزید. ناظم آنجا نواب سعادت اللہ خاں (وفات ۱۱۴۳ھ) دو صد روپیہ ماہوار باو وظیفہ مقرر فرمود آخر بسیزدھم رمضان المبارک در ۱۱۴۴ھ پیک اجل را لبیک گفت و متصل توپخانہ در مقبرہ صادق در آرکاٹ مدفون شد .

او از شہربانو دختر میراں عبدالقادر و خواہر مولوی محمد حسین بیدری شہید کتخدا شد ازو دو پسر محمد عبدالقادر و محمد مخدوم و یک دختر بیگم صاحبہ متولد شد ۔ بیگم صاحبہ زوجہ نظام الدین علی پسر مولوی محمد حسین بیدری شہید بود ۔ **محمد عبدالقادر** در سال یکہزار و یک صد و پنج ہجری تولد یافت و از اساتذہ آرکاٹ تحصیل علم عربی و فارسی کردہ ۔ تدبر و دانائی بمرتبہ کمال داشت ۔ گاہ گاہ بسخن سنجی ہم رغبت می فرمود، مرید سید علی محمد قدس سرہ المتوفی ۱۱۳۸ھ بود ۔ پیش از دو ماہ و دہ روز از شہادت نواب ناصر جنگ شہید بعمر پنجاہ و ہشت بہ ہفتم ماہ ذی قعدہ ۱۱۶۳ھ در آرکاٹ وفات یافت و در مقبرہ مرشد خود در تاچپورہ مدفون شد .

محمد مخدوم پسر خورد شیخ احمد سوانح نگار در ۱۱۱۵ھ تولد یافت، در فقہ و عقاید و ادب فارسی مہارتی بہم رسانیدہ و از علم باطن نیز حظے وافر داشتہ از مریدان خصوصی حضرت سید علی محمد قدس سرہٗ بود و بعمر ہفتاد سالگی بہ بست وششم شوال المکرم ۱۱۸۵ھ ازیں جہان فانی درگذشت و در مقبرہ تاجپورہ بجانب غربی گنبد مرشد خود قدس سرہ مدفون شد، در قبول دعا مقبول ہمگناں بود۔ میر اسد اللہ خاں کہ از جانب نواب محمد علی والاجاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نیابت صوبہ داری آرکاٹ داشت ازو ملتجی شد کہ برائے نزول باران رحمت نماز استسقا ادا می کند۔ ہنوز از مصلی بر نخاستہ کہ آں قدر باراں بارید کہ در کوچہ و بازار گذر خلایق دشوار افتاد۔

مولوی محمد ندیم اللہ ندیم پسر محمد عبدالقادر در ۱۱۴۸ھ متولد شد و از اساتذہ وقت علم عربی و فارسی حاصل کرد۔ در زبان پارسی مہارتے داشت کہ مزید براں متصور نمی شود خط نسخ خوب تر می نگاشت اکثر دوستان و شاگردان در فن خطاطی ازو بسیار مستفید گشتند۔ نہایت وجیہ و بالا قد بود و در اوصاف نیک و اخلاق جمیل ممتاز بود عم محترمش محمد مخدوم دو دختر داشت۔ دختر کلاں حسین بی بمولوی ناصرالدین محمد پسر قاضی نظام الدین احمد صغیر منسوب شد و دختر خورد شہر بانو بعقد نکاح مولوی ندیم اللہ ندیم در آمد۔ شہر بانو در صلاح و تقوی و عفت و اخلاق یگانہ روزگار بود۔ از سن ہفت سالگی تا روز رحلت بجز عذر شرعی ہیچ نماز و روزہ را قضا نہ کرد و بروز شادی ہم از نماز

غافل نہ شد۔ چوں بر ادائیگی رسم جلوہ بر تخت عروسی نشست و بوجہ نغمہ پیرائی مشاطگان رسم جلوہ بطول انجامید بدایہ خود کہ از زمان طفلی مانوس بود گفت دریں رسم نامشروع نماز فرض عصر برباد می رود۔ باید کہ پردہ نمودہ سامان برائے ادائیگی نماز مہیا کنی ورنہ ازیں حجاب عرفی بدر آیم و فرض خود را ادا کنم دایہ اش اورا بجانبے بردہ مصلی مہیا ساخت و بگسترد و شہربانو بر و ایستادہ نماز ادا کرد۔

بعد از یک سال و چند ماہ بتاریخ یکم ماہ صفر ۱۱۷۳ھ شب یکشنبہ ہنوز نماز عشا ادا نکردہ بود کہ درد زہ برخاست۔ باوجود درد زہ نماز عشا ادا کرد۔ بعد اندک وقت پسرے تولد شد کہ آں را بنام غلام محی الدین موسوم گردانید۔ مادرش شہربانو علیل و فریش شد و ہیچ علاج فائدہ نداد۔ سررشتۂ امید زندگانی از دست رفت۔ بشب پنجم از ولادت ایں پسر شمع نور خانہ ہم گل شد۔ مادرش بی بی مخدومہ اشرف دختر محمد عبداللہ شہید کنیزک خود را ندا داد و گفت بزودی دریں جا شمع روشن کن۔ شہربانو گفت ای مادر عزیز من! افروختگی شمع احتیاج ندارد۔ چراغ نور ایمان کافی است۔ و پس ایں شعر ہندی برخواند۔

اگر شمع ایمان تجھ سات ہے
اندھیری لحد تجھ پہ شب برات ہے

یعنی اگر شمع ایمان ہمراہ تست قبر تاریک ہم برائے تو حکم شب برات دارد کہ درو روشنی بسیار چراغاں میشود۔

و نیز گفت اے مادر من بمادر مادر تو یک دختر تولد شد و بفضلہ تعالی کثیر الاولاد گردید و ہنوز سلسلہ نسل او جاری است۔ من ایں پسر خورد

را بتو می سپارم خدائے تعالیٰ قادر است کہ ایں پسر را نیز معزز و طویل العمر گرداند و سلسلۂ اولادش تا قیامت جاری باشد۔ باید کہ بہ پرورش ایں نور دیدۂ من کما حقہ متوجہ شوی و بکسے دیگر اورا نہ سپاری۔ شہر بانو ہموں شب کہ شب جمعہ ششم ماہ صفر بود پدر و مادر و شوہر و ہمہ اقارب را الوداع گفت و سفر آخرت اختیار نمود و در مقبرۂ تاچورہ با دوستان خود بیاسود۔

بعد رحلت زوجہ خود مولوی ندیم اللہ ندیم بخانہ داری ہیچ رغبت نفرمود۔ وقتیکہ نواب حیدر علی از میسور بر آرکاٹ لشکر کشی کرد اکثر ساکنان آنجا باطراف و جوانب منتشر شدند مولوی ندیم اللہ نیز با خویشان و دوستان خود بر کوہ ہی منڈل گڑھ کہ دراں وقت دار امن و سلامتی بود پناہ گزید۔ و کسان دیگر ہم دراں جا آمدند و سکونت ورزیدند۔ سوء اتفاق است کہ اکثر ساکنان ایں کوہ بعارضہ تپ مبتلا شدند و بعضے ازاں راہی ملک بقا گردیدند۔ بعد چندے مولوی ندیم اللہ نیز بیمار شد۔ روز بروز تپ او زیادہ شد و ہیچ علاج فائدہ نمی بخشید۔ آخر کار حاجی سید عبد اللہ بن سید قاسم کہ داماد مولوی ناصر الدین محمد بود از کوہ ہی منڈل گڑھ بآرکاٹ رفت و از صوفی بزرگ عثمان خان سرور (وفات ۲۹ رجب ۱۱۹۰ھ) تعویذ گرفتہ باز بر کوہ ہی منڈل گڑھ بعد نماز جمعہ رسید۔ دید کہ مولوی محمد ندیم اللہ جان خود را بجان آفریں سپردہ۔ بسیار حزین و متاسف گشت۔ دوستان و خویشانش جمع شدند و تجہیز و تکفین کردہ بعد نماز مغرب اورا متصل دروازہ قلعہ دفن کردند۔ تاریخ وفاتش بست و دوم جمادی الاول ۱۱۸۰ھ بود و عمرش دراں وقت سی و دو سالہ بود۔

مولوی ندیم اللہ شاعر خوش فکر بود۔ ندیم و ندیمی تخلص ہمی کرد. دیوانے مشتمل بر غزلیات یادگار مانده. کلامش پختہ و مضامین نازک و رنگین است۔ این جا سہ غزلیات نقل کرده می آید۔

شکست عارض صاف تو قیمت گل را فگند زلف تو در پیچ و تاب سنبل را
فروخت عارض گل شمع وادی ایمن بباغ منصب پروانگی است بلبل را
میان عاشق و زاہد مسافتے است بعید کہ این جمال تو می جوید آن تجمل را
چمن شناخت کہ گلبن شداست فتنہ بتو نکرده بیہده زنجیر پائے سنبل را
فتیلہ از پر پروانہ خوش بود اے عشق چراغ مشہد بلبل اگر کنی گل را
بہ غمزه داده اجازت بجنگ گل چشمت بہانہ ساختہ آشفتہ کاری مل را
ربوده دلم از عشوه لیک جانب من نمی کنی نگہی بنده ام تغافل را
خموش بود ندیمی بگفت و گو آمد
شنید تا ز صراحی نوائے قلقل را

گل چو داغ دل من ز باغ من غلط است
نسوخت لالہ گر از رشک داغ من غلط است
بہ بحر حسن شدم محو قطره وار اے خضر
مساز بیہده کز توسراغ من غلط است
ز داغ فرق نشد فرق در جنون یک مو
بداغ فکر صلاح دماغ من غلط است
کسی بداغ دل من نہ سوخت جز دل من
کہ خانہ سوزی غیر از چراغ من غلط است

بدور چشم تو کز جور پایمالم ساخت
بغیر خون جگر در ایاغ من غلط است
ندیم بے تو اگر باغ جنت است گلشن
ہوائے آں بدل بے دماغ من غلط است

تاکی افسردہ نشینی شررے پیدا کن   دلبرے غمزہ زنے عشق گرے پیدا کن
ہر طرف جلوۂ حسن است نۂ واقف ازاں   برو از بہر تماشا نظرے پیدا کن
تا بسر منزل مقصود کہ راہی است دراز   نہ رسی زیں تگ و دو بال و پرے پیدا کن
کاشت دہقان محبت بدلت تخم وفا   از پی نشو و نما چشم ترے پیدا کن
تاکی از کوہکن و وامق و مجنوں گوئی   از پی شہرت خود ہم سمرے پیدا کن
مفلساں را نبود پیش بتاں منزلتے   وصل ایشاں طلبی سیم و زرے پیدا کن

زہد خشک نبرد راہ ندیمی جلے
میل خاطر بہ بتاں ہم قدرے پیدا کن

پسرش مولوی غلام محی الدین چنانکہ ذکر کردہ ایم در آغوش مادر مادرش بی بی مخدومہ اشرف پرورش یافت و تا سیزدہ سال چناں زندگانی گزراند کہ ہیچ وقت فقدان مادر خود را محسوس نمی کرد۔ اولا از اساتذہ آرکاٹ درس فارسی و خطاطی آغاز کرد و در ۱۱۹۰ھ با خویشان و اقارب خود بمدراس منتقل شد۔ و از میر محسن خاں امتیاز المتوفی ۱۱۹۹ھ و محمد عاصم خاں المتوفی ۱۲۱۶ھ و امیر الدین علی المتوفی ۱۲۰۸ھ و مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ و مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر المتوفی ۱۲۳۸ھ علوم عربیہ و فارسیہ حاصل کرد۔ نواب محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ فرزند کلان نواب

سراج الدوله انورالدین خان بهادر شهید بسابقه معرفت که با اولاد شیخ احمد سوانح نگار داشت غلام محی الدین را از کمال قدردانی تائید مالی می نمود. غلام محی الدین معجز تخلص می کرد و اشعار خود را از نظر مولوی باقر آگاه همی گزراند. و در اندک مدت نکات و غوامض شعری را یاد گرفت و مقدمات علمی و شعری را خوب می فهمید. او بیک واسطه شاگرد میرزا عبدالقادر بیدل بود و نسبت شاگردی از علی دل خان مروت المتوفی سنه ۱۲۰۱ھ داشت که از مرزا عبدالقادر بیدل اصلاح گرفته. در اندک مدت فضایل و کمالات معجز شهرت گرفت و بلند آوازگی علم و هنرش به هر سو رفت.

روزے در تتبع سلطان قلمرو سخندانی حکیم افضل الدین خاقانی قصیدهٔ نعتیه که مشتمل که بر پنجاه بیت بود نوشته بخدمت آگاه روانه کرد تا دو روز پیش خود نهاد و بچشم انصاف آں را مطالعه کرد و باز آں را واپس کرد و نوشت:- کلام شما بسیار مربوط و مضبوط است. ہیچ گنجائش اصلاح ندارد. ایں قصیده در گلدسته اشعار معجز موجود است مطلعش این است

در شب ہجر تو اے خورشید مه سیمائے من
زد بهم نظم کواکب آه محشر زائے من

در زبان فارسی بعد آگاه شهر اوستاد بود. نواب امیرالامرا المتوفی سنه ۱۲۰۳ھ پسر خورد نواب محمد علی والا جاه المتوفی سنه ۱۲۱۰ھ اورا برائے تعلیم و تربیت پسر خود عبدالعلی خاں که بعد ازاں بخطاب نواب عظیم الدوله بر مسند نشست مقرر فرمود. شش سال اورا تعلیم نمود و چوں نواب امیرالامرا وفات یافت نواب محمد علی والا جاه اورا برائے تعلیم و تربیت دامادان و نبیره‌گان مامور کرد. چوں

نواب عمدۃ الامرا ہمین فرزندانش بر مسند حکومت جلوہ گر گردید بسبب اختلاف مسلک و مزاج ازو برگشت و در دور حکومت خود اورا حبۂ نداد حتیٰ وجہ یک سالہ کہ بر پدرش واجب الادا بود آں را ہم در خزینہ خود نہاد۔ در اوایل ریاستش منکوحۂ نواب محمد علی والا جاہ مسماۃ رئیس النساء بیگم اورا برائے تعلیم پسر خود معین فرمودہ بود۔ قریب یک سال در تربیتش سعی بلیغ بکار بردہ چناں حق یک سالہ ہم رائیگاں رفت۔ و چوں نواب عظیم الدولہ در ۱۲۱۶ھ بر مسند ریاست متمکن شد یک صد و چہل روپیہ ماہوار باسناد قدیم خود مقرر فرمود۔ کہ تا وفاتش جاری بود۔

معجز اکثر در زبان فارسی طبع آزمائی می نمود۔ گاہے گاہے در عربی و ہندی ہم سخن سنجی می کرد۔ اکثر غزل می سرود و قصاید نعتیہ و منقبتیہ ہم می نوشت۔ از مدح و قدح حکام و امرا و اہل دنیا بالکلیہ پہلوتہی کرد۔ در دیوانش ہیچ قصیدہ در مدح و منقبت امیرے از امرائے زماں یافتہ نمی شود۔ خود را غلام محی دین حضرت عبدالقادر جیلانی می پنداشت چنانچہ گوید

زہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

در یک بیت ہندی ہمیں مضمون را ادا کردہ است

کج روی سے چرخ کے معجز نہ ڈرنا زینہار
تو غلام محی دیں ہے ہر بلا سے پار ہے

یعنی اے معجز از کج روی چرخ بد رفتار ہرگز مترس۔ زیرا کہ تو غلام محی دین است و از ہر بلا آزاد است۔

آخر در سال ۱۲۲۹ھ اورا مرض اسہال لاحق گشت و با این ہمہ روزہ ہاے رمضان را ترک نکرد و خواست کہ شش روزہ ہاے نفل شوال را نیز ادا کند۔ پسرانش مانع آمدند گفت نمی دانم کہ این سال بر من خواہد گذشت از روز دوم شوال روزہ شروع کرد درد شکم زیادہ شد۔ روز چہارم از شوال دستہاے خونیں آمدن گرفت پسرانش براے افطار اصرار نمودند پذیرا نفرمود۔ روز پنجم بہ جبر و اکراہ اورا از روزہ باز داشتند۔ حالت او روز بروز بتنزل رو گرفت تا آنکہ فرایش شد و از اشارہ نماز ادا کرد۔ بہ بست و چہارم ماہ شوال ۱۲۲۹ھ جان خود را بجان آفرین سپرد۔ روز دوم در مسجد انوری مدرسہ نماز جنازہ ادا کردند و در صحن مسجد میلاپور اورا دفن کردند۔ پسر کلانش مولوی غلام عبدالقادر ناظر تاریخ وفاتش چنیں تحریر فرمود۔

حضرت محی دیں ز صرصر مرگ چوں صبا رفت سوے باغ نعیم
بود سالار اہل فضل و کمال منصف با سخا و خلق کریم
ماتم آنجناب بے ہمتا دل این مضطرب نمودہ دو نیم
ہاتفم گفت با لب افسوس سال مرگ پدر کہ درد عظیم
۱۲۲۸+۱=۱۲۲۹ھ

دو دیوان قصاید و غزلیات یکی در فارسی و دیگر در ہندی دارد۔ بترتیب دیوان خودش نپرداختہ و اتفاق تصنیف ہم نیفتادہ۔ ذکاوت مزاج و رسائی فہم بمرتبۂ داشت کہ اگر بہ تصنیف و تالیف متوجہ شدے بسا تصنیفات و تالیفات کردے۔ رقعات بر طرز بیدل ہمی نگاشت پیش از سی سال از وفاتش قصیدۂ لامیہ مشتمل بر اصطلاحات علوم و فنون از صوبۂ

بنگالہ بمدراس رسید خواست کہ در تتبع ایں قصیدہ قصیدۂ لامیہ دیگر نویسد و لیکن اتفاقش نیفتاد بعد چندے آں قصیدہ را تلاش کرد۔ در ہیچ جا آں را نیافت ۔ باز بعد پانزدہ سال روزے در محفل یاران ذکر ایں قصیدہ آمد ۔ فی الفور بجوابش پرداخت و در یک نشست سی بیت نظم کرد و از تشبیب تا حسن التخلص رسید. باز گفت اکنوں ایں امر مشقت طلب است ۔ مگر ان شاء اللہ المستعان بوقت فرصت ایں قصیدہ را باتمام رسانم. لیکن اتفاق اتمام و نظر ثانی ہم نیفتاد ۔ تبرکاً آں سی ابیات را ایں جا نقل می کنیم ۔

امروز منم مصدر انواع فضایل	در اہلِ کمالات مضاعف بجلایل
اجوف بود از علت ایراد کلامم	ہر طبع صحیح است ازیں مسئلہ قایل
منفی است ز فکرم اثر معنی ناقص	مثبت بود ایں صیغہ باصحاب فواضل
لفظم ہمہ با معنی سنجیدہ لفیف است	کو ہست نہاں از نظر مختل جاہل
ماضی بود امرم باقالیم معانی	مستقبل آں نہی نماید بہ کامل
تاکید کنم نفی مخاصم چو بیک حرف	بجحدم نبود قدرت حاسد بمقابل
مفعول بود واہمۂ خصم غلط کار	در درک کمالم کہ بود بر ہمہ فاعل
از دقت فکرم کہ بود مبتداء عقل	پر بے خبر آمد نظر جاہل غافل
از معرفتم صاحب ادراک رسا را	تنکیر مقالات فضولاں شدہ حاصل
در بزم ادب بسکہ منادی شدہ اسمم	ترخیم پذیرفت ازاں نام افاضل
از رفع مقامم شدہ مجرور بد اندیش	نصب علمم کردہ نگوں اہل رذایل
ہر گوشہ کمالے کہ بود ہست مضافم	موصول منم باہمہ اقسام فضایل

متبوع بود جودت ذہنم بکمالات   باقی ہمہ اذہاں بودش تابع و ناقل
معدول بود دشمنم از جادۂ تحقیق   تخمیر من از عدل و منم منصف عادل
وضعم ہمہ ظاہر و محتاج بیاں نیست   ترکیب وجودم شدہ از حسن خصایل
وضعم نشود ہمچو خساں جمع بتانیث   موزوں بود افعال من از لطف شمایل
امکان حد کس نبود رسم لطیفم   جنسم ہمہ عالی است نہ از نوع اسافل
شد صلح کلم خاصیت از مبدأ ایجاد   از کینہ دہد فصل مرا طینت فاصل
کارم نبود ہیچ گہی با عرض عام   چوں جوہر من گشتہ مخمر بجزایل
کلی چو منم در ہمہ اخلاق معالی   با من چہ کند جزئی کم پایۂ سافل
واجب بود اقرار کمالم بجز وکل   شد ممتنع انکار ملامت گر عاذل
مدلول کمالم بدلالات ثلاثہ   ایں امر بدیہی است بر ناظر عاقل
با من نرسد خصم مرا لاف تساوی   باشد متباین ز ازل ناطق و صاہل
موضوع بود ذاتم و محمول مکارم   شرطیۂ من منفصل از صدق رذایل
طبعم چو بود مانعۃ الجمع بلادست   شد منع خلو لازم اوصاف کوامل
مفہوم بسیط است قضایای کلامم   نی قول مرکب چو سخن وار مجادل
در نہر حیات دل من روح سخن تا   زد غوطہ و افشاند پر و بال بساحل
املاک معانی شدہ موجود ز رشحش   در کعبہ توحید مُسَبِّح بجلایل
توحید وحیدی کہ بود وحدت ذاتش   بیگانہ ز اعداد و مبرا ز اماثل
واریخت ز اوج قدمش سلّم برہاں   بگسستہ ز کاخ صفتش حبل دلایل

بعد از وفاتش پسر کلانش مولوی غلام عبدالقادر ناظر بتر تیب
مجموعہ ہاے اشعارش در فارسی و ہندی پرداخت بغرۂ محرم از تسوید دیوان

فارسی و بغرۂ رمضان المبارک ۱۳۳۲ھ از تسوید دیوان ہندی فراغت حاصل کرد - از دیوان فارسیش سہ غزلیات ایں جا نقل کردہ می آید۔

تا بکی محروم داری ذرۂ بیتاب را　　جلوہ گر فرما زمانی مہر عالم تاب را
حسن جاناں بے نیاز از طعنہ بدبین بود　　از خروش سگ چہ نقصاں پرتو مہتاب را
غنچہ اش تا گلفشانی کرد در صحن چمن　　سر فرو شد از خجالت ہر گل شاداب را
گل نہ تنہا خوں شدہ اے جان گلشن در غمت　　خار و گل باہم کشد ہر لحظہ خون ناب را
کی کشد باغ محبت منت ابر بہار　　ابر باشد گریہ ایں گلزار آتش تاب را
نیست غم، نخوت سرے کز بہر تعظیم نخاست　　مست لا یعقل چہ داند شیوۂ آداب را
معجزا از درگہ سلطان جیلاں رخ متاب
قبلۂ خود ہمچو باب اللہ ساز ایں باب را

ز دنیا حاصل رنگ وفا نیست　　گل ایں باغ جز جور و جفا نیست
گرفتاران دام عاشقی را　　پر پرواز جز آہ رسا نیست
چہ می جوئی ز گردوں ساز عشرت　　نوائے عیش در ماتم سرا نیست
ز اقبال کف پایش سرم را　　خیال سایۂ بال ہما نیست
بجان دردمند مبتلایم　　بجز لعل لبت حاجت روا نیست
برنگ عقد شبنم آب گردد　　بخورشید رخت چشمی کہ وا نیست
چو جوہر ہمدم شمشیر بادا　　سری کو در سر راہت فدا نیست
بہ بند کلفت و غم مبتلا باد　　دلی کو بندۂ زلف شما نیست
شود پامال ہمچوں خاک یارب　　ہر آنکو بر در تو جبہہ سا نیست
دل الفت پرست معجزم را
بجز وصل تو جاناں مدعا نیست

بدام زلف شب رنگ پری تا مبتلا گشتم
چو شمع از جلوه صبح جمالش جاں فدا گشتم

پی اوج محبت جانکنی ہا کردم و آخر
سراپا شعلہ گشتم سوختم آه رسا گشتم

دلا سر باختن در راه اویش اجر ہا دارد
بکویش تا فدا گشتم شہید کربلا گشتم

فگندم شعلہ ایمن بصحرائے جہاں یکسر
بباغ آرزو تا درغمش آتش نوا گشتم

نمودم خویش را تا خاک جولانگاه شبرنگش
بچشم قدسیاں خلوت گزیں چوں توتیا گشتم

رسیدم در حریم وصل آں صبح چمن پیرا
برنگ رنگ گشتم ہمچو بو گشتم صبا گشتم

کشیدم سر ز اوج عرش ہم یک نیزه بالاتر
بخاک آل احمد تا چو معجز جبہہ سا گشتم

مولوی غلام محی الدین معجز از این صاحبہ کتخدا شده بود کہ در سنہ ۱۱۸۱ھ تولد یافت و بعد مرگ شوہرش چہل سال زیست تا آنکہ بیازدہم رجب ۱۲۶۹ھ وفات یافت او دختر حافظ ابو محمد پسر حافظ محمد سعید پسر حافظ حسین قادری بوده، اکثر افراد خاندانش حافظ قرآن بودند، حافظ حسین قادری در نصرت گڑھ المعروف بہ جنجی سکونت داشت، در زہد و تقوی و خدا شناسی و خدا رسی معروف و مشتہر بود،

خرقہ خلافت از سید شاہ مصطفی قادری خواہر زادہ حضرت سید میران محی مدرس قدس سرہما پوشیدہ، بعمر ہشتاد و شش سال بہ ہفدہم محرم الحرام ۱۱۵۸ھ در نصرت گڈھ وفات یافت۔ تاریخ وفاتش ؎

از کرم مصطفی بجنت برد –
۱۱۵۸ھ

پسرش حافظ محمد سعید در فقر و خاکساری مشہور بود، از پدر بزرگوار خود خرقہ خلافت در بر کردہ، بیازدہم ماہ مبارک ربیع الاول ۱۲۱۶ھ بعمر نود و یک سال در میلاپور مدراس وفات یافت۔ مولوی باقر آگاہ قطعۂ در تاریخ وفاتش چنیں نوشتہ

چو حافظ محمد سعید آنکہ بود — بفضل و کمال و بزرگی وحید
نشان سعادت ز نامش عیاں — فروغ عبادت ز رویش پدید
بریں دار کلفت بر افشاندہ دست — بنزہت سرائے تقدس رسید
بتاریخ سال رحیلش خیال — سراسیمہ ہر جانبے می دوید
بگفت از سر بیقراری سروش — ز خود وارہید و بحق آرمید
۲ + ۱۲۱۴ = ۱۲۱۶ھ

از اولاد حافظ محمد سعید دو پسر نامور گردیدند. یکی حافظ ابو محمد (ولادت ۱۱۵۵ھ) و دوم حافظ حسین قادری (۱۱۷۷–۱۲۵۹ھ) کہ داماد مولوی باقر آگاہ بود و در مکہ معظمہ وفات یافت حلیمہ بی دختر حافظ محمد سعید زوجہ مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر و مادر مولوی عبدالوہاب مدار الامرا و مولوی محمد صبغۃ اللہ قاضی بدر الدولہ بود۔ در ۱۲۱۳ھ بسبب گزیدن مار در سدھوٹ قریب کڈپہ وفات یافت و درانجا مدفون شد۔

پدر مادر ایں صاحبہ نیز حافظ قرآن بود. نامش غلام محی الدین بود

در دارالنصر نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی سکونت داشت، گاہ گاہ بمدراس رسید و چندے دریں جا اقامت ورزید۔ بہ بست و نہم ماہ محرم الحرام ۱۲۱۳ھ روز شنبہ بخانہ امین صاحبہ بیامد و بعد از فراغت طعام بہ بستر خواب رفت۔ بآخر شب سہ بار ندائے الا اللہ بگوش حضار رسید۔ گمان بردند کہ حسب عادت در ذکر الٰہی مشغول است چوں صبح شد و آفتاب برآمد و او از حجرۂ خود بیروں نیامد اندروں رفتہ دیدند کہ روح او از قفس جسد عنصری پرواز کردہ است۔ انا للہ و انا الیہ راجعون۔ و ہمچنیں شیخ میراں بارہ ہزاری پدر حافظ غلام محی الدین موصوف مردے مقدس و عابد و مرتاض بود ہر روز دوازدہ ہزار بار درود می خواند۔ بایں سبب اورا بارہ ہزاری می گفتند تا دم واپسین خود را ازیں نعمت عظمی محروم نداشت۔

معجز را چہار پسر بود۔ یکی غلام عبدالقادر ناظر دوم غلام رضا سوم محمد صبغۃ اللہ چہارم محمد ندیم اللہ۔ محمد صبغۃ اللہ (۱۲۰۹-۱۲۱۷ھ) در طفلی مرد[۱]۔ غلام رضا و محمد ندیم اللہ از خوشہ ہائے شجر حیات ثمر بر چیدند و

---

[۱] تاریخ ولادتش از معجز

(۱) در خانۂ بندہ چوں پسر شد — از فضل خدائے بے ریائے
(۲) موسوم بنام صبغۃ اللہ — کش باد پنہ ز ہر بلائے
(۳) یارب بحمایت خودش دار — محفوظ بہر زمان و جائے
(۴) درسال تولدش برآمد — فرخندہ سیر ز دل ندائے
۱۲۰۹ھ

تاریخ وفاتش از معجز

اے جان عزیزم چو ازیں دار فنا رفت — خلقی زدہ آہی کہ عجب جان جہاں شد
لخت جگر من سمی نائب مختار — ہیہات چہ گویم ز برمن بجہاں شد
در جوش الم خاطر آمادۂ اندوہ — در فکرت سال غم آں راحت جاں شد
زد نالہ سوز عجبی با لب افسوس — ہاتف ز فلک کاں گل خنداں بجناں شد
+ ۱۲۱۶ھ = ۱۲۱۷ھ

صاحب اولاد شدند غلام رضا بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۰۵ھ متولد[۱ـه] شده بتاریخ ۲۸ ربیع الآخر ۱۲۹۲ھ وفات یافت و برادر او محمد ندیم الله در سال ۱۲۱۳ھ تولد یافت و به پنجم شعبان ۱۲۹۰ھ پیک اجل را لبیک گفت[۲ـه]، تذکره ایشاں و ازواج و اولاد ایشاں که تا حال جاری است خالی از طوالت نیست. لہذا بر احوال مولوی غلام عبدالقادر ناظر فقط اختصار کرده می آید.

مولوی غلام عبدالقادر ناظر بتاریخ ہفدہم ماہ جمادی الاولی ۱۲۰۰ھ در ترلکھیڑی مدراس بخانہ پدرش که قریب مسجد الوری بود، تولد یافت پدرش تاریخ ولادتش بدینگونہ نظم کرده

چوں ز فضل قادر بے ریب وعیب	شد باین عاصی پسر فرخنده خو
ساختم نامی بعبدالقادرش	تا معین او شود محبوب او
کردم از دل بر در دانائے غیب	بہر تاریخ تولد سر فرو
از سر آیین بگفتا ہاتفم +	والی بغداد بادا عون او
	۱۱۹۹ = ۱۲۰۰ھ

۱ـه تاریخ ولادت غلام رضا از معجز:

چو فرزند مسعود شد کمترین را	غلام رضا شد باو نام نامی
شدم بہر تاریخ سر در تفکر	مناجی بدرگاه رب الانامی
درین فکر بودم ز ہاتف ندا شد	جناب امام رضا باد حامی
	۱۲۰۵ھ

۲ـه تاریخ ولادت محمد ندیم الله از معجز:

چوں ندیم الله از فضل خدا	جلوه آرا گشت در دار سرور
حضرت معجز ز جوش انبساط	گفت برخوردار تاریخ ظہور
	۱۲۱۳ھ

تاریخ وفاتش این است

با عبادت زنده بود و در عبادت جان سپرد	داد فضل عابداں داده ندیم الله خاں
حسب حالش سر به پیش افگنده فرمود آسماں	در نماز صبح جاں داده ندیم الله خاں
	۱۲۹۱ = ۱۲۹۰ھ −

روز تولدش مادرش بسیار ناتوان بود ۔ معجز از ناتوانی او خائف شدہ بخدمت حضرت فتاح شاہ مجذوب بمتیال پیٹھ مدراس رفت ۔ دید کہ مجذوب موصوف بکنارہ دریا می رود ۔ باآہستگی درود خواند و گماں برد کہ موافق مضمون حدیث اگر آں مجذوب واقعی بود باو التفات آوردہ از مطلوب و مقصودش آگاہی نماید ۔ مجذوب مذکور فورا بطرفش متوجہ گشت و بزبان ہندی گفت" سوہاگ کی پگڑی" یعنی " دستار صد دست" معجز مطمئن شد کہ حق تعالیٰ اورا فرزند صالح و طویل العمر عطا خواہد کرد زیراکہ او کلمہ بد از زبان مجذوب نشنیدہ. بخانہ خود باز آمد و ہموں شب پسرے زائید کہ آں را بنام غلام عبدالقادر موسوم گردانید ۔

بعد از ادائے رسم مکتب و بسم اللہ خوانی بعمر چہار سال و چہار ماہ و چہار روز جزو الف بے را شروع کرد و در عرصہ یک دو ہفتہ آں را باتمام رسانید ۔ پس ازاں قران مجید شروع کرد و در ضمن آں پند نامہ سعدی و رسالہ آمدن یاد گرفت، و منظومہ کفایت الاسلام در فقہ شافعیہ تصنیف حضرت شاہ نعمۃ اللہ ولی نیز حفظ کرد ۔ بعد ازاں گلستان و بوستان سعدی و انشائے خلیفہ و یوسف زلیخائے جامی و رسالہ عقایدش و رسالہ احسن التبیین فی آداب المتعلمین مصنفہ مولوی محمد باقر آگاہ را سبقا سبقا از پدر خود خواند ۔ و بعمر دوازدہ سالہ بدرس علوم عربیہ پرداخت اولا از مولوی محمد باقر آگاہ رسالہ میزان تیمنا و تبرکا شروع کرد و در مدت چہار سال اکثر کتب درسیہ مثل میزان و اوزان و صرف میر و ہدایۃ الصرف و زنجانی و مائۃ عامل و شرح مائۃ عامل و سجاوندی و مصباح و کافیہ

باتمام رسانید و در ضمن آں سکندرنامہ و گلشن سعادت و دفتر اول انشاے ابو الفضل و رسالہ قانون فارسی مولفہ عبدالواسع ہانسوی کہ بنام دستورالعمل نیز مشتہراست و رسالہ حسن و عشق نعمت خان عالی را با ہمدرسان دیگر سماع کرد۔ معانی و مطالب سکندر نامہ کما حقہ ذہن نشین او نشدہ بود. بار دیگر پیش پدر خود قرات نمود.

بعد از وفات نواب عمدۃ الامرا چوں نواب عظیم الدولہ مسندنشین شد مولوی غلام محی الدین معجز بسابقۂ محبت کہ بااوداشت اوقات عزیز خود را در ہمنشینی او صرف می کرد۔ لہذا پسر خود را حوالہ مولوی حافظ محمد حسین قادری برادر علاتی مولوی حافظ ابو محمد نمود تا اورا در علوم عربیہ تدریس کند۔ در خرد سالی ازو گلستان و بوستان سعدی خواندہ بود۔ اکنوں فواید ضیائیہ المعروف بشرح ملا جامی و کتب منطق مثل رسالہ صغری و کبری و قال اقول و شرح تہذیب و شرح ایساغوجی خواندن آغاز کرد۔ مگر بعمر بست سالگی مزاجش بعارضہ نفث الدم علیل شد و سہ سال تعلیمش موقوف گردید و چوں صحت یافت کتاب مختصر المعانی پیش پدر خود خواندن گرفت. فن اول و دوم کہ متعلق بہ معانی و بیان است ختم نمودہ فن سیوم کہ در بدیع است آغاز نمود۔ چند اسباق ازاں یاد کردہ بود کہ دشمنان معجز خلافش شورش برپا کردند معجز از دربار قطع تعلق کردہ خانہ نشین شد۔ دریں زمان مولوی غلام عبدالقادر ناظر دیوان ناصر علی سرهندی و رسالۂ عروض سیفی و رسالہ قافیہ مولانا جامی و سہ نثر و پنج رقعات ملا ظہوری ترشیزی و رقعات مرزا عبدالقادر بیدل از پدرش خواند و مہارتے در زبان پارسی

بہم رسانید۔ در فارسی و ہندی سخن سنجی ہم می کرد و از پدر خود اصلاح می گرفت۔

عبدالعلی خان فرزند نواب امیرالامرا پیش از تخت نشینی خود ماہوار پانزدہ روپیہ بہ مولوی غلام محی الدین معجز برائے میوہ خوری پسرکلانش از سن دو سالگی می داد و چوں بہ بست و نہم ربیع الاول ۱۲۱۶ھ روز جمعہ اورنگ نشیں شد مولوی غلام عبدالقادر ناظر را منشی دربار مقرر فرمود و ماہوار سی روپیہ می داد و بعد چندے اورا داروغہ کتب خانہ و میرسامان توشک خانہ گردانید و بہ ہفدہم ذی قعدہ ۱۲۱۹ھ بوقت جشن استقلال اورا بخطاب قادر عظیم خان بہادر و منصب دوہزاری و عطائے پالکی و دوشالہ لاکھی و اضافہ ہفتاد روپیہ ماہوار سرفراز کرد۔ شخصے قطعہ تاریخ ایں خطاب یافتگی چنیں تحریر کردہ۔

خان قادر عظیم را چو خطاب شد بفضل عظیم بے ہمدم
سر دشمن بریدہ ہاتف غیب گفت سالش بہادر اعظم
- ۱۲۲۳ = ۱۲۱۹ ھ

در ۱۲۲۲ھ شال سفید مرحمت کرد و بعد چند ماہ دو ہزار روپیہ بتقریب رسم خواستگاری کتخدائیش بہ مولوی غلام محی الدین معجز فرستاد و وعدہ کرد کہ بعد از وصول زر پنجم حصہ محاصل ریاست کرناٹک برائے ادائے کار کتخدائی پنج ہزار روپیہ خواہد داد۔ معجز بامید وصول ایں زر قرض گرفتہ ہمہ رسوم کتخدائی ادا کرد۔ مگر حسب دستور انتظام رقص و سرود نفرمود۔ یکی از دوستان پدرش قطعۂ بدینگونہ گذراند

کرد قادر عظیم خاں شادی برضائے پدر چہ نیک پسر
بودم اندر خیال تاریخش ہاتفم گفت شادیش بہتر
۱۲۲۲ ھ

از زر موعود از جانب نواب ممدوح فقط نصف زر موصول شد.

هرگاه نواب اعظم جاه فرزند نواب عظیم الدوله برای زیارت جناب حضرت قادر ولی گنج سوائی و حضرت نتهر ولی قدس سرهما بجانب ناگور و ترچناپلی نهضت فرمود مولوی غلام عبدالقادر ناظر را بسرانجام و انتظام امور سفر میمنت اثر معین نمود و چون بشیالی رسید حکم کرد که وقائع و سوانح روز مره این سفر میمنت اثر را نگاشته بعد اختتام این سفر براه چینجی و چیت پیٹ و آرنی و آرکاٹ بصورت کتاب پیش کند چنانچه حسب حکمش کتابی بنام بهار اعظم جاهی (۱۲۳۸ھ) که نام تاریخی است بحضور نواب ممدوح گزرانید و در اقران و اماثل خود علم عزت و اعتبار افراشت. مگر بعد از پنج سال به چهارم شوال ۱۲۴۳ھ ازین جهان فانی درگذشت.

یک تصنیف بنام روضة النساء بزبان هندی در فقه شافعیه و پنج کتاب ها بزبان فارسی گزاشته تفصیلش این است.

۱. گلستان نسب. رساله مختصریست مشتمل بر ۱۵۶ صفحات که در ۱۲۲۴ھ در احوال خانوادهٔ خودش نوشته بر یک مقدمه و سه ابواب و یک خاتمه منقسم است

مقدمه در بیان مولد و توطن آباد و اجداد و برخی از احوال این عاصی (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) عجز بنیاد عفی الله عنهم

باب اول در بیان فضیلت قوم بنو نایط

باب دوم در بیان نسب راقم سطور (ای مولوی غلام عبدالقادر ناظر) کان الله له فی جمیع الامور و آن متضمن است بر سه فصل

فصل اول در بیان سلسلہ پدری فصل دوم در بیان سلسلہ مادری
فصل سوم در بیان سلسلہ صہری
باب سیوم در بیان فضیلت اسلاف بزرگان خود
خاتمہ در بیان رسیدن سلاسل اقارب بجد اعلی رحمہ اللہ تعالیٰ و اختتام رسالہ۔ نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ مدرسہ محمدی موجود است و ہرچیکہ دریں مقدمہ مختصر از احوال ایں خانوادۂ بزرگ ذکر کردہ ام اکثر آں از ہمیں کتاب ماخوذ است۔

۲۔ **روضہ دلکشا** شرح یوسف زلیخاے جامی۔ ایں ہم رسالہ ایست مشتمل بر ہشتاد و دو صفحات۔ در دیباچہ آں می گوید۔

" لہذا آنجناب کرامت انتساب (مراد ازاں پدرش مولوی غلام محی الدین معجز است) کہ زبان در محامد ذاتی و صفاتی او بس قاصر است زنگ شبہات مشکلہ ایں کتاب مستطاب کہ در سن دہ سالگی بقرات آمدہ بود از مرات خاطر عجز مآثر زدود و بحسب فہم و استعداد نارسا جادۂ تالیف ایں اوراق پیمود و موسوم بروضہ دلکشا شرح یوسف زلیخا نمود"۔

ایں رسالہ را در ۱۲۲۶ھ تالیف کرد و براے اصلاح بخدمت پدرش حاضر کرد۔ و او در اوایل جمادی الاخری سنہ الیہ آں را باتمام رسانید نسخہ خطی ازاں در کتاب خانہ امیر نواز جنگ دیوان صاحب باغ مدراس موجود است۔

۳۔ شرح سکندر نامۂ نظامی گنجوی۔ مسودہ اصلی ایں کتاب

نزد حاجی ابواحمد محمد عبداللہ، دیوان صاحب باغ، مدراس موجود است مگر اوراق پریشانش کہنہ گشتہ و چناں پر از حک و اصلاح و اضافہ ست کہ ازاں استفادہ کردن خیلی دشوار است.

۴۔ خلدستان شرح بوستان سعدی۔ یک نسخہ خطی ازیں کتاب درکتاب خانہ سعیدیہ حیدرآباد موجود است

۵۔ بہار اعظم جاہی۔ یک نسخۂ ازیں کتاب در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس موجود است، مصنف ایں کتاب را در چہار چمن منقسم ساختہ و ہر چمن مشتمل بر چند گلدستہ است۔ ایں کتاب بچند وجوہ دارائے اہمیت خصوصی است۔

یکی آنکہ مارا از مردمانی کہ در خاک مدراس آسودہ اند معلومات مہیا می کند۔ دوم آنکہ احوال وضعیہ سیاسیۂ آں زمان را ایضاح می کند و از امرائے مسلمین و راجگان ہنود ہم خبر می دہد سوم آنکہ از مساجد و باغہا و بناہائے شہرہائے قدیم مثل نتھر نگر المعروف بہ ترچناپلی و محمد پور المعروف بہ آرکاٹ کہ اکثرے از آنہا ویران شدہ احوالے فراہم میکند۔

مولوی غلام عبدالقادر ناظر شاعر خوش فکر ہم بود۔ بعضے از غزلیاتش در تذکرہ صبح وطن مذکور است آں را ایں جا نقل می نمائیم۔

خداوندم بود آں صاحب تاج دو عالم بر در او می دہد باج
چو دیدم آب و تاب روئے اورا بلا شک شد دل من بحر مواج
شدہ چوں فوج عشق او صف آرا بیک دم قلعہ دل کرد تاراج
کماں ابرو نگاہی کرد بر من خدنگش را دل من گشت آماج

بدرگاہت چنین ناظر کند عرض
خداوندا مکن محتاج محتاج

کفر و ایماں را فدا سازم بروے یار خویش
تار زلفش ساختم ہم سبحہ ہم زنار خویش
کردہ ام آہنگ کسب عشق از قانون او
می کند ساز دل من نغمہ دلدار خویش
جور بد اصلاں باقصاے مدارج سر کشید
بر خدا تفویض کردم جملہ کاروبار خویش
گشت بر اعدا مظفر ناظرم از فضل حق
چونکہ دارد در حمایت حیدر کرار خویش

جلوہ تا کرد در آئینہ دل شوخ شہک
نشدم سایہ وشش از مہر جمالش منفک
وصل او دست نداد از فلک کج رفتار
گرچہ مانند فلک ساختہ ام گردش و تک
خال مشکیں برخت طرفہ تماشا دارد
سورۂ لیل و ضحیٰ جمع شد اللہ معک
تا دلم سوخت بیاد لب میگون کسی
محو شد از دل من لذت صہبا و گزک
دیدۂ ناظر ما ابر صفت می گرید
برق ساں می زند آں شوخ ستمگر چشمک

بیند بچشم تیز اگر آں نگار گل	از حدت نگاہ شود تار تار گل
ہرگاہ کرد زاں رخ چوں مہر ہمسری	بر روے ہر دکاں شدہ بے اعتبار گل
از رشک چہرۂ بت نازک ادلے من	از خوی انفعال شدہ آبشار گل
گر بہر سیر آں بت گل پیرہن رسد	از سر شود بپاے بت من نثار گل
ناظر شود بسوی چمن چون نگار من
خندد بدلکشائی صبح بہار گل

نوک مژگان تو شد از جگرم	نیست اندیشہ ز تیر و تبرم
بستہ ام خاطر خود با زلفت	مثل زنجیر مکن در بدرم
تخم مہر تو بدل کاشتہ ام	کردہ حاصل بخدا برگ و برم
در خیال گہر دندانت	ہر زماں ابر صفت چشم ترم
گشتہ ام ناظر روے محبوب
ہست چتر کرم او بسرم

بہر نظارہ ات ز عدم وا رسیدہ ام
از سر نمودہ پا قلم آسا دویدہ ام
چوں گشت یار من بخط سبز جلوہ گر
بر خط دلبران جہاں خط کشیدہ ام
زنار کفر و سبحہ اسلام را بہم
جز تار شمع و دانہ اشکش ندیدہ ام
دل منقبض ز صحبت اغیار گشتہ است
عنقا صفت ز مجلس اینہا رمیدہ ام

یارب بپاس احمد مختار و آل او
ناظر برحم شو کہ مضرت چشیدہ ام

زہد بہتر بہ شباب است تو ہم می دانی   عمر خود پا بر کاب است تو ہم می دانی
تکیہ بر ہستی فانی مکن اے بادہ فروش   زندگی مثل حباب است تو ہم می دانی
غرہ زنہار مشو یار بر افسانۂ دہر   این جہان صورت خواب است تو ہم می دانی
مصحف چہرۂ خویش بنظر دار مدام   مونس مرد کتاب است تو ہم می دانی
ناظرا بر سخن یار چرا دل بستی
وعدہ اش نقش بر آب است تو ہم می دانی

مولوی غلام عبدالقادر ناظر از خیرالنساء عرف خیرو بی دختر عبدالقادر مخاطب بقادر علی خاں پسر محمد اولیاء کتخدا شد ۔ و این خیرالنساء کہ خواہر خورد رقیہ بی زوجۂ مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر بود از ناظر دو دختر و یک پسر داشت و بعد از وفات شوہر خود قریب پنجاہ و دو سال زیست و بہ پنجدہم ربیع الثانی ۱۲۹۵ھ وفات یافت ۔ دختر کلانش شہربانو[1] عرف بڑی بی بہ بست و دوم رمضان المبارک ۱۲۲۴ھ متولد شد و بہ چہاردہم ذی حجہ ۱۲۴۳ھ از محمد رحمت اللہ پسر غوث محمد خاں کتخدا شد و بیازدہم شعبان المعظم ۱۲۵۹ھ وفات یافت و خواہر خوردش بی بی مخدومہ عرف اشرف بی

---

[1] زہی اختر بافزایش سر انبساط تاریخ ولادت است ۔ قطعہ تاریخ از مولوی غلام عبدالقادر ناظر ۱۲۲۴ھ

بمن دختر عطا فرمود قادر   قدوم او مسرت ہا بیفزود
زجوش دل جناب قبلہ گاہی   بتاریخش زہی اختر بفرمود
۱۲۲۴ھ

بہ بست و ششم ذی حجہ ۱۲۴۵ھ از حکیم صبغۃ اللہ خاں (المتوفی ۶ ربیع صفر المظفر ۱۲۶۶ھ) کتخدا شد و بہ بست و یکم جمادی الاخری ۱۳۰۴ھ وفات یافت برادر ایشاں اعنی مولوی محمد حسین[۵] مخاطب بقادر عظیم خاں ثانی در ماہ صفر ۱۲۲۷ھ تولد یافت، و از صاحبنی صاحبہ عرف زہرا بی دختر حضرت صاحبہ خواہر خیر النساء کتخدا شد و بہ ہشدہم محرم الحرام ۱۲۹۹ھ وفات یافت۔ سلسلہ اولاد ایشاں ہنوز جاری است۔ و تفصیلش دریں مقدمہ مختصر گنجائش ندارد۔ لهذا برخے از احوال مولوی محمد حسین مخاطب بقادر عظیم خان ثانی ایں جا ذکر کردہ می آید۔

مولوی محمد حسین از پدر خود مولوی غلام عبد القادر ناظر و دیگر اساتذۂ بزرگ مدراس مثل قاضی ارتضا علی خاں خوشنود (المتوفی ۱۲۷۰ھ) وغیرہ تحصیل علم نمود۔ در خطاطی و خوشنویسی مہارتے تام داشت۔ بعضی از کتابہاے عربی و فارسی کہ او بدست خویش نوشتہ در کتاب خانہاے شخصی مدراس یافتہ می شود۔ بعد از وفات پدر خود از نواب عظیم جاہ خطاب قادر عظیم خاں ثانی یافت و صد روپیہ ماہوار بنامش قرار گرفت۔ وقتیکہ غلام محمد غوث خاں بہادر در ۱۲۵۱ھ مسند نشین شد و در مشاہرات ملازمین سرکار تخفیف بعمل آمد پنجاہ روپیہ از مشاہرہ مولوی محمد حسین کم نمودند۔ بعد چندے یک قطعہ عرضی متضمن

---

[۵] قطعہ تاریخ ولادتش از مولوی غلام عبد القادر ناظر

بفضل خدا چوں محمد حسین ... بعزت سراے جہاں گشت ظاہر
با فزایش سال تاریخ او ... بفرمود جدش بود فضل قادر
۱۲۲۷ھ

تکلیف و تباہی خود بحضور نواب معلی گزرانید۔ و او بدستخط خاص خود حکم اجرائے پنجاہ روپیہ مخففہ در دفتر سرکار خود ارسال نمود۔ مگر پیش ازیں کہ براں عمل شود نواب موصوف در سنہ ۱۲۷۲ھ وفات یافت و ہمۂ اختیارات حکومت ریاست کرناٹک نیز بدست صاحبان انگریز ایسٹ انڈیا کمپنی East India Company رفت۔

مولوی محمد حسین یک عرضداشت[1] بخدمت صاحبان انگریز روانہ کرد و مترصد بود کہ در بارۂ اجرائے معاش قدیمیش کہ یک صد روپیہ بود حکم خواہند فرمود و نیز در بارۂ مرحمت کردن وجہ بقیہ پنجاہ روپیہ مخففہ از زمان دستخط نواب غلام محمد غوث خاں بہادر اجازت خواہند داد۔ نمی دانیم کہ ایں وجہ مخففہ بحال شد یا نہ۔

اکنوں کلماتے چند متعلق تصحیح و تحشیۂ کتاب بہار اعظم جاہی گفتہ می آید۔ سوائے یک نسخہ خطی کہ در کتاب خانہ مخطوطات شرقیہ حکومیہ مدراس Government Oriental Manuscripts Library, Madras. محفوظ است از ہیچ جا نسخہ ہائے دیگر بدست نشد ناچار برایں یک نسخہ اکتفا کردہ از روزنامچۂ مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر و کاغذات دیگر قدیم کہ بنزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ موجود است استمداد نمودہ حواشی ضروری نوشتیم۔ و بعد اتمام تصحیح و تحشیۂ مسودۂ کتاب بہار اعظم جاہی را حوالہ چاپ خانہ کردیم۔ بعد چندے

---

[1] مسودۂ ایں عرضداشت تا ایں زمان نزد حاجی ابو احمد محمد عبد اللہ پسر مولوی حاجی عبد الرحمن پسر مولوی غلام محمد شرف الدولہ پسر مولوی عبد الوہاب شرف الملک مدار الامرا موجود است۔

وقتیکہ زیادہ از نصف کتاب بہار اعظم جاہی نوشتہ شد در دوران تلاش و تحقیق صندوقی پُر از مسودات تصانیف اصلی مولوی غلام عبدالقادر ناظر نزد حاجی ابو احمد محمد عبداللہ برآمد - و چوں مطالعہ کردیم دیدیم کہ در ہر مسودۂ کتاب حک و اضافہ بسیار است و این مسودات در ترتیب و تسوید عبارات از نسخہ ہائے خطی کہ در کتاب خانہ ہا یافتہ می شوند اختلاف کلی دارند - چناں معلوم می شود کہ ناظر ہر یک کتاب را دوبارہ نوشتہ است و ہریک را بر ترتیب جدید مرتب کردہ - ازیں سبب از مسودۂ بہار اعظم جاہی مقابلہ کردن خیلی دشوار بود - و ہیچ فائدہ نداشت - البتہ در یک دو جاہائے مشکوک مسودۂ اصلی را مطالعہ کردیم - مثلاً در بیان ارادت حضرت شیخ نتھر ولی کہ در ترچناپلی مدفون است در مسودہ اورا مرید حضرت شیخ شہاب الدین ابوحفص عمر بن محمد السہروردی المتوفی ۶۳۲ھ گفتہ و لکن در نسخہ خطی اورا مرید مرید حضرت شیخ موصوف ظاہر کردہ و چوں ناظر از نام این مرید خبر نداشت آں نام را بیاض گذاشتہ -

دریں کتاب ہرجا نامہائے دیہات و قریہ جات کہ بعضے ازانہا تا ایں زمان موجود است یافتہ می شود - مقامات معروف را در حروف لاطینی نیز نقل کردہ ایم تا تلفظ نامہائے غیر مانوس آسان شود - ہر کجا کہ حروف (R. S.) در قوسین است مراد ازان Railway Station است - یعنی آں مقام اکنوں محطۂ قطار شدہ است -

ناظر در هرجا نام روز و تاریخ نوشته مگر ماه و سنه را ذکر نکرده. برای سهولت خوانندگان کتاب ما مناسب دانستیم که بمقابل روز و تاریخ ماه و سنه هجری و عیسوی یعنی مسیحی را نیز ذکر کنیم.

باوجود سعی و جد و جهد بلیغ در تصحیح و تحشیهٔ کتاب غلطی ها در طباعت راه یافته. قلت وقت و ضیق مجال فرصت نداد که پیش از طباعت هر یک غلطی را درست کنیم. امید که خوانندگان کتاب بچشم اصلاح بینند و غلطی ها را درست کنند. و ما توفیقنا الا بالله. علیه توکلنا و الیه انبنا و الیه المصیر.

محمد یوسف کوکن عمری (ایم. اے. افضل العلماء)
ریڈر، شعبهٔ عربی و فارسی و اردو
دانشگاه مدراس

روز شنبه
۳۰ شعبان المعظم سنه ۱۳۸۰ هـ
۱۱ فروری سنه ۱۹۶۱ ع

بسم اللہ الرّحمن الرّحیم ط

حمد و سپاس بے منتہا سزاوار درگاہ قادرے است کہ بقدرت عظیم خود جادہ پیمایان دشت غربت را بسر منزل مراد رسانید و بدل رنج دیدہ آرزومندان قدیم باعانت فضل اعظم شاد گردانید۔ جلّ جلالہ و عم نوالہ، گلدستۂ صلوٰت و سلام نذر بارگاہ عرش پایگاہِ جناب شہنشاہی کہ گروہ تقدس شکوہ حضرات انبیا علیہم السّلام بجلوداری او دست بسر و گرد و غبار لشکر نصرت اثر آں قافلہ سالار شاہراہ قلمرو حق یقیں سرمہ بصر، آل باکمالش بدرجہ سفینۂ نوح است کہ تمسک ازاں واسطہ نجات و رستگاری، و سرتابی بداں کشتی مقصود باعث سرگشتگی و گرفتاری اصحاب فیض انتساب او بمنزلہ نجوم برکات منظوم اند کہ اقتدا ازانہا ذریعہ ہدایت دارین است بلاخلاف؛ و اعراض باں کواکب نورفشاں قطعا سبب سیاہ روئی و ضلالت نشا ئتین است بے گزاف، صلی اللہ علیٰ محمد و آلہ الامجد و صحبہ الاسعد من الازل الی الابد، تحفۂ منقبت ہدیہ خلوت سرائے محبوبی کہ بچہار سوے عالم از پنجہ ولایت طبل الاولیاء رعیتی بلند آوازہ ساخت؛ و از ارشاد قدمی ہذہ علی رقبۃ کل ولی للہ بحکم حاکم مطلق علم ناموری درشش جہت افراخت، الغرض انیس غریبان است و سرشکن گردن کشاں، محبتش زاد راہ آخرت، و مآل عداوتش وصول اسفل السافلین و خانہ براندازی عاقبت اللّٰھم بطفیلہ اعطنا سعادۃ السرمدیۃ و ارنا طریق ھدایۃ الابدیۃ،

اما بعد از کمترین بندگان رب غافر، غلام عبد القادر
المتخلص بناظر، کان اللہ لہ من الاول الی الآخر، بن غلام محی الدین معجز[1]
تخلص مغفور مبرور، ملاءاللہ قبرہ بالنور، کہ بعنایت و قدردانی خداوند
ہنگام طفلی خود یعنی حضرت نواب رحمت مآب نواب والا جاہ امیر الہند
مدار الملک عظیم الدولہ عبد العلی خانؒ بہادر شوکت جنگ سپہ سالار
علیہ الرحمۃ و الغفران مخاطب بقادر عظیم خاں بہادر گردیدہ معلوم سامعان
باد کہ جناب خداوند زادہ قدیم کہ بعونہ تعالیٰ اکنوں رئیس مسلمین و ولی
نعمت من خاکسار است اعنی امیر صاحب تدبیر، خلائق پرور روشن ضمیر،
نیر اعظم برج ریاست، ماہ منور فلک کیاست، امیر الہند والا جاہ حال
ادام اللہ تعالیٰ ایام دولتہ کہ ہنگام صاحب زادگی بخطاب نواب اعظم جاہ
فخر الامرا مختار الملک روشن الدولہ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ
بچار سوے عالم مشہور بود۔ و وصف خوبیہاے آنجناب معلی القاب
نگنجد دریں تنگ میداں کتاب

بمقتضاے کمال قدرشناسی و نوازش دلی کہ آفتاب جہانتاب را
پرورش ذرہ منظور است بایں خاکسار کہ از عدم لیاقت و ہیچیت
مشتہر آفاق گشتہ در سفر ناگور فیض معمور بمنزل شازدہم کہ شبالی
نام داشت بشب ہفتم ماہ جماوی الاخرے سنہ یکہزار و دو صد و سی و ہشت
ہجری کہ شب چہارشنبہ بود وقت یازدہ گھڑی درباب تحریر احوال منازل

---

[1] فرزند نواب امیر الامرا بہادر المتوفی ۲۴ محرم ۱۲۰۳ فرزند نواب محمد علی والا جاہ المتوفی ۱۲۱۰ھ نواب عظیم الدولہ بتاریخ ۴ رمضان ۱۱۸۹ھ تولد یافت و بتاریخ ۱۹ ربیع الاول ۱۲۱۶ھ مسند نشین شد و بتاریخ ۱۰ شوال ۱۲۳۴ھ وفات یافت۔
صحت وفات ۱۲۳۹ھ

ایما فرمود۔ استماع ایں معنی براقم مضمون مصرع

افتادہ کاہ من بمیان دو کہربا

یاد دہانید یعنی بے مشقی و عدم استعداد ایں قلیل البضاعت بمانعت ایں کار می پرداخت، و امتثال امر جلیل القدر مستعد می ساخت، چار و ناچار موافق فہم ناقص خود بہ تحریر ایں اوراق کمر ہمت بست و ہر روز بقدر جادہ پیمائی آنچہ بدریافت می رسید با قید اسمائے دیہ و مقابر آسودگان گوشہ راحت و مساجد و سرا و امکنہ و دکاکین و جدول و نہر و تالاب و چشمہ و باغ وغیرہ کہ دراں مقام ضرور افتاد بحیز عبارت در آمد بلکہ احوال منازل مابقی ہم اجمالا بقید قلم در آورد۔ التماس ایں ناچیز بخدمت اہل کمال اینکہ بمعائنہ نقصان عبارت و قصور ربط مطلب باصلاحش پردازند، و بریں ناظر بہار اعظم سخن و گلچین چمن قابلیت بار منت نہند، و از ستم ظریفی وغلوے جہل و حسد کہ شعار ابنائے دہر شدہ خاصتہ بعضے اشقیا کہ ازیں خانہ زاد جناب غوث الوری علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بخباثت باطن انواع عناد دارند ہمچو آں ہرزہ دران چشم عیب بینی نکشایند، و لب بہ ہزل و بدگوئی وا نہ نمایند، کہ عیب چینی کارے است ذمیم، و پیشہ ایست نامستقیم، خندہ بیجا نمودن گل فضیحتی خود چیدن است، کہ جناب مخبر صادق علیہ الصلوٰۃ والسلام می فرماید "من عاب عیب" خوش گفت کسے کہ گفت

سینہ صافاں را تمسخر می کنی ہوشیار باش

خندہ بر آئینہ کردن خندہ بر ریش خود است

میر غلام علی آزاد بلگرامی[1] کہ مرد مستثنیٰ و جامع الکمال بود بآئین ہمیں بریں مضمون جرس می جنباند

عیب مردم فاش کردن بدترین عیبہا است
عیب گو اول کند بے پردہ عیب خویش را

خدایا ایں ذرّہ ناچیز کہ بمتابعت حکم جہاں مطاع مہرِ منور خود بہ بیاض ایں اجزا پرداخت منظور نظر خورشید اثرش باد و بمعاندین کہ ہمشکل موشک کور یعنی شپر بے نور اند سیاہ روئی ابدی نصیب کناد، کوکب عمر و اقبال نیر اعظم ما تا ابد روشن باشد، و اختر طالع ہمایونش ضیا افروزِ عالم گردد، آمین بحق طٰہٰ و یٰسٓ ہر کہ ملاحظہ ایں منفعتے بردارد، برائے غفران راقم بر جرم و خطا از دعائے خیر بیاد آرد، "دعاء الغائب للغائب اسرع بالاجابۃ"

ایں کتاب مسمی بہ بہار اعظم جاہی گردید، چہ ایں لفظ بطور الہام از اعانت روح جناب اُستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکیٰ ۱۲۳۸ھ بوقوع آمد کہ ہم اسم و ہم تاریخ است وچنیں اتفاق بندرت دست می دہد، باید دانست کہ ہر کتاب منقسم بمقدمہ و باب و فصل و خاتمہ می شود لہذا راقم برعایت نام بجائے مقدمہ گل سرسبد و بجائے باب چمن و بجائے فصل گلدستہ و بجائے خاتمہ خیاباں طرح نہاد، و بگل سرسبد و چار چمن و پنجاہ گلدستہ و خیابان ترتیب داد، نخلبند ازل بچار چمن مدعا سرسبز کند، و بنہال وجود ممدوح ما از خزان حوادث درپناہ خود

---

[1] درسنہ یک ہزار و دوصد ہجری وفات یافت

دارد، بالنون والصاد

چمن اول ۔ در بیان جلوہ آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور و آں منقسم بر ہشدہ گلدستہ است۔

چمن دوہم در بیان جلوہ افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دارالنصر نتھرنگر و آں منقسم بر ہشت گلدستہ است ۔

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دارالنور محمد پور و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است ۔

چمن چہارم در بیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوے دارالامارۂ مدراس عشرت اساس و آں منقسم بر نہ گلدستہ است ۔

گلِ سرسبد

بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ رئیس ذی اقتدار ما صاحب ہمت و عزم و مرد بزم و رزم است، از حین حیات جناب رحمت مآب اسکنہ اللہ تعالے بالجنان و البسہ خلعۃ الرحمۃ و الغفران، کہ مادر دہر از ولایت چنیں سرور والا گہر کہ جامع کمالات خیر و خوبیہاے دین و دنیا بود اگر ہزار سال عقیم ماند می تواند شد ہواے زیارت مزار فیض بار حضرت سید عبدالقادر المشہور بہ قادر ولی[1] قدس سرہ الزکی کہ نسبش بدرجہ یازدہم

---

[1] یکی از اکابر اولیاء ہند جنوبی است در سنہ نہصد و دہ ہجری در مانکپور متولد شد و تعلیم تصوف و سلوک و اشغال و اوراد از شیخ محمد غوث گوالیاری المتوفی ۹۷۰ھ گرفت و بعد از زیارت حرمین شریفین اراد دایں دیار گشت و بر ساحل سمندر در ناگور سکونت ورزید و در انجا بتاریخ یازدہم جمادی الثانی ۹۷۸ھ وفات یافت و مدفون شد ۔

منتہی می شود بجناب عرش قباب مالک رقاب اولیا غوث الوری مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدہ و علیہ التحیۃ و الثنا در سر می داشت ازانجاکہ مضمون "کل امر مرھون باوقاتھا" متحقق و پیش از وقت ظہور آں امکان ندارد بمودائے۔

کار موقوف بوقت است کہ چوں وقت رسید
خوابے از بند رہانید مہ کنعاں را

تمنائے صاحبزادگی در ہنگام ریاست بعرصہ ظہور آورد یعنی از استصواب دوستان شفیق خود موست نوبل[۵۱] مارکوییس آف ہیسٹنگس بہادر گورنر جنرل ہندوستان و میجر جنرل سر[۵۲] طامس منرو بہادر گورنر کونسل مدراس بانتظام تہیہ سفر پرداخت، و آمادگی اسباب لشکر ساخت، از جانب ارباب حکومت اشتہار نامہ کہ آنرا بزبان انگریزی نیوس[۵۳] پیپر می نامند متضمن شوکت و شان حضور و احوال نہضت چھاپہ شدہ چنانکہ ترجمہ اسش قلمی می گردد۔

" بندگان نواب صاحب بروز دوشنبہ وقت شام از چیپاک جنوب رویہ بارادہ سفر تشریف فرما شدند و بوقت تشریف فرمائی در باغ دار الامارہ النواب تعظیم شاہی بلند آوازہ گردید، بدستور در قلعہ ہم سر شد، و نوزدہ[۱۹] نوزدہ[۱۹] توپ تعظیم حضرت نواب بیگم صاحبہ[۵۴]

---

[۵۱] Most Noble Lord Moira Marquis Hastings (1813—1827)

[۵۲] Sir Thomas Munro (1820—1827)   [۵۳] News Paper

[۵۴] زوجہ نواب عظیم الدولہ بہادر و مادر اعظم جاہ و عظیم جاہ بہادر۔

و پرلس نواب عظیم جاہ بہادر نیز سر گردید۔ بکمال شان و شوکت عظیم تشریف فرماے سفر گردیدند۔ و سواے جلوس نواب صاحب کاٹ عزت باڈیگاٹ[۱] ہازبل گورنر و فوج گورنمنٹ ہمراہ نواب صاحب بودہ وقت غروب آفتاب سواری نواب صاحب از راستہ فرنگی کنڈہ[۲] بآراستگی جلوس کمال شوکت و نور نظر آمدہ، شاید گاہے بدیں طور بطرف کرناٹک بہ نظر نیامدہ باشد، آں روز نواب صاحب وقت مغرب بامیر باغ رسیدند، و روز سہ شنبہ بمانلم[۳] یعنی موضع است کہ روشن باغ درانجا واقع گردیدہ روانہ شدند۔ و ازانجا پیش آں روانہ خواہند شد، معلوم می شود بناگور می روند و ازانجا برامناتہ[۴] و ترچناپلی[۵] و آرکاٹ[۶] جلوہ فرما شدہ باز بہ چیپاک تشریف خواہند آورد، روز چہارشنبہ وقت صبح از سر شدن اتواب تعظیم در فرنگی کنڈہ[۷] معلوم گردید کہ نواب صاحب ازاں طرف تشریف بردند انتہی"

روز چہارشنبہ ۲۹ جمادی الاول ۱۲۵۸ھ ... ۱۸۴۲ء

براے انتظام امور اینجا بہ ممتاز الامرا امیر الملک عماد الدولہ محمد عماد الدین خاں بہادر ظفریاب جنگ[۸] کہ خال خرد حضور و مرد زیرک است و فی الحال چنیں اشخاص در دولتخواہی ولی نعمت و خیر طلبی خلائق خال خال خواہند بود نصب فرمود، ہزاراں روپیہ بہ تیاری اسباب فراش خانہ بصرف درآمد و بمقتضاے صلاح و تقوی و تشرع و دینداری

---

[۱] Body Guard [۲] آں را اکنوں سینٹ تھامس ماونٹ گویند

[۳] Mambalam (R. S.) [۴] Ramnad (R. S.) [۵] Tiruchirapalli (R. S.)

[۶] Arcot [۷] St. Thomas Mount [۸] وفات ۱۸ شعبان ۱۲۵۸ھ

بمضمون صدق مشحون حدیث شریف "السعید من سعد فی بطن امہ" کہ مجمر است، و دریں زمان در ہنگام حکومت و آغاز جوانی خصوصًا بایں خاندان چنیں جوانان صالح حکم کیمیا می دارند دو خیمہ عالی شان مسجد با مینار و کلس ملمع طلائی و حوض چرمی برسم سلطان دین پناہ ابوالمظفر محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر بادشاہ غازی خلد مکانی طاب ثراہ، تیار کرد تا مسافرین از نماز جماعت محروم نشوند، پس ازاں ہر اسبابیکہ شایان شان ریاست و لایق طریق امارت است بایں مرتبہ کہ ہیچ چیز در عسکر ظفر پیکر مفقود نباشد از عطاے زر تقاوی برعایا مہیا نمود، و از علما و مشایخ و اہل خاندان و منصبداراں و مدد خرچ و اہل کمال ہر قسم و حکما و اہل قلم بجمع کثیرے ہمراہ رکاب سعادت انتساب حکم فرمود، و بہر واحد براے صرف باورچی خانہ و سواری و باربرداری سوائے وجہ مقررے ماہواری معین شد، آنانکہ از اہل عزت درماہہ سواری نمی داشتند بہر فرد نود روپیہ تقرر یافت الا راقم را باوجودیکہ پیش از یک سال و چہار ماہ بسبب بے وسیلگی بر در ماہہ سواری خط نسخ کشیدہ شد، براے مصارف سفر مبلغ شصت روپیہ ہمچو ارباب سواری مقرر گردید، ازیں معنی چناں متیقن دل صدق منزل می شود کہ حقیقتا بدفتر تقدیر الٰہی معاش ایں امیدوار فضل کریم مطلق بفحواے کلام برکت انضمام حضرت شیخ مصلح الدین سعدی شیرازی روح اللہ روحہ الزکی

او چارہ کار بندہ داند
چوں ہیچ وسیلتش نماند

سالم و کامل است و بظاہر ناقص لہذا این قسم تعین پذیرفت، بہرحال رضینا برضاء اللہ۔ ع

بدرد صاف ترا حکم نیست دم درکش
کہ ہرچہ ساقی ما ریخت عین الطاف است

علی ہذاالقیاس اہل سواری را نیز فراخور رتبہ معین گشت و چند کس را رعایتًا نوبت بصدہا ہم رسیدہ، غرض دریں سفر خیر اثر لکوک روپیہ و خلاع و کمخواب و دوشالہ وغیرہ بخرچ درآمدہ، و صندوق خزینہ مفتوح گردیدہ، سواریہاے محلات مع علاقہ داران زنانہ و اہلِ امتیاز و فوج سرکار با احتشام و شاگرد پیشہ و متفرقات مثل بہل و بنڈیہا و افیال و اشترہا و اسپان و کہاران و مشعلچیان و خلاصیان و مزدوران وغیرہم و اہل بازار و لشکر انگریز از بار و سوار یعنی یک بٹالین بار و دو صد ترپ سوار با سرداران آنہا خصوصًا گورنمنٹ ایجنٹ میجر مکڈانل و کرنل مسندو مع احمال و اثقال خودہا کہ ہمراہ رکاب بود ہمگی لشکر بہیئت مجموعی تخمینًا زیادہ از بیست ہزار کس بودہ باشد جمع شد و اسباب بار برداری اینقدر ترتیب گرفت کہ در حکومت روساء دیگر شاید بلکہ پنجاہ ہزار نفر ہم اشتباہ دارد کہ بہیل و بنڈی زیادہ از پانصد منزل و کہار و مزدور سواے ملازم قدیم و کہاران اہل سواری کہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب اند زیادہ از پانصد نفر و زنجیر فیل و چہار شتر قریب صد و اسپان طویلہ خاص نہاید از یکصد راس فراہم گشت، سواے خدمات سابق .بوقت روانگی در عسکر نیز خدمتہاے تازہ تقرر یافت، خدمت میرمنزلی

بصفی الدّین محمد خاں[۱] و در اثنای راه بعد تغیری داروغگی فراش خانه از
از نبی نواز خاں بخان مذکور مفوض گردید، و در مقام وندلور[۲] بشرف الملک[۳]
حال خدمت آمادگی اسباب ضروری لشکر از تحصیلدار مقرر گشت، چنانکه
نامبرده از صبح تا شام در خیمه مشار الیه حاضر می بود و موصی الیه آنچه حکم
سرکار می رسانید دست بسته بسر براہی آں می پرداخت، چنانکه ہماں روز
خود بدولت به کلکٹر چنگل پیٹھ که مسٹر اسالے نام دارد دریں باب بمبالغه بالغه
تاکید فرمود، ہر کاریکه ضرور افتد شخص مرقوم به تحصیلدار تاکید کند و او بلاعذر
و حیله ادا نماید، ہماں وقت بر کلکٹران دیگر که عبارت از مسٹر ہیڈ و
مسٹر گاٹن و مسٹر لشنگٹن و مسٹر کوک مع پیشدستان آنہا است و
تحصیلداران علاقه شاں حکم نافذ شد بر ہماں اسلوب در سرحد خودہا
بسر براہی لشکر می پرداختند، و کلکٹران مذکور تا حدود خودہا دایر و سایر
سواری مبارک بوده بشرف ملازمت مشرف می شدند، زیراکه پیش از خروج
موکب اقبال در مقاماتیکه گذر سواری خاص خواہد شد دریں باب از
جانب گورنر کونسل بہادر حکم مستحکم صدور یافت، در منزل ششم خدمت
ہراول یعنی پیش خانه بغلام عبدالقادر بیجاپوری که از بلده فرخنده بنیاد
حیدرآباد بقدامت نمکخواری بامید پرورش دریں جا رسیده بود از پیشگاه

---

[۱] صفی الدّین محمد ناصر فرزند قادر علی خاں بہادر فرزند محمد حبیب اللّٰه بن محمد جعفر برادر زادهٔ مولوی باقر آگاه بود. بتاریخ ۲۴ رجب ۱۲۴۳ھ در حیدرآباد وفات یافت.

[۲] Vandalur (R. S.)

[۳] یعنی مولوی عبدالوہاب شرف الملک مدار الامرا بہادر فرزند مولوی محمد غوث شرف الملک بہادر در ۱۲۰۸ھ متولد شد و در ۱۲۸۵ھ در مدراس وفات یافت.

عنایت حضور[۱] مفوض گشت، مومی الیه خوف خداوندی بدرجهٔ کمال ملحوظ داشته بر کار سرکار کمال سرگرمی داشت، چنانکه در حالت خواب هم بزبان او کلمات اهتمام بر فراشان وغیره برائے نصب خیمه ها و سراچها سر می میزد، و داروغگی کهاران سواری خاص مع محلات بمحمد صفدر حسین[۲] که بسبب نمک حلالی و سلیقه شعاری تا عرصه بیست سال بخدمت خانسامانی نزد محمد خانجهان خان بهادر تهور جنگ مرحوم خال خرد حضرت نواب رحمت مآب علیه الرحمه مامور بود معین شد، و بقادر محمد خان خدمت داروغگی کهاران متعینه و بهنگی ها عنایت شد، و خدمت داروغگی بنڈیها بمسیح الزمان خان، و بعد تغیری و در منزل سلمبر بداروغه مزدوران و بهل و بنڈی صندوق به سید ولی الله و بعد عزلش بر اعظم نواز خان بهادر پسر حاجی محمد مغربی[۳] مرحوم که مرد مشخص و هشیار است، و تولیت مسجد الوری و مسجد والا جاهی می دارد قرار گرفت، و داروغگی گاوان به برهان الله، و در نهرنگر خدمت لنگر خانه بغلام مصطفی[*] فرزند غوث محمد خان بهادر[۴] مقرر شد، چون خدمت بنڈیان و مزدوران از نامبرده در تلور[۵] عزل گشت فرزند حاجی مذکور بر خدمت اول و سید حبیب الله

۱؎ این جا عبارتی است که قلم زده شد "بخدمت داروغگی مقبرهٔ نواب سراج الدوله محمد انور الدین خان بهادر شهامت جنگ که بحضرت نواب شهید مشهور است سرفراز شده بود" ازینجا هویدا میشود که قبل از ورود درینجا میر غلام عبد القادر بیجاپوری داروغه مقبرهٔ نواب شهید بوده. غلام عبد القادر بیجاپوری بتاریخ بست و دوم شوال المکرم ۱۲۴۶ھ در حیدرآباد وفات یافت

۲؎ وفات ۹ محرم ۱۲۴۲ھ ۳؎ بتاریخ ۶ شوال ۱۲۳۷ھ وفات یافت ۴؎ وفات ۱۵ محرم ۱۲۵۹ھ ۵؎ فرزند سید محمد قاسم خان افغان فرزند سید محی الدین شافعی. ولادت سید حبیب الله بغرهٔ رجب ۱۲۱۴ھ در مدراس بود و بتاریخ ۱۴ جمادی الاخری ۱۲۹۲ھ وفات یافت.

۶؎ وفات ۵ ربیع الاول ۱۲۴۵ھ * وفات ۱۶ شعبان ۱۲۸۰ھ در ترچناپلی

بر خدمت ثانی نصب شد، و خدمت چنڈول یعنی پس خانہ بوجیہہ[1] اللہ خاں تقرر یافت، علیٰ ہذاالقیاس اکثر خدمات جزئی عزل و نصب گردید۔ تا کجا بشرح آں پردازم، خدمات دیگر کہ از سفر تعلق نمی دارد بحالی و موقوفی در منازلی کہ بعمل آمد بہ تحریر خواہد آمد۔ قصہ مختصر کریم مطلق و معین برحق کہ موصل الی المطلوب است بجناب خداوندی مع لواحق و ہوا خواہاں بلکہ سایر لشکریاں مع الخیر والسلامہ بمنزل مقصود رساند و بطفیل جناب رحمۃ للعالمین صلوات اللہ و سلامہ علیہ فی کل آن وحین، و وسیلتنا رئیس المحبوبین علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بوطن مالوف کہ ؎

حب الوطن از ملکِ سلیماں خوشتر

پیش اہل شعور متحقق است سالم و غانم آرد، و ہر واحد را باہل و عیال او براحت و دلجمعی فائز کند، و بتوفیق نیک و ترقی روز افزوں و خلایق پروری و عدالت گستری و ترحم باحوال مادر کلاں و دفع مفسداں برئیس ما دیرگاہ سلامت داراد بمحمد و آلہ الامجاد ؎

بریں دعا سزد از ساکنان عرشِ بریں
باتفاق سرایند نغمہ آمین

---

[1] وفات ۲۲ محرم ۱۲۰۳ھ

چمن اول دربیان جلوه آرائی از مدراس عشرت اساس بجانب ناگور فیض معمور

و آں منقسم بر ہشده گلدسته است

گلدستۂ اول

دوشنبه ۲۱ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ ۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضله تعالیٰ بتاریخ بست و یکم شہر جمادی الاولی سنه ۱۲۳۸ هجری روز مبارک دوشنبه مطابق سوم ماه فیبروری سنه ۱۸۲۳ عیسوی بعد فراغ نماز عصر رئیس اعظم ما بخلعت زر تار گراں بہا و جواهر آبدار نور فزا بسراپای خود زیب کمال بخشیده بر نالکی سبز رنگ مخملی چنانکه مہر عالمتاب از برجی جلوه افروز می شود، با بزنهٔ[1] خویش نجم الملک ضیاء الدوله غلام صمد خاں بہادر قیصر جنگ جلوس فرموده بشکوه تمام و تجمل تمام که کثرت پالکی نشیناں و جلو سرکار و بٹالین بار انگریز مع سواران باری کاٹ[2] و اجماع اہل تماشای آں روز تفوق بر ہجوم تماشائیاں عید می ربود، با سواریہای محلات که عبارت از حضور قدسیۂ حضرت نواب بیگم صاحبه یعنی والده ماجدۂ حضور است که

---

[1] شوہر خواہر نواب اعظم جاه یعنی شوہر عظیم النساء بیگم دختر نواب عظیم الدوله

[2] Body Guard

شرح نیک طینتی آنجناب و ہمت بلند و ترحم بر حال بیکساں و پرورش غریباں دریں اوراق مختصر گنجائش پذیر نیست و محل عالیہ کہ عبارت از محل خاص جناب خداوندی است، و ہمشیرہ بیگم صاحبہ و غیرھن از دارالامارۂ چیپاک[ل] یعنی خاص باغ بامیر باغ کہ از یک میل زیادہ مسافت دارد ہضت فرمود و برادر والا اختر نواب عظیم جاہ امیرالامرا عمدۃ الملک اسدالدولہ محمد علی خاں بہادر ذوالفقار جنگ بر اسپ تیز رو بہ ہمراہ حضور چوں نور بدنبال نیر گیتی افروز حاضر بود ہر گاہ سواری متصل باغ گونز رسیدہ، بر قلعہ نشیناں تعظیم بر پا گردید، و توپہاے عزت حضور و توقیر حضور قدسیہ و صاحبزادہ سرشد ہر فردے از زن و مرد چہ کافر و چہ دیندار در مفارقت حضور کہ گاہے اتفاق سفر نشدہ بود دست بدعا بودند، و در طبق چشم گوہر اشک آمادہ می داشتند، زیراکہ دعاے ہنگام بارش و وقت گریہ مستجاب است، الغرض بوقت نماز مغرب جلوہ افروز باغ مذکور شد و اکثرے از ہمراہیان رخصت یافتہ بایں ارادہ عازم فرودگاہ خود شدند کہ فردا منزل قیصر است بامور ضروری خودہا پرداختہ محرم حضور خواہند شد چنانکہ براقم ہم رخصت فرمود، و بسبب شب تار مشعلچی ہمراہ نمود، خداے تعالےٰ چراغ ایمانش منور دارد و بایں التفات و وارسی بر اہل حقوق خود طول حیات و اعتلاے درجات نصیب کند،

[ل] Chepauk

گلدستۂ دویم

روز شنبہ ۲۲ جمادی الاول ۱۲۶۹ھ ۱۲ فروری ۱۸۵۳ء

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بست و دویم بوقت طلوع آفتاب بر سواری بہل اسپان سوار شدہ بروشن باغ کہ از منزل گذشتہ زیادہ از مسافت ششہ میل است در عرصہ قلیل جلوہ فرما گردید و بمضمون بیت عاشق بلند پرواز جناب بلبل شیراز ؎

منعم بکوہ و دشت و بیاباں غریب نیست
ہر جا کہ رفت خیمہ زد و بارگاہ ساخت

درانجا آنقدر اجماع عالم گردیدہ کہ اگر آں قطعہ را بخطۂ اعظم نگر شہرت دہند بجا است. بوقت شب مسٹر عوڈ[1] چیف سکریٹری گورنمنٹ مدراس کہ از عصر حضرت نواب رحمت مآب محب قدیم و دوست صمیم است بمقتضائے الفت دیرینہ بملاقات جناب خداوندی فائز شدہ تا دیر جلسہ نمود و رخصت یافت۔

گلدستۂ سوم

روز یکشنبہ ۲۳ جمادی الاول ۱۲۶۹ھ مطابق ۱۳ فروری ۱۸۵۳ء

بفضلہ تعالےٰ بتاریخ بیست و سیوم ہنگام برآمدن دو گھڑی روز بر اسپ رکوب فرمودہ بمنزل ونڈلور[2] کہ مسافت پانزدہ میل دارد قریب دو پاس روز جلوہ پیرا گردید۔ تحصیلدار و رعایا

---

[1] چوں مسٹر مکڈونل رخصت رفتن باورنگ آباد حاصل کرد درعوض آں مسٹر عوود (Wood) بتاریخ ۱۰ ذی قعدہ ۱۲۶۵ھ چیف سکریٹری گردید و بتاریخ ۲۸ رمضان ۱۲۷۳ھ وفات یافت۔ [2] Vandalur (R. S.)

و رقاصگان وغیرهم علاقه داران آن سرحد برسم استقبال حاضر رکاب شده تا منزل گاه مثل خدمت گذاران می دویدند، و بعد ورود بخیمه نذر و خوانهاے میوه بنظر انور می گذرانیدند، فراخور رتبهٔ هر واحد بعطاے انعام سرفراز می فرمود، حکم مذکور بر همیں اسلوب است که در هر منزل ایں قسم خدمت گذاری بعمل آرند، و ناخوشی مزاج وهاج حضور را موجب خرابی خودها دانند، لهذا هریکے از علاقه داران حدود خود آنقدر باطاعت و خوف می پردازد که مزیدے براں متصور نباشد، دریں راه منزل آبادی فرنگی کنڈه که کیارشپین[۱] عمده دارد و قریه مینم[۲] پاک و ارملور و چاوڑی کولر و دو تالاب و منرو پیٹھ آمده. چوں سواری مبارک داخل سرحد فرنگی کنڈه شدند، توپها ۲۱ دفعه موافق معمول سر گردید و نشان بر قلعه کوهی آں برپا گشت و اهل فوج به سلام صف آرا بودند.

گلدستهٔ چهارم

بفضله تعالی بتاریخ بیست و چهارم به وقت طلوع آفتاب بسواری باد پا بارادهٔ منزل رضا قلی پیٹھ که براج[۳] کویل پیٹھ زبان زد عوام است و مسافت پانزده میل دارد متوجه گردیده. بوقت نه ساعت ورود آمد، دریں منزل ۳ ده یکے موسوم بنجیری دوم کارا و سیوم تشکم واقع شده، جاے که مضرب خیام بود تالاب جنگل پیٹھ ازاں اتصال
روز پنجشنبه ربیع الاول ۲۴ سنه ۱۲۳۸ھ
نومبر ۱۸۲۳ء

Rajakilipakkam [۳] Minambakkam (R. S.) [۲] Garrison [۱]

داشت و بکنار آں مقبرهٔ حاجی عمر است که از فقرائے حضرت شاه علی گنج گوهر قادری قدس سرهٔ بود و بمستر اسمالی کلکٹر ضلع چنگل پیٹھ دریں جا قورهٔ پنج خواں عنایت شد .

گلدستهٔ پنجم

روز جمعه ۲۵ جمادی الاولی ۱۲۳۸ھ ۸ فروری ۱۸۲۳ع

بفضله تعالیٰ بتاریخ بست و پنجم بعد نماز صبح بسواری فرس بمنزل گرکٹ پاله و آنرا کرنگلی[۱] نیز گویند و فاصله پانزده میل دارد گرم جولان شده بوقت نه ساعت رونق افزا گشت ـ درراهگذر چنگل پیٹھ وارد شد که جاگیر عمده و آباد است و قلعه محکم می دارد و در زمان گذشته بحکومت نواب صلاحیت خاں ملقب بنگاهیاں بود بعد تسلط نواب والا جاه جنت آرامگاه و نظر بدتنخواهی و جانفشانی اهل کمپنی همراه کنجی[۲] بطریق جاگیر باٰنها مرحمت گردید ـ بعد ازاں سه دیه و یک رود بنظر آمده میور[۳] ، مامنڈور[۴] ، یک تیری[۵] رود پالار که دریں هنگام اگرچه ایام برشکال نیست لکن بعبور عرض آں عرصه بست دقیقه کشیده وجه تسمیه اش اینکه پال درزبان اردوی[۶] شیر را می گویند و آر بمعنی رود باشد یعنی آب ایں جوئے مثل شیر سفید و صاف است گرکٹ پاله در قدیم الایام جاگیر جعفر علی خاں بهادر مهکری بود نسبت بدیهات گذشته البته رونق و آبادی دارد و درانجا قلعه

Conjeevaram (R. S.) ۲ه Karunguli (R. S.) ۱ه

۵ه یعنے تالاب Mamandur ۴ه Maiyur ۳ه

ایست کہ بے حرمت محض و ویران شدہ ، متصل آں مقبرہ مراد شاہ مستان است کہ مرد صاحبدل بود و عرس او ہفدہم شہر ذی قعدہ بوقوع می آید۔

گلدستہ ششم

یوم شنبہ ۲۶ جمادی الاولی سنہ ۱۲۵۰ھ ۲۰ فروری سنہ ۱۸۳۴ء

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و ششم بعد فراغ نماز صبح بسواری توسن تیز رفتار بمنزل اچھرواک[1] کہ فاصلہ یازدہ میل دارد بوقت ہشت ساعت سی و پنج دقیقہ زیب افروز گردید و در گذرگاہ سہ قریہ رسید مدرانت[2] پاکم[3] پٹو ونور دراں سہ تالاب و یک جدول کہ آں را عوام الناس نالہ میگویند و قبر سید شاہ احمد برادر شاہ علی مستان است عرس او بہ پانزدہم ماہ رمضان شریف می شود۔

گلدستہ ہفتم

یوم یکشنبہ ۲۷ جمادی الاولی سنہ ۱۲۵۰ھ ۲۱ فروری سنہ ۱۸۳۴ء

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و ہفتم بعد طلوع خورشید بسواری نالکی سبز بمنزل ولکور[4] کہ مسافتہ دہ میل دارد قریب نہ ساعت نائز شدہ بہ گذر قریہ ترپتور و شہر جدول درآمد ازیں منزل تا سلیر علاقہ مستر ہیڈ کلکٹر ضلع وردہاچیلم[5] است

Acharapakkam (R. S.) [1] Madurantakam (R. S.) [2]

Pakkam (R. S.) [3] Olakkur (R. S.) [4]

Vridhachalam (R. S.) [5]

گلدستہ ہشتم

بروز دوشنبہ ۲۸ جمادی الاولی ۱۳۳۸ھ ۱۰ فروری ۱۹۲۰ء

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و ہشتم بوقت شش ساعت یازدہ دقیقہ بسواری راہوار بقصد منزل تنڈی ولم[1] کہ عرصہ ہفت میل دارد متوجہ شدہ قریب ۸ ساعت رونق بخش گردید و یک قریہ بنظر منور گزشت کہ مسمی است بآلم بری و آں دو تالاب و یک جدول دارد ۔

گلدستہ نہم

بروز سہ شنبہ ۲۹ جمادی الاولی ۱۳۳۸ھ ۱۱ فروری ۱۹۲۰ء

بفضلہ تعالے بتاریخ بست و نہم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری ادہم برق رفتار بقصد منزل وِکرّوانڈی[2] کہ مسافت شانزدہ میل دارد و تالاب ویغیرہم کہ سواری ازانجا جلوہ پیرا گردید بشرح می آید گذر سواری جانب جنوب بود و سمت مشرق کوہے وارد شدہ و بسوے مغرب دہانہ تالاب تنڈیولم است و ازانجا قریہ پسّار[3] رسیدہ و بطرف شرق تالاب وِرُومِٹی نمایاں گردیدہ بعدہ صحراے لق و دق و ریگستان ہویدا شد کہ تعلق از قریہ پنڈہ منگلم[4] کہ غربی است دارد و خارج از شارع عام است ۔ پس ازاں مابین شمال و مغرب دیہ کُوٹیری پیٹھ[5] و وِلُکّم باڑی[6] در رسید

Pasar ۳   Vikravandi (R. S.) ۲   Tindivanam (R. S.) ۱

Vilukkam ۶   Kutteripattu ۵   Pandamangalam ۴

دریں مقام خود بدولت از سواری مذکور فرود آمدہ بر سکہساون جلوس فرمود جانب مشرق تالاب و سمت مغرب کوہ ہاے چنجی[۱] ظاہر گشتہ.
پسش ازاں قریہ ششوڑ رسید کہ کشت توڑ و بیدانجیر بکثرت دارد و در اثناے راہ دہانہ تالاب پدواپلی است و سنگستان دہانہ چند تالاب درانجا اجتماع پذیرفتہ، بعد ازاں نہر پدواپلی حایل شد، پس ازاں قریہ کٹاپلی است کہ زراعت جوار می شود و صحراے است وسیع کہ درختاں بفاصلہ دارد دریں مقام بکلکٹر ضلع مرقوم پنج خوان تورہ مرحمت شد.

گلدستہ دہم

روز جمعہ سلخ جمادی الاول ۱۲۳۸ھ ۱۳ فروری ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالی بسلخ ماہ مرقوم بوقت پنج ساعت و پنجاہ دقیقہ بسواری سکہساون شیردہاں بعزم منزل بیلپور[۲] کہ مسافت ہفت میل دارد متوجہ گردید - و ہنگام ہشت ساعت و بست و ہفت دقیقہ بجادہ مقصود رسیدہ بضیافت میز بسرداران انگریز پرداخت مسٹر ہیڈ کلکٹر ضلع مذکور مع ہر دو کلکٹر پیشدست خویش بملازمت حضور مشرف شد و شریک ضیافت میز گردید و تورۂ پنج خواں مرحمت شد -

درہمیں منزل از قصور کارپردازاں تعلقہ فی الجملہ تکلیف در فراہمی اسباب بارکشیاں روداد - از صدور ایں حرکت مزاج مبارک منغض گشت و بعتاب حضور زہرۂ کارپردازاں آب شد بہ ندامت بپیچید

---

۱ Gingee ۲ Villuppuram (R. S.)

آورند و عفو جرائم خواستند و بتدارک مافات پرداختند - ازانجا کہ مضمون این مصرعہ حضرت کعب بن زہیر رضی اللہ تعالے عنہ کہ از اجل صحابہ بود متحقق است متوجہ انتقام نشد و الا بس دشوار بود ؎

العفو عند کرام الناس مامول ۔ دیہات و نہر کہ سواری خاص ازاں عبور یافت بنوک خامہ می آید - رود تروامالور[1]، پاپن پیٹھ[2]، منڈم پاک[3] دریں جا بطرف مغرب نیل خانہ است و ریگ بکثرت دارد چنتامنی[4] کشت زار نیل دارد و بجانب مشرق نیز نیل خانہ ہست ونکاتر باگرم[5] گنجی پالہ کہ نہر جنجی درانجا است ۔

گلدستۂ یازدہم

روز پنجشنبہ غرۂ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲ فروری ۱۸۲۴ء

بفضلہ تعالے بغرہ ماہ جمادی الاخری روز پنجشنبہ بسواری گلگوں صبا رفتار بوقت پنج ساعت و سی و نہ دقیقہ متوجہ سر منزل پنروتی[6] کہ مسافت پانزدہ میل دارد گردیدہ بوقت نہ ساعت زیب بخش خیمہ خاص شد - در راہگذر بطرف مغرب بیراگی منڈف و دیہات کہ واقع شد مرقوم می شود تر پاشالور[7] کہ باشنادہا ہش رود پنار[8] درآمد و نہایت عریض و طویل است - تر تلور کہ درختان تاڑ بکثرت دارد۔

---

[1] Tiruvamattur [2] Papanpettai [3] Mundiyambakkam

[4] Chintamani [5] Venkatadriagram [6] Panruthi

[7] Tiruppachchanur [8] Pennar

نَنی پیٹھہ که آنرا روشن پیٹھہ نیز گویند وجه تسمیه ثانی اینکه نواب امیرالامرا بہادر فردوس مکان برعایت نام صاحبزادگی که روشن الدوله بود هنگام مهم تنجا ور[۱] بآبادی آن پرداخته باین اسم مسمی فرمود. ننگا ریڈی پالم[۲] پنوتی که درانجا مردے از رجال الله موسوم بحضرت نور محمد قادری چراغ هستی خود را به کاشانهٔ خاک بتاریخ بست و هفتم ماه محرم محترم روشن کرده هر آئینه دراں مقام نور اسلام از نام هماں بزرگوار است ولبس الحق گنبد او عالی شان و زیارتگاه مردان است و مسجد و مسافر خانه و چشمه آب دارد حضور هنگام سواری بر مزار فیض بار او بخضوع و خشوع حاضر شده چشم خود منور نمود و باداے فاتحه و نیاز گنج سعادت حاصل فرمود - عیدگاه آنجا بفاصله اندک خارج از دیه مذکور است ـ

گلدستهٔ دوازدهم

بفضله تعالےٰ بتاریخ دویم بوقت شش ساعت و هفده دقیقه بجلوس سکهاسن شیر دہاں بسمت مشرق متوجه جلوه آرائے گردید و بوقت یازده ساعت ده دقیقه بکنار رود بکنار منجه کپم[۳] که عرصه دوازده میل دارد و متصل کوڈلور[۴] واقع که آبادی خوب و عمارات کثیر انگریز دارد رسید؛ درآغاز سواری قبر سید شاه عبدالرحیم

روز جمعه دویم جمادی الآخر ۱۲۳۸ھ ۲۰ فروری ۱۸۲۳ء

---

[۱] Thanjavur (R. S.)

[۲] Nannattampalayam

[۳] Manjakuppam (R. S.)

[۴] Cuddalore (R. S.) وآں را اکنوں کڈلور می نامند.

خلیفۂ شاہ مرتضیٰ اند نمایاں شدہ جناب خداوندی بزیارتش مستفید گشت و دیہاتے کہ از نظر انور گذشت بقید قلم می آید. جبیل پالہ ترویدی کوترپتّ درانجا سوے شمال سراے است کہ مردان اینجا چہتر می نامند و براے راحت مسافرین احداث می نمایند. پیتّان پاک درانجا مزار قلندر شاہ است حضور بعادت معہود فاستعینوا من اھل القبور حاضر شدہ بقرات فاتحہ سرمایہ برکت اندوخت. تِرُکندیشورم و اَتّیپٹہ بطرف شمال چہتر و جانب جنوب عیدگاہ نَلّی کُپّم است شَوَلوَلی شمالی است. نلی کپم مسجد و دو تربت مردان خدا دارد کہ بشیخ محمد صاحب و شیخ میراں صاحب اشتہار دارند. رئیس ما بمقتضاے توفیق خیر بفاتحہ راحت بروح ہر دو شیخ بزرگوار رسانید، و از انجا تا منزل بر سواری مہا ڈول جلوہ افروز گردید. کارامنی کپم جنوبی است. وِیرا رِڈّی پالیم ، نوٹے پیٹہ کنوڈور شمالی است.

گلدستہ سیزدہم

۱۵ فروری ۱۸۲۳

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیوم بوقت پنج ساعت چہل دقیقہ بسواری پور بیرق جنگ باراده منزل اگرم کہ مسافت نہ میل دارد

Attipattu Tirukandeswaram Tiruvadi

Nattapattu Karamanikuppam Nellikuppam (R. S.)

Agaram Kondur

بجانب مشرق بمضمون شعر شیخ محمد علی ماہر اکبرآبادی ؎

نہند گرم رواں گر براہ او پا را
چوں آفتاب بسے سر کنند دنیا را

متوجہ گرم روی گردیده طی ارض مشرق نمود و در فرصت اندک رُخ بجانب جنوب فرمود، و بوقت ده ساعت و پنجاه دقیقہ فائز منزل گردید ۔ زہے فارس مضمار فراست و یکہ تاز عرصہ ریاست کہ بچشم برہم زدن تسخیر دو جانب ساخت امید دارم کہ اگر فضل قادر متعال مشمول حال شود از دعاے عاجزاں و جبر خاطر شکستہ حالاں بمضمون نشید جاں فزاے حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سره الزکی کہ ؎

تیغے کہ آسمانش از فیض خود دہد آب
تنہا جہاں بگیرد بے منت سپاہی

بحکومت و تسلط بچار سوے آفاق خواہد پرداخت. برخی احوال راہگذر امروز قلم آشنا می شود، در اثناے راه رود گڈنم و چند دیہ حایل شده ترپاپلی شیل پیٹم دراں نہر آب شور یعنی کہاری است. ٹونڈومنتم[1] کہ پرنڈ چاوڑی ازاں اتصال دارد و تنڈه مانتم آشوری کہ درانجا صحراے وسیع و رستہ پہلچری کہ بندر قدیم نصاراے فراسیس است ملحق میشود، اگرچہ تا مدت دراز بندر مذکور در قبضہ اقتدار نواب والاجاہ جنت آرامگاه بود اما دریں ولا برہگذر مصالحت قوم انگریز باآنہا بدستور قدیم گذاشت یافتہ است. دریں مقام اکثرے از لشکریاں

---

[1] Tondomanattam

علی الخصوص حمالان بمغالطهٔ اتصال دو راهه جادهٔ مقصود فراموش نموده براه دیگر اُفتادند و مشقتها برداشتند و بعد درنگ بسیار افتان و خیزان بسر منزل فائز شدند ۔

گلدستهٔ چهاردهم

روز سه‌شنبه سیوم جمادی الاخری ۱۲۶۰ھ ۱۶ فروری ۱۸۴۴ء

بفضله تعالی بتاریخ چهارم بوقت شش ساعت پنج دقیقه بسواری خیل تیز رو بقصد منزل کُورنجی پاڑی[۱] که مسافت یازده میل دارد نهضت فرمود و بهنگام هشت ساعت و ده دقیقه بخیمه گاه زیب و رونق افزود در راه گذر دو مقام که بکنار دریا است لاحق گشت تیل گُڈنہ پٹن، گسجنہ پٹن

گلدستهٔ پانزدهم

روز چهارشنبه چهارم جمادی الاخری ۱۲۶۰ھ ۱۷ فروری ۱۸۴۴ء

بفضله تعالی بتاریخ پنجم بوقت پنج ساعت و سی دقیقه بر سکهپاون طلائی نو خرید که مشابه پادشاهی بهل اسپان است سوار گردید و بمنزل سِتَمبر[۲] که جنوبی است و مسافت پانزده میل دارد هنگام بلند شدن ده ساعت بست و پنج دقیقه رونق و عزت بخشید، در اثنای راه موضع بهونگیری[۳] در آمده و رودے دارد عریض و طویل و عیدگاه و مسجد قدیم است که اکثر مومنین بصحن آن دفن یافته اند و بیشترے ازانها علما و فضلا و قضات هستند، به ثبوت پیوست که بنای گورستان را عرصه دو صد سال

---

[۳] Bhuvanagiri [۲] Chidambaram [۱] Kurinjipadi

بل زاید است، معہذا دراں احاطہ دو مرقد اند کہ دو کس بمضمون ؎

درویش صفت باش و کلاہِ تتری دار

در صورت جامہ پوشاں سبقت بر اہل خرقہ می ربودند و سیاحان قلمرو لاہور یا پنجاب بودند، باز مقبرہ ایست کہ بنام خان محمد درویش اشتہار دارد۔ سلیمر شہرے است مختصر آباد کہ دو مسجد سنگ بست در احاطہ واحد دارد، بانی یکے عبدالنبی خاں صوبہ دار سدہوٹ و بانی دیگرے لعل خاں جاگیردار سلیمر کہ مرد صالح بود۔ سلسلہ بیعت از حضرت خواجہ حاجی رحمۃ اللہ[له] نقشبندی رحمہ اللہ تعالےٰ می داشت۔ خان مذکور درہمیں مقام بصحن مسجد مع اقارب خود بخواب عدم رفتہ است، و حوض ایں بہ نہایت خوبی و خوش قطعگی است۔ معہذا نیز مسجدے است قدیم کہ بالفعل چنداں آباد نیست، و دراں احاطہ یکے از بنی فاطمہ موسوم بہ سید حسین کہ صاحبدل بود مدفون شدہ و بفاصلہ ازاں مقبرہ ایست کہ سید امین الدین چشتی درانجا دفن یافتہ، قریب ہشتاد سال میشود۔ معہذا متعدد تکیہ فقراء و عیدگاہ است، حضور بعد فراغ نماز عصر برائے فاتحہ اش بسواری نالکی نیز تشریف فرما شدہ، و راقم نیز ہمراہ بودہ بعد ادائے فاتحہ و ملاحظۂ شہر بمسجد جاگیردار مرحوم تشریف فرمودہ بجماعت نماز مغرب ادا نمود و بروشنائی مشعل و قنادیل بہ خیمہ خاص معاودت فرمود، دریں آبادی اکثر اہل اسلام بقلت و خانہائے ہنود

له در سنہ ۱۱۹۵ھ وفات یافت قطعہ تاریخ وصالش کسے چنیں گفتہ

شہ ملک ولایت رحمت اللہ ز دنیا سوئے عقبیٰ رخت بربست
اگر پرسند تاریخ وصالش بگو بار حمتِ اللہ پیوست

۱۱۹۵ھ

بکثرت است اگر بکفار پور تشہیر کنند سزا است، احوال بتان آنجا چہ رقم کنم بپہلوے لات و منات و ہبل و عزی است کہ در عالم جاہلیت بسرحد عرب زور و شور می داشت۔ و بتکدہ و قلعہ ایست مستقل و مستحکم میگویند کہ دیو آنجا از اکسیر است و سفالش از طلا و مس، و غلط عوام کالانعام است کہ سریر با توقیر جناب فرمانروائے انس و جاں حضرت سلیمان علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم دراں جا متمکن است۔ چنانکہ بعض ہمراہیاں لمغالطہ ایں کارنمایاں اندرون بتخانہ اقدام گذاشتند چوں خلاف گفتار یافتند پسپا شدہ بہ ندامت پرداختند عفی اللہ عنہم و اکثرے پست اعتقادان و ناقص الایمانان از سر لہو و لعب دراں مقام ضلالت انتظام بتترک ہدایت بار یافتند و خوف حاکم برحق و منتقم مطلق از خاطر بدر کردند۔ نعوذ باللہ منہم و من سیئات اعمالہم او تعالیٰ برئیس ما دیرگاہ سلامت دارد کہ باستماع ایں معنی از حرارت اسلام نایرۂ غضبش برنگ شعلۂ جوالہ مشتعل گردید و پہرہ جوانان سرکار و کمپنی بتاکید اکید و قدغن شدید بر در بتکدہ ہا فرستاد و بہ تحصیلدار وغیرہ کارکنان آنجا حکم محکم داد کہ ہر کسے از اہل اسلام دراں جا پا گذارد دخل نیابد۔ و اورا حاضر حضور رسانند۔ اگرچہ آں گمراہان از خوف سلطان مطلق بے فکر بودہ باقدام ایں کار می پرداختند لکن خشم و تقید رئیس دین پناہ ما بآنہا ازیں حرکت باز داشت۔ و الا بس دشوار بود یا الٰہی بخداوند ما کہ درخطہ کرناٹک حامی دین متین و مرجع مومنین است بایں توفیق خیر و عالم پروری و تشرع و دینداری بہ درازی عمر و عطاے ولد صالح لبسلم مراد رسانی و ہمیشہ از صحبت اہل بدعت و فساد درظل حمایت خود داری آمین۔

از تحریر چند فقرات بعض ابنائے روزگار ازیں خاکسار از غبارہ نفاق در دل کدورت منزل خواہند داشت و ہمت بر عداوت خواہند گماشت زیراکہ دیوانہ را ہوے بس است معہذا اکثر اشقیا خذ لہم اللہ تعالے بے وجہ ازیں غلام محبوب کبریا عناد می دارند و بہ اصناف بدی لب کشائی می سازند لہذا باآں جماعہ روسیاہ بر منتقم حقیقی سپردہ ام - ہرآئنہ وسیلہ اعظم ما بحول و قوت قادر مطلق بحمایت ناظر خود خواہد پرداخت و تدارک ایں عاجز درماندہ از ہمہ حاسدین و اعدا بواقعی خواہد ساخت رحمہ اللہ علی قائلہ

با صاف دل مجادلہ از خویش دشمنی است
ہر کس کشد بہ آئنہ خنجر بخود کشد

کلکٹر سوم ضلع مذکور بسبب اتمام سرخود درینجا رخصت یافت و توره چہار خوان عنایت شد۔

گلدستہ شانزدہم

بفضلہ تعالے بتاریخ ششم بوقت ہفت ساعت پنج دقیقہ بعزم منزل شیالی[۱] کہ فاصلہ سیزدہ میل دارد بسواری سکھپاون سمت جنوب تشریف فرما کردند و بہ ہنگام بر آمدن یازدہ ساعت مع الخیر بمقام مذکور رسید، در اثنائے راہ بسوے مغرب یک چھتر و پس ازاں رود کولرام[۲] بمیان آمد دیہاتے کہ گذر سواری ازانجا بوقوع آمد بقلم می آید - تیرووکاڑی رود مذکور دریں جا ہم لاحق گشت آرنی کاڑم وکلتیرہ ازیں منزل تا سنگاپٹی

روز ششم جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۱۸ فروری ۱۸۲۳ء

[۱] Shiyali [۲] Coleroon

عمل مسٹر گاٹن کلکٹر تجاور است کُتّور[1] پڑکُورَہ آرچِپُرَم[2] چِنْدَنگَاپَان آڑملی پِکِہ چِہتَّر ۔

گلدستہ ہفدہم

روز یکشنبہ ۷ جمادی الآخری سنہ ۱۲۶۸ھ ۲۹ فروری سنہ ۱۸۵۲ع

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہفتم بعد بسر آمدن ہفت ساعت روز خود بدولت و اقبال برسکہساون شیر دہان جلوس فرمودہ در اندک زمان تا کنار کہاری تنگہ نزول اجلال نمود، برخنگ پدرام سوار شدہ تا بر آمدن دہ ساعت ہمانجا قیام فرمود، بمقتضائے ترحم بر بندگان الہی لشکریان بلکہ عامۂ مسافران را مع احمال و اثقال سوار کشتی ہا کنانیدہ عنانش منعطف کرد و از آب مذکور با ہمراہیان رکاب سعادت کہ عبارت از فیل نشان و نقارہ و اسپان نوبت و شتر سوار و سواران ترپ و جوانان بار و غلامان حبشی و اہل احشام و شاگرد پیشہ وغیرہم اہل متفرقات است کہ بہ ہیئت مجموعی ہمگی از سہ صد نفر متجاوز خواہند بود و ہمیں قدر جلو بیشتر اوقات ہمراہ سواری خاص می باشد، بمنزل کُتّور کہ مسافتِ چہار دہ میل دارد و قریب نصف النہار رونق افروز گردید و بوقت جلوہ پیرائی سواری خاص از انجا براقم سطور حکم شد کہ مردمان باقی را با اسباب پس آئندہ از زورقہا عبور کنانیدہ بمنزل فایز شود موافق ایما چناں بامتثال امر پرداختم کہ احدمن الناس را بفرصت قلیل ہمکنار کنار نہر ندیدم، مہذا حسب الحکم احتیاطا بمحمد احسن اللہ خان[3] داروغہ ہودی خانہ کہ شخص ذی عزت و سلیقہ شعار است با چند

---

[1] Kuttur [2] Arichchapuram [3] وفات ۲۲ شوال سنہ ۱۲۷۴ھ

جوانان رسالهٔ جیش و دو پهره ترپ سواران رجمنٹ درانجا گذاشت که آنچه سامان پس مانده درانجا رسد همچو امر جلیل القدر بر زورقها عبور کنانند درین اشتغال آفتاب جهانتاب از خط معدل النهار در گذشت راقم عازم منزل گردید. دیهاتے که بزیر قدم لشکر ظفر اثر در آمد بقید قلم می آرد، تِمّبارٹی دیہے است شرقی که چشمه آب و باغ و نود و پنج خانه و چهار دوکان و اگرار یعنی محلهٔ برهمنان دارد، شتّاورم هم مثل اوست و در طول ازاں زاید لکن باغ و دوکان نمی دارد و راسته وسیع و مصفا است و رود پلّوار از پائین آں می گذرد و ملحق شده است با کهاری مرقوم کارا موڈو دیہے است غربی که سه چهار خانه و چاوڑی دارد، تِرُنگرّی نیز دیہے است غربی مانند آں و یک چشمهٔ آب دارد، کری کڑی دیه شرقی است که چند خانه و درختان سایه دار دارد و نهر صغیرے میان هر دو دیه می گذرد و جدولے هم ازانجا جاری است. بعده کریوهٔ رسیده که بهر دو جانب چهار دیه مختصر دارد. پاشالی تیٹیاگرّی غربی است، کیلاشالی میلاشالی شمالی است کاتیرپور دیہے است که قریب بست خانه و دو دوکان و دو چشمه دارد چِتّی ترپو جنوبی است ده خانه و یک چشمهٔ آب دارد میلانگوڑ شرقی است چند خانه دارد کَکّلی وِلاوُن هم دیہے شرقی است که درانجا جدولے از نهر کاویری می گذرد و چشمهٔ آب و پاوڑی است مسمی بگرنک چاوڑی و ده خانه میدارد. ترآپلی چاوڑی سمت جنوب واقع است

۱ـ Karaimodu ۲ـ Tirunagari ۳ـ Karaikudi

جدولے از نہر کاویری ازاں جاری است چند خانہ و دوکان و یک چشمۂ آب دارد و گرداگردِ آں درختان نارجیل است، کُرُوناوَرَم ده خانہ و چشمۂ آب دارد، نَل چِنگاڑ دیہے است شرقی قریب بست خانہ و سرچشمہ دارد۔ پُونڈالن چاوڑی نیز بآں سواست یک چشمۂ آب و چہار خانہ و باغ مختصر می دارد۔ آگور لود و پنج خانہ و سہ چشمہ دارد، آنپا پُوٹی چہار خانہ و چشمہ و چاوڑی دارد، ترنگنور لنبت بدیہات امروز آباد است یکصد و ده خانہ و ده دوکان و چہار چشمہ و فی الجملہ کثرت مردمان و وسعت مکان دارد و دریں سفر خیر اثر عادت حضور چنین است کہ بعد فراغ نماز عصر برائے ملاحظہ آبادی منزل بسواری نالکی یا اسپ بکمال آہستگی و سنجیدگی جلوه فرما می شود۔ عالمے از گرد و پیش آں نواح جمع شده بمنتہائے آرزو بدیدن ماه منور ما برنگی چشم وا میکنند کہ گویا بقول جنت مکانی نورالدین محمد ابوالمظفر جہانگیر بادشاه غازی ؎

ہلال عید بر اوج فلک ہویدا شد

گلدستہ ہشدہم

روز پنجشنبہ ۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۲۰ فروری ۱۸۲۳ء

بفضل قادر مطلق و معین برحق ہشتم شہر مرقوم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح در اول وقت بارادۂ منزل مقصود کہ عبارت از ناگور فیض معمور است و مسافت ہشده میل دارد بسواری شبدیز نسیم آسا با ملازمین معتبر کہ زیاده از پنجاه شخص پالکی نشین و اسپ سوار خواہند بود و سواران ترپ و جوانان بار و احشام و شاگرد پیشہ و تحصیلدار مع رعایاآں

سرزمین و دیگر ہمراہیان سواری و اہل تماشا متجاوز باشند از پانصد نفر
بنا راین نگڑی چہتر کہ جانب جنوب واقع است و چند خانہ و دو سہ دوکان
و یک چشمۂ آب دارد فائز شدہ در عرصہ سہ چہار گھڑی بآبادی پڑیاز کہ
بندرے است آباد در حکومت نصارٰی ڈین مارز ملحق بنتر نگم باڑی کہ بالسنہ
از تلنگم باڑی مشتہر است فائز گردید۔ بمجرد داخل شدن سواری مبارک
در شروع سرحد موافق معمول اتواب عزت سرشد و چیف سکریٹری آنجا کہ
موسوم است بمسترکف بایک سردار فوج بجلوداری تا آخر حد خود ہمراہ بود
بر قلعہ نشان تعظیم برپا ساخت و ہم توپہا سر یافت برائے ملاحظہ سواری
باں مرتبہ ازدحام خلایق گشت کہ عرصہ تنگ آمد۔ غرض آبادی خوب است
کہ شمار خانہا مع دوکان بمرتبۂ الوف رسیدہ۔ عمارات و باغات کثیر دارد
و مسجد و دو مقبرہ سفالی با محجر چوبی ازاں اتصال دارد۔ میگویند کہ ہر دو
قبر اہل دل است یکے ازاں میاں خال و دیگر خواہرزادہ است۔ معہذا
اندرون قلعہ تربتے است کہ مدفون آں شیخ اسمٰعیل صاحب است
احوال آں مرد خدا چناں مفہوم شد کہ پیش از یکصد و پنجاہ سال
در حکومت قوم مذکور صندوقے بامواج دریا شناوری میکرد آنہا قریب
شدہ خواستند کہ بیروں آرند معًا از مخالفت جنس بعید گردید پس ازاں
اہل اسلام بکمال ادب بقرأت و درود و مولود مستقبل شدند ازیشاں
نزدیک شد بر دوش کشیدہ آوردند و بخاک سپردند کسانیکہ بخدمت آں مرد
راہ حق بجاں کوشیدند در عالم رویا بمشاہدۂ جمال باکمال و تعارف اسم مشرف
شدند، ہرآئنہ ایں امر اشتہار یافت۔ واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔

ازانجا تا فرودگاہ از دیہاتے کہ سواری خاص جلوہ افروز گردید بقید خامہ می آید۔ کیٹو سیٹی چاوڑی دیہے است بر کنار کہاری تینڈلاڑ جانب جنوب کہ چند خانہ سفالی و کلبہ خس پوش و سہ چہار دوکان و یک چشمۂ آب و چھتر دارد ۔ ورنچ کڑی دیہے است ملحق با چاوڑی مذکور کہ یک دوکان و چاوڑی و چند کلبہ و باغ و سہ چہار چشمہ دارد و فقیرے از فقرائے شاہ جلال حسینی درآنجا آسودہ است، گوٹہ چیری دیہے است مائل بجنوب خانہ و کلبہ دراں قریب صد باشد و یک دوکان و دو چشمۂ آب دارد و چند درختِ انبہ و مہوا فراہم است، کاٹساکڑی جنوبی است باغ و چشمہ و چاہ و چند کلبہ و دوکان دارد، کلکٹر ہم دیہے است بآں طرف چند خانہ و دوکان و یک باغ و دو چشمہ و دو رستہ درختِ بڑ می دارد، کوٹی پٹو نیز جنوبی است قریب صد کلبہ و خانہ سفالی و یک چاوڑی و سہ دوکان و سہ باغ و سہ چشمہ دارد و راہش وسیع و بہ ہر دو جانب سایہ درختان است۔

کاریکال[1] بندریست از علاقہ نصارائے فرانسیس کہ قریب آبادی ثلث بندر مرقوم باشد دو رستہ عمارات و مکانات و چند باغ و دوکان اند و چشمہ ایست کلاں کہ برکنارہ آں کارفرمائی آنجا با چند جواں بار اقامت دارد و مجذوبے ہم دراں مقام از مدت ممتدہ طرح سکونت انداختہ و باسم امام شاہ مستان مشہور شدہ، مردے است معمر و خمیدہ پشت ژولیدہ موے و لیست قامت حضور مع ہمراہیاں بملاقات آں شخص مقدس

[1] Karikal (R. S.)

از سواری فرود آمده تا اندک زمان اقامت فرمود و حسبۃً للہ از اشرفی و روپیہ تواضع او نمود چوں خود بدولت رخصت یافت کلمہ نیک بر زبان آں مجذوب سرزد حاصلش اینکہ بخدائے تعالیٰ اعتقاد باید داشت بعد یک گھڑی راقم ہم درانجا رسیده بملاقاتش مستفید گردید بمقتضائے کرم عاجز نواز بلحاظ نسبت غلامی ایں خاکسار سراپا نیاز کہ با جناب سلطان الاولیا علیٰ جده و علیہ التحیۃ والثنا متحقق است بے درخواست لیموے تر و تازه عطا فرمود و برسم سلام دست بسر گذاشت شرف دستوری یافتہ سوار شدم دیدم کہ از چهرهٔ آں مرد راه خدا آثار بزرگی ہویدا است ، و اکثرے از کافر و دیندار بمضمون ؎

کہ در ہوائے شکر مور پر بر آورده است

آنقدر ہجوم کرده بودند کہ گذر دشوار افتاده اگرچہ خاکساراں در نظر حقیر اند اما عنداللہ با توقیر، رحمۃ اللہ علیٰ قایلہ ؎

خاکساران جہاں را بحقارت منگر

تو چہ دانی کہ دریں گرد سوارے باشد

کشون چاوڑی نیز جنوبی است کہ پانزده کلبہ و یک دوکان و چشمہ دارد. آگری وَیْتَمْ مابین جنوب و مشرق است بر کنار نہر شیریں، تِرْوَ نایمْ پیٹھ بعض کس تمراج پیٹھ ہم میگویند فی الواقع تِرُمَل رایَن پیٹھ است کہ بمرور ایام تبدل یافتہ و آں بر جانب دوہم نہر مذکور واقع شده در آغاز آبادی زیارتگاه است کہ صاحب آں سید عبدالقادر یمنی است بر مرقد او مکان سفال پوش چہار دری است. پیٹھ مسطور بندرے است در علاقۂ نصارائے مزبور کہ

ہم پہلوے کاریکال باید گفت چند عمارت و حویلی و دوکان دارد درین معمور آنقدر چشمہ آب است کہ در منازل گزشتہ ہیچ جا بنظر نیامدہ، ناظم آنجا با چند جوان بار دراں دیار مقیم است - وانچی اُور[۱] ہم جنوبی است قریب صد کلبہ و خانۂ سفالی و شش دوکان و یک چشمۂ آب دارد، تنگچی منڈوا[۲] کہ آنرا تنگچی منڈھم نیز می گویند در ابتدا ویرانہ بود کہ خواہر راجۂ تنجاور[۳] برائے زیارت بادشاہ ناگور قدس سرہ وارد شدہ معمور نمود یعنی یک سرا بنا کرد و یک دوکان حلوائی و دو سہ دوکان دیگر قریب دہ خانہ ترتیب داد وجہ تسمیہ اش اینکہ خواہر را بزبان اروی تنگچی میگویند چوں اخت راجہ باحداث آں پرداخت بایں اسم شہرت پذیرفت، بعد اندک فاصلہ کہاری ناگور شریف رسید احوالش چہ نویسم کہ بعرض وطول و عمق بحرٔ دریاے است خطرناک و بے کشتیہا عبور محال، معائنہ آں زہرہ خورشید سواراں آب می نماید از انجا کہ ورود خدیو عالم پرور ما گردید - ازیں کنار تا کنار دیگر بہ تختہ بندی مثل صراط المستقیم شد ہر یکے از اعلیٰ و ادنیٰ بلا مشقت چنانکہ بصحن خانہ خرام میکنند بآسانی تمام بساحل رسید الحمد للہ علی ذٰلک - جناب خداوندی باوجود ریاست آنقدر عجز و فروتنی و پاس ادب ملحوظ می دارد کہ دیگرے دریں امر مقابل او نتواند شد بمودا

سہ　　فروتنی است دلیل رسیدگان خدا
کہ چوں سوار بمنزل رسد پیادہ شود

بہ تعظیم آں بارگاہ گردوں پایگاہ از سواری فرود آمدہ زیادہ از یک کروہ تا

---

[۱] Vanchiur　[۲] Tangachchi Mandwa　[۳] تنجاور

خیمہ بپیادہ پا رسید، و بحسب تمنائے دیریں بر ہنمونی با توفیق فائز منزلِ مقصود گردید، خداوندا بآں نوبادہ دولت و جاہ از خزان حوادث در امان داری و بمقتضائے فضل عظیم خود سرسبز و بارور فرمائی۔

اکنوں سطرے چند از احوال آں معمورہ ارجمند بہ تحریر می آید تا بر دل مشتاقان زیارت آں مزار فیض بار بمضمون بیت جناب مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی قدس سرّہ السامی کہ ؎

نہ تنہا عشق از دیدار خیزد
بسا کیں دولت از گفتار خیزد

ولولہ شوق مستولی شود، عجب شہر خوش اسلوب است و استحکام عمارات و طرح چشمہائے آب و باغات بس مرغوب، خاصۃً احاطہ درگاہ عالی و جایگاہ و مسجد و چاہ کہ بسکندر باوڑا مشتہر است و قطعہ باغچہ خاص کہ بانواع ریاحین مرتب گشتہ تازگی بخش دماغ و نضارت دہ بصر، قبہ گردوں شکوہ و کلس ملمع طلائی براں چناں ماند کہ بشب چہاردہم بدر منور طلوع شدہ، و امکنہ و کارخانجات آں بارگاہ خواقین سجدہ گاہ و چہار مکان کہ معروف است بچہار چوک و نشیمن چہار گروہ فقرا و گنبد مختصر شاہ یوسف کہ فرزند لطفے آں جناب بود و مساجد متعدد دراں احاطہ مع حوض بکمال درستی انتظام پذیرفتہ۔ چہار منارش بچار سوے آفاق در ارتفاع و خوش قطعگی مشتہر، و نظارۂ دوکان جوہریاں و مشامۂ خوشبوئیہا و عطریات طبلہ عطاراں باعث تقویت مشام و افزائش نور نظر، علی الخصوص کہ مینار پنجم کہ خارج احاطہ است در رفعت با فلک ہفتم سرساقی نمودہ، و روشنائی چراغانش بلا تصنع کہ آسمان خود را

بکواکب آراسته تا کجا بوصف آں پردازم که زبان عجز زبان در تقریرش قاصر و خامه خام به تحریرش عاجز. القصه اگر بلحاظ برکت آنرا نمونه بغداد گویم بجا است، و باعتبار آبادی ایام عرس شریف مقابله بجهاں آباد دهم هم زیبا، بروز دویم ورود که نهم ماه بود محمد صبغة الله[1] پسر عموی شرف الملک شرف الدوله مولوی محمد غوث خاں بهادر غالب جنگ مرحوم نور الله تعالیٰ مرقده که مخاطب بمعتمد جنگ است بخدمت صدر الصدوری و خلعت کارچوبی از پیشگاه مراحم خداوندی سرفراز و مفتخر شد و همان روز محمد علی مرکای که انتظام امور درگاه و مصارف آنجا و تقسیم حصه‌هائے مجاورین متعلق ازوست از ملازمت حضور مشرف شده بعنایت فرد شال گلناری عزت و اعتبار حاصل نمود و بعد فراغ نماز عصر از جانب محلات حضور یعنی حضور عالیه[2] که عبارت از محل اول است و مختار النسا بیگم[3] که عبارت از محل دوم است نشان گوم سرخ زردوزی که شوخی رنگش سبقت بر اطلس شفق می ربود و کار زرتار آں بشعاع خورشید شرمنده می نمود، درهها ڈول نور افروز گذاشته و پالکی جهالردار با جلو شائسته باهتمام تام و تجمل تمام بدرگاه عالی جاه بوقفه اندک اندک روانه کردند و بر ستون علم مینار کلاں افراشتند، حضور هم از جانب محل نو برسم ادائے نیت مثل نشان مذکور ببارگاه بلند پایگاه روانه کرد و همان شب

روز جمعه ۹ جمادی الآخری ۱۲۵۸ھ
۱۸ فروری ۱۸۴۳

---

[1] پسر دوم مولوی محمد غوث شرف الملک بهادر المعروف بقاضی بدرالدوله ولادت ۵ محرم ۱۲۱۱ھ وفات ۲۵ محرم ۱۲۸۰ھ [2] والدهٔ نواب غلام غوث خان بهادر بتاریخ ۲۸ جمادی الاولی ۱۲۶۵ھ وفات یافت [3] بتاریخ دوم ربیع الثانی ۱۲۹۴ھ روز شنبه وفات یافت.

بعد نصف اللیل بکمال خضوع و خشوع سبوچۂ نقرئی کہ از صندل مملو بود بر سر خود گذاشتہ با جماعۂ ملازمین اعلی و ادنے و تمامی اسباب جلو بروشنائی کثیر و جم غفیر بقبۂ نور بار آں محرم اسرار قادر مطلق در رسیدؔ و بوقت صندل کہ ہنگام طلوع صبح صادق بر مزار رحمت بار می مالند باریاب گردیدؔ و بعد انفراغ ازاں بخلوص دل و اعتقاد کامل مبلغ کثیر بحضور فیض معمور آں جگر گوشۂ حضرت غوث الورٰی مظہر قدرت قادر بے ہمتا علی جدّہ وعلیہ التحیۃ والثنا حسبۃً للہ گذرانیدؔ و بخوش نصیبی از نتیجۂ نیک طینتی خود و حسن نیت والد ماجد علیہ الرحمۃ والغفران چنانکہ باید و شاید مردانہ وار زاد دنیا وعقبیٰ حاصل نمود و در ظہور ایں حسنات و امور خیرات نام نامی پدر بزرگوار زندہ فرمود الحق

سہ
زندہ است کسے کہ در دیارش
ماند خلفے بیادگارش

باداے نماز صبح در مسجد احاطۂ آں روضۂ مقدس کہ بنا کردۂ جد امجد خود است پرداختؔ بعد فراغ نماز تا حاضر شدن بدرگاہ معلی عالے آنجناب را بمشابۂ مرشد کامل خود دانستہ بہزار تمنا برائے پائے بوس چوں پروانہ بشمع بر قدم حضور می افتادؔ ہر واحد می خواست کہ پیشدستی کند و بایں رتبۂ اعظم فائز گردد ؛ غرض تا وصول رئیس ما مرۃ بعد اولی بزیارت مرقد مبارک و بعد مراجعت ازانجا تا بیرون احاطہ قریب دہ ہزار کس از اہل اسلام و ہنود بکمال فخر و مباہات بدرجۂ مصافحہ و قدمبوس رسیدہ باشدؔ ازانجا کہ احدے بجز محرمان بحضور روسا دخل نمی یابد نسقچیان مطابق قانون دربار باہتمام و دور باش پرداختند - از ملاحظہ ایں معنی شعلۂ غضب جناب خداوندی مشتعل

شد و قریب بود که خرمن جمعیت آنها پاک سوزد، زیراکه دراں مقام تقدس التئام اهتمام علاقه داران خود منافی ادب پنداشت. غرض از خوف حضور ترسان و لرزان کناره گیر شدند. از وقوع این امر بمضمون ؎

بریں خوان یغما چه دشمن چه دوست

هرکس و ناکس همیں جا با دوش بدوش شده دولت جبهه سائی و دست بوس حاصل می ساخت و هزاراں دست بے خواسته بدعا برخواست، بیرون احاطه سواریهاے متعدد همچو جهاڈول و نالکی لاجوردی عنایت سلطانی و پالکی سبز زردوزی و سکهپاون شیر دهان و سکهپاون طلائی و اسپان حاضر بود بپاس ادب برکوب اقدام نفرمود و تا بلند شدن آفتاب بقدر یک نیزه نیر اعظم ما با ذره ها که وابسته دامن ضیا فشانش بودند بخرام آمده توجه بمشرقستان که عبارت از خیمه گاه است نمود. جهانے بتماشائے مهر منور ما برنگ گل خورشید چشم وا کرده و بآداب تسلیم مشغول شده خود بدولت و اقبال بفرط اخلاق بمضمون تخلقوا باخلاق الله بر هریکے نور التفات می افشاند یعنی دست بر سر گذاشته، عزتے می بخشید. قریب یکپاس روز داخل خیمه گردوں شکوه گردید. و بمقصود دلی که از دیر باز اولے نیت مرکوز بود رسید. همان روز که تاریخ

روز شنبه ۱۰ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ / ۲۴ فروری ۱۸۲۳ء

دهم بود بعد فراغ نماز ظهر با جماعهٔ متوسلان احرام بند آں بارگاه با رتبه و جاه گشته بیرون احاطه از سواری شیر دهاں فرود آمد تماشائیان مانند کثرت نهار هجوم آوردند. دریں ازدحام خود بدولت را با همراهیان قدم برداشتن دشوار افتاد الغرض بعد زیارت ضریح مقدس به تهیهٔ نماز عصر قصد مسجد موصوف فرمود باز مضمون شعر نواب آصف جاه غفران پناه که ؎

نیم ساغر نبرد تشنگی مستاں را

صادق آمد یعنی از مجمع آرزومنداں دراں جا چنداں ضیق شد کہ بر مصلیاں قافیہ تنگ گردید ۔ و دراں حالت ماجرائے عجیب رو داد کہ بلا تشبیہ اشارہ برقصہ حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ پیرزنے بعوض چند تار رشتہ مستعد خریدی شدہ بود نمود و آں اینست کہ دراں جماعہ کثیر مردان تنومند را رسائی مشکل گشت کہ عورتے نود سالہ احوالش مخبر کلام حکیم افضل الدین خاقانی شروانی علیہ الرحمہ ؎

بود مرگے بصورت زندگانی

بود یعنی اضمحلالش بکمال رسیدہ و قوت باصرہ اش یعقوب وار مبدل بہ نابینائی شدہ بہزاراں مشقت ہمچو روباہ ناتواں بمعرکہ شیراں دخل یافت ولی نعمت ما بعطائے انعام فرمود و خود متوجہ نماز عصر گردید ۔ پیرزال در خود می گفت کہ مقصود من دیدار اوست نہ انعام انتہی کلامہا ۔

اے ہم نفساں بگوش دل بشنوید کہ ظہور چنیں امور فضل جناب سبحانی است و نتیجہ ترحم و وارسی بر حال غربا و حق شناسی و حق رسانی نہ جاہ و شوکت دنیائے فانی زیراکہ روسائے سلف ایں قلمرو تسلط و اقتدارے می داشتند و ہرگز بایں منصب مقبول دلہا نشدند ۔ جناب بابائے عاشقاں افاض اللہ لنا برکات انفاسہ بر ہمیں مضمون بطرز خوش زمزمہ سرائی می فرماید ؎

چندیں کمال شیخ نیرزد بہ نیم خس

راحت بدل رساں کہ ہمیں مشرب است و بس

حاصل اینکہ راحت دلہا دولتے است عظمیٰ کہ حضرت حق جل و علا بکسے ازاں

محروم نسازد، دریں باب نقلے می نویسم کہ جناب استادی و قبلہ گاہی[ف]
روح اللہ روحہ الزکی کہ دیدۂ جہاں و دیدہ آفاق چنیں فرد مستثنے و
جامع الکمال و متصف بحسن خصال نخواہد دید یعنی اوقات برکت آیاتش
بعد ادائے امور مفروضہ بمضمون ؎

تا توانی نکنی در حق کس تقصیرے
بدمے یا درمے یا قدمے یا قلمے

بخدمتگذاری بندگان و انجاح مرام محتاجان آں قدر مصروف بود کہ
بہ تحریرش دفترے باید، روزے ہنگام خورد سالی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامو
در کلمات نصیحت آمیز ارشاد فرمودہ بود کہ بزرگے از اولا حضرت شاہ محبوب عالم
گجراتی قدس سرہ بعد وفات نظیری نیشاپوری کہ شاعر بلند مرتبہ بود در عالم
رویا معائنہ نمود کہ خوش آمدہ است و علامات بخشایش یافتہ میشود، پرسید
کہ کدام چیز واسطہ مغفرت تو گردید. بلسان فصیح گفت کہ ایں شعر من بجناب
کریم بے نیاز قبول افتاد و بخلعت مغفرت زینتے داد۔ ؎

ز خود ہرگز نرنجانم دلے را
کہ ترسم اندرو جائے تو باشد

الٰہی بطفیل مقبولان بارگاہ تو از جانب ایں خاکسار بہیچ دل غبار رنج
نرسد و بقہر و غضب تو کہ آں عذابے ھوالعذاب الالیم واقع شدہ،
بذلت و اذیت رسانان خانزادمن محبوب کبریا خسران دنیا و عقبی نصیب
شود، بعد ادائے صلوٰت رئیس ما باز بفاتحہ شرف اندوز شدہ قریب شام

[ف] مراد از و والد خود مولوی غلام محی الدین معجز است .

روز سه شنبه ... جمادی الاولی ۱۲۳۰ھ [illegible] ۱۸۱۵

بسرا چه خاص معاودت فرمود و بیازدهم شریف قریب یکپاس روز مجلس فاتحهٔ معلی بعمل آمد و همه اهل امتیاز شریک دعوت بودند بفقیر محمد عالم و پیر محمد مجاور کلاں درگاه تورهٔ دو خوان و محمد علی مرکای تورهٔ پنج خوان عنایت شد، از شب دهم تا شب یازدهم حفاظ و درودیان و مولود خوانان برائے شب بیداری حاضر بودند، همان روز بعد نماز ظهر خود بدولت مع جماعهٔ ملازمین عمده و جلو بسواری سکهپاسن طلائی با برادر والا اختر بزیارت مضجع نور بار آں ولی الله بهره اندوز گردید و سرآمد مجاورین درگاه دستار سفید بهم تبرک بسر سردار ما و برادر ممدوح پیچید۔ چوں ازیں کار فراغت یافت بجلوس نالکی سبز مع میرزا الٰهی بخش بهادر[1] شاهزاده که از نبیره زادگان امیر تیمور گورگان صاحبقران است بکنار دریا که چله گاه جناب تقدس انتساب باشد برائے ملاحظهٔ فقیر پیری نشیں که در انجا بمرور روش نمونهٔ عرس نمایاں می شود جلوه فرما شد، وقصه اش اینکه فقیرے را از فقرائے ملنگ که بالفعل موسوم بخدمت علی شاه است در ایام عرس شریف بمقام تحلیل روح جناب معلے به چار بالش مربع می نشانند و طفلی نابالغ برو مورچل جنبانی میکند از روز نشست تا روز برخاست مطلق غذا و آب موقوف می نمایند اما برائے بقائے نفس گاهے یک دو موز دو جرعه شیر می رسانند قدرت خالق مطلق است که از انجا بر نمی خیزد و چوں

[1] او بتاریخ ۲ ذی قعده ۱۲۳۶ هجری از لکهنو بمدراس رسید و تا پنج سال در اینجا اقامت ورزید باز بتاریخ ۱۲ ذی قعده ۱۲۴۱ھ از نواب عظیم جاه بهادر و مادر و نواب بیگم رخصت گرفته از مدراس روانه شد، نواب عظیم جاه یک دوشاله و یک خلعت مع کمخواب و دو هزار روپیه و یک توره اورا مرحمت کردند و از طرف نواب بیگم نیز خلعتے عنایت شد و باز برائے ملازمت بمدراس آمد و بتاریخ ۱۳ شوال ۱۲۵۲ھ وفات یافت۔

آئینہ نقش دیوار می باشد و بول و براز موقوف میکرد، بروز مذکور بوقت عصر دست بدست گرفتہ سبک روحانہ چوں بوئے گل می برند، احوالش از ضعف و ناتوانی چنان مشاہدہ می شود کہ طایر روح از پنجرہ جسمانی پرواز کند و در دیگر گلی شیر برنج می آرند، سرگروہ آنجا کہ میرن شاہ نام می دارد بضرب خنک آنرا می شکند اندکے ازاں بفقیر مرقوم می رسانند و باقی ہمہ کہ بزمین می افتد عالمے از ہمہ تبرکات آنرا افضل دانستہ بنحوے جست و خیز میکنند کہ ہمچو مور بطرفند و مگس برعسل می افتند کہ مجال مقاومت نمی ماند. اگرچہ ہر سال کثرت خلایق بمرتبہ صد ہزار می رسید. امسال بنزول خداوندی از مضاعف متجاوز گردید کہ چشم روزگار چنیں مجمع کثیر کم خواہد دید. او تعالےٰ جلوۂ مردان خدا تا ابد باقی داراد و ہمیں ماکہ بذریعہ او بے خواستہ بایں دولت عظیم رسیدیم بمقاصد دلخواہ رساناد، چوں از چلہ گاہ فارغ شد باز بتقریب زیارت بدرگاہ معلے حاضر شد و بعد ادائے نماز مغرب و فاتحہ چہار قطعہ پرتکلف مطلا متضمن مدح و استمداد و عرض حال کہ در دارالامارہ از دست خوش نویساں نویسانیدہ بود بر دیوارہائے اندرون گنبد شریف نصب کنانید و ابیاتش اینست درقطعۂ اول ؎

اے شاہ بدرگاہ تو شاہاں چو گدا
مقبول بود ہرآنچہ خواہی ز خدا
ایں بندۂ کمتر کہ منور نام است
امید عنایات تو دارد ہر جا

درقطعۂ دویم :-

ایں مشہد پرنور کہ عالی جاہ است
مر دعوت خلق را اجابتگاہ است

نذر گل تسلیم گزار اے زایر
کین بارگہ ابن رسول اللہ است

درقطعۂ سوم:-

نواب اعظم الجاہ چو کرد عزم ناگور
بہر ادائے نیت دولت دراز بادش
این زمزمہ جہانے برداشت از تہ دل
یارب دہی بحق قادر ولی مرادش

ایضاً:-

سرور اولیائے کرناٹک
افسر اصفیائے کرناٹک
ہست قادر ولی غوث انام
مہتر القبلائے کرناٹک

ایضاً:-

آمدہ ام بر درت کن نظرے از کرم
اے جگر مصطفٰے حضرت قادر ولی

درقطعۂ چہارم:-

اے مظہر ولایت قادر ولی مدد کن
وے مصدر عنایت مخدوم اہل عالم
آمد بشان و شوکت سوے تو اعظم الجاہ
بہر ادائے نیت باجیش و خانماں ہم

تاریخ پر کرامت خوش یافتم ز ہاتف
از فیض ذات سبحاں در یاوری اعظم

راقم ہم بروز عرس شریف یازدہ بیت مشتمل بر مدح آنجناب و اظہار پریشانی خود کہ از وسایل ظاہری آزاد است و ہیچ فردے را وارس حال نمی داند و بمضمون

بہر وقت و بہر حالت پناہم شو
خداوندا کہ در ہر دو سرا دارم امید از تو

بلبہاے توقع اعانت ازاں جگر پارۂ وسیلۂ اعظم خود میدارد، بر سر دروازۂ قبہ فلک شکوہ کہ بعون قادر مطلق و کارساز برحق باب کشایش مقصود است بطور قطعہ تیار کردہ نصب نمود چنانکہ ابیاتش زیب صفحہ میشود ؎

اے کہ ہستی تو جگر گوشہ محبوب خدا
بر من دل شدہ فرما نظر لطف و عطا
خرق عادات و کرامات تو از حد بگذشت
چہ بظاہر چہ بباطن ز سمک تا بسما
مثل آئینہ بود فیض صفایت مشہور
کہ نگہباں شدۂ کشتی طوفانی را
دستگیرم بشو اے پادشہ کرناٹک
زورق مقصد من ہست بگرداب بلا
گشت بیمار مزاجم ز ہجوم افکار
از شفاخانہ فیض تو عطا ساز دوا

فکر شش شادی اطفال و برادر دارم
از عنایات خود این حاجت من سازروا
بار قرض است بدوشم که ز بارشش کاهم
کمکے ساز بحالم که شود زود ادا
زاید از سال شود یافته تخفیف معاش
زین سبب لاحق حالست عجب رنج و عنا
من غلام ابن غلام شه جیلاں هستم
بهر آں روح مقدس نگه رحم نما
دفع کن لشکر اعدا که بهر آن و زماں
می زند بر دل من ناوک صد ظلم و جفا
مستغاثی بدرت ناظر درمانده رسید
بخدا حامی او باشی تو در هر دو سرا

مجیب الدعوات بطفیل روح سراسر فتوح جناب ممدوح باین ابیات رنگ تاثیر بخشد، و براقم درمانده که بانواع تفکر همچو پر کاه زرد و ناتوان شده است بکمال سرسبزی و سرخروئی بحدیقهٔ مدعا رساند۔ ؎

سرخرو کیجے مجھے سرسبز هو میرا سخن
جا بجا محفل بمحفل یا حسین و یاحسن

روز دوشنبه ۱۲ جمادی الاخری سنه ۱۲۰۲ھ ۲۴ ... فصلی ۱۱۹۶

بدوازدهم به عبدالباسط خاں بهادر خلعت ماتمی و شال سفید به تقریب انتقال اهلیهٔ مشار الیه که بدهم از دبازدگی بوقوع آمد مرحمت گشت، قریب شام بر سواری شیر دهان جلوه افروز شده از ادائے نماز بجماعت و زیارت درگاه

روز سه‌شنبه ۱۳ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۵ فروری ۱۸۲ء

سعادت اندوز گردیده بوقت یکپاس شب معاودت فرمود، بسیزدهم همان وقت بسواری سکهساون طلائی رونق افزا گردیده از نماز جماعت و ادائے فاتحه مشرف گشته پیش فقیر پیری نشین وغیره قدم رنجه فرموده چیزے بآنها تواضع نمود، مجاورین بطریق شگون از مصارف درگاه خلعت مهتابی بوٹه‌دار هدیه داده دستار بر سر حضور و کمربند بمیان بستند بعد یکپاس شب باجماع ملازمین ختم فرقان مجید درانجا کنانید و حفاظ وغیره جماعه کثیر از جانب سرکار بشب بیداری پرداختند و بنصف اللیل بدولت سرا نهضت کرد، بچهاردهم بخت

روز چهارشنبه ۱۴ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۶ فروری ۱۸۲۴ء

طعام بافراط و تقسیم خیرات و روشنی وغیره لوازم عرس از طرف سرکار درهمان حریم بظهور آمد و بپیاده پا برائے ادائے نیت بوقت نماز ظهر بدرگاه تشریف فرما شد و بر سر سرور ما که جد نیت در ایام صاحبزادگی گذاشته بودند بشب تراشیدند و بموتراش یکدست خلعت کارچوبی بوٹه‌دار با چیزے نقد انعام عنایت شد و بعد نیم شب مراجعت فرمود. بپانزدهم بعد نماز عصر ادائے فاتحه معلی

روز پنجشنبه ۱۵ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۶ فروری ۱۸۲۴ء

بر سواری سمند جلد رفتار با جلو مختصر معه میجر میکڈنل صاحب گورنمنٹ ایجنٹ سرکار کلکٹر تنجاور به بندر ناگاپٹن به تقریب سیر جلوه فرما شده بعد یکپاس شب بسراچهٔ خاص بقدوم میمنت لزوم منور فرمود، بشانزدهم هنگام طلوع صبح

روز جمعه ۱۶ جمادی الاخری ۱۲۳۹ھ ۲۹ فروری ۱۸۲۴ء

صادق که احدے دران مقام حاضر نبود الا راقم سطور برسم دربانی که نمونه بارگاه عرش پایگاه جناب جلال مشکل کشا حاجت روائی اعلی و ادنی مظهر قدرت قادر بےهمتا معین و ظهیر این بےسر و پا محبوب کبریا انیس غربا غوث الوری سلطان الاولیاء علی جده و علیه التحیة والثنا، دانسته بهمه شب

جبہ سائی میداشت، جناب خداوندی وارد شدہ بادائے فاتحہ پرداخت و بادائے نماز قصد مسجد ساخت و بوقت نماز جمعہ ہم فائز گردید و بعد نماز مغرب نیز مع محلات حاضر آں آستان فیض نشان شد، سوائے روز دخول و خروج کہ اتفاق ہشت مقام افتاد بعد ادائے امور مفروضہ خدمت درگاہ و زیارت بر ذمت ہمت خود لازم میداشت و ہر وقت کہ بزیارت مستفیض می شد چیزے از مبلغ میگذرانید و منجملہ تحصیل باغات نتھر نگر برائے مصارف آنجا و تقسیم لنگر ماہوار معین کنانید، بہماں تاریخ بمحمد علی مرکای کہ سابق یک فرد شال گلناری مرحمت شدہ بود باز یک فرد ہماں قسم مع یکدست خلعت سہ پارچہ مہتابی کارچوبے بوٹہ دار و یک فرد شال لاکھی بمحمد قاسم کہ از مجاورین درگاہ معلی است و یک فرد شال سفید بہ تحصیلدار آنجا و دستار مہتابی بوٹہ دار بہ کوتوال عنایت شد۔

چمن دوم دربیان جلوہ افروزی ازاں مقام برکت اثر بطرف صوبہ دار النصر نتھر نگر

و آں منقسم بہ ہشت گلدستہ است:۔

گلدستہ اول

بفضل قادر ذوالجلال و معین متعال بتاریخ ہفدہم شہر مرقوم روز شنبہ جناب خداوندی بوقت برآمدن شش گھڑی روز بزیارت درگاہ معلی رسید، و تا نماز ظہر دراں مقام برکت انتظام حاضر بودہ بعد ادائے صلوۃ

روز شنبہ
۱۷ جمادی الآخری
۱۲۴۸ھ
۱ مارچ
۱۸۳۳ء

بر سکہساون طلائی سوار شدہ با جماعہ معمولی بمنزل کیوالور[۱] کہ دیہ غربی است و از ناگور فیض معمور مسافت ہشت میل وارد فائز گردید، خود بدولت از راہ محاذی درگاہ فلک جاہ قصد منزل فرمود، لشکر از راہ ناگاپٹن کہ نسبت باں راہ دور و دراز وارد از احتمال سواری خاص کہ از کدام طرف رونق افزا میشود جادہ پیائی می نمود۔ اولا تفصیل دیہات کہ عبور عسکر ازاں بعمل آمد بقید قلم می آرد و بعدہ مقامے کہ سواری حضور و راہ لشکریاں دراں باہم شد می نگارد۔ پاپن چری دیہے است قریب پنجاہ خانہ و شش دوکان و دو باغ و پنج چشمہ آب وارد و مقبرہ ایست کہ بنام اسمٰعیل صاحب شہرت پذیرفتہ دراں جا چند قبور است۔ کارم باڑی دیہ شرقی است شمار خانہا تا چہل رسیدہ و ہشت چشمہ آب و چہار دوکان و یک چھتر و بست و پنج قطعۂ باغ کلاہ پوشان است و دو مقبرہ واردیکے مقبرہ عرب صاحب دوم مقبرہ مبتلا شاہ بفاصلۂ اندک ازاں وقوع یافتہ، میگویند کہ ہر دو کس از ہمراہیان ولی معلے بودند و کچہری کلکٹر بجاور کہ مسٹر کاٹن نام وارد بآخر آں دیہ واقع است، وتی پالیم کہ امکنہ آں بسمت شرق و غرب مرتب شدہ بپانصد رسیدہ و سی دوکان وچہار چشمہ و سہ باغ علاقہ انگریز و دہ باغ متعلقہ بتخانہ و چلندری است کہ بفارسی آبدار خانہ باشد و بآخر دیہ دو رستہ درختان است و بت خانہ ایست بلند کہ اکثر جا شکست پذیرفتہ و بیڈپولی گوپرم تشہیر یافتہ۔ بتکدہ ہا دریں دیہات آنقدر کثیر اند کہ بہ بیان نمی آید، ازانجاکہ اعادۂ چنیں جاہا موجب ملال خاطر

---

[۱] Kivalur

است قلم انداز نمودہ شد مگر در مواضع کہ بتخانہ ہاے مشہور براہگذر می آید از بس شہرت بقید رقم می آید۔ ناگاپٹن بندریست بنامی از نصارائے ولندیز کہ بالفعل در تصرف انگریز است اگرچہ در قدیم الایام نہایت آباد بود و بعد ازاں رو بخرابی نہادہ زیراکہ فراسیس ہنگام تسلط خویش دراںجا کار بند جفا شدند و از ہندی صندل ولی معلے کہ از قرون متطاولہ ازانجا بر می آمد باسا ءت ادب پرداختند و بکیفر تابش تیغ آں جگر پارہ جناب سیف اللہ المسلول چناں مستاصل شدند کہ نام آنہا ازیں جا چوں نقش بر آب شد آرے ؎

جو کہ ظالم ہے وہ ہرگز پھولتا پھلتا نہیں
سبز ہوتے کھیت دیکھا ہے کہیں شمشیر کا

بعد سالہاے دراز کہ دربولا بواسطہ مصالحت با انگریز گورنر قوم مذکور کہ بہ پھلچری رسید بکمال اعتقاد در احاطۂ بیرون درگاہ گردوں جاہ حاضر شدہ خواست کہ بدروازہ قدم گزارد، خدام آں مقام بدور باش ادب پرداختند کہ موزہ از پا برکش و بسر نگونی داخل شو جواب داد کہ ازیں مراتب کمال آگہی دارم ہرگز چنیں جرأت و بے ادبی ننمایم بہ یقین می دانم کہ جناب او اعلی و با جلال است و سبب دفع قوم ما ازیں بلاد جسارت ادب بود کہ بنادانی شائع گشت، الحاصل بہ نہایت عجز و فروتنی مبلغ دہ ہون نذر درگاہ رسانید و برگردید۔ بالفعل قریب پنج ہزار خانہ و شصت دوکان و سیزدہ چشمۂ آب می دارد، اکثرے اہل اسلام بقلت و خانہاے اقسام کفار بکثرت است، و قلعہ الیست بساحل کہ انہدام گرفتہ و اثر اندک باقی است، میگویند کہ اندرونش گنبدے است صغیر کہ سید مبارک حسینی دراں آسودگی یافتہ و چند کلیسا ہم

متصل قلعہ موجود دروازہ آنجا متین و مستحکم است و بیرون آں پل
مضبوط و بکہاری کشتیہا بسیار۔ پتور شمالی است قریب صد کلبہ و خانۂ
سفالی و دو دوکان و سہ قطعۂ باغ و دو چشمہ آب و کوٹھہ نمک دارد و
دو راستہ درختان است، متجا کُلّی ہم شمالی است یک مسجد و دو تکیہ فقیر دارد
و امکنہ مثل دیہ گذشتہ و شش قطعۂ باغ و سہ چشمہ آب و پنج دوکان ہست
پروا چیری دیہے است کہ شمار خانہایش بیالصد رسیدہ و بچہار طرف واقع شدہ
پانزدہ دوکان و پنج چشمہ دارد۔ سِکّل[1] کہ آغاز رستہ اش کج مج است و
بعدہ وسیع و درخت نارجیل بسیار است چھتر و ہفت صد کلبہ و خانہ و
پنج دوکان و دو قطعۂ باغ و پنج چشمہ دارد۔ چکیولم دیہ جنوبی است کہ
درخت انبہ و تہا کثیر دارد و بست و پنج خانہ و یک دوکان و سہ چشمہ
و یک منڈف و دو رستہ درخت پارس پیپل است، آلیور دیہ غربی است مسجد
و دو مقبرہ یکے مقبرہ سید عنایت اللہ درویش کہ از ہمراہیان جناب
معلے بود دوم مقبرۂ کہ دو قبر مجاذیب دران است یکے محمد مستان و دیگرے
میران حسین، دیہ مذکور منجملہ شانزدہ دیہ است کہ پرتاب سنگھ راجہ تجاور
نیاز درگاہ معلے کردہ بود قریب صد کلبہ و خانہ و دہ دوکان و دہ چشمہ
و پلّی کدّم[2] کہ بزبان اردی مکتب ہندو بچگان است کنڈمنور شمالی است خانہ
و کلبہ آں بچہل رسیدہ و چہار چشمہ و دوکان دارد۔ کیوالور[3] غربی است دو
صد و پنجاہ خانہ و دوازدہ دوکان و دو چشمۂ آب و یک چھتر و دو قطعہ باغ

Kivalur [3] Pallikudam [2] Sikkil [1]

میدارد حضور از سمتے کہ جلوہ فرما شد تفصیل دیہاتش اینکہ وڈکڑی[۱] دہ خانہ
و یک دوکان و بتخانہ کلاں دارد کہ در احاطہ آں باغ کلاں و چہار چشمہ است
و یترب دیہے است کہ چند کلبہ سبیندی فروشاں دارد - پرم کڑ منور قریب
شصت خانہ و دو دوکان و پنج چشمہ دارد - تی منگلم[۲] دوازدہ خانہ و دو دوکان و سہ
چشمہ دارد پلیور[۳] سی و پنج خانہ دارد و از چکیولم کہ قریہ ہم است از راستہ
ناگاپٹن ملحق میگردد -

گلدستۂ دوم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہشدہم بکمال جاذبہ عقیدت و ولولۂ محبت
بمضمون "المرء مع من احب" از فرودگاہ بر سبیل یلغار بعد نصف اللیل بجماعہ
قلیل سواری سکھپاون باداے فاتحہ آں تربت سراسر برکت راہی گردید - و
بعد فراغ نماز صبح باستمداد حصول رخصت نمودہ بخیمہ گاہ رسید و ازانجا بوقت
بلند شدن چہار گھڑی روز بر سواری شیر دہاں با تزک مقررے متوجہ منزل
آمیاپن کہ سیزدہ میل بعید است گردیدہ بنصف النہار داخل سراچہ خاص شدہ
زیارتگاہ مردان خدا و دیہات کہ آں روز از نظر الانور گزشت بحیز عبارت می آید
اورچیری[۴] مابین مغرب و جنوب بود و بآغاز آں مکانے است خس پوش کہ دو
اہل اللہ آسودہ اند یکے پیر قطب الدین و دیگر سید محمد شریف خلیفہ او - دراں
پنجاہ کلبہ و یک چشمہ و دو باغ و شش دوکان است - کڑ کمتی عربی است متعلق

روز یکشنبہ ۱۵ جمادی الاولی سنہ ۱۲۵۹ھ ۱۳ مارچ سنہ ۱۸۴۳ع

Palaiyur [۳] Temangalam [۲] Vadakudi [۱]

از دیہ کوٹور[1] کہ بشروع آں گنبد حضرت سید حسن قادری المعروف بہ پیر غیب صاحب است، احوال خیر اشتمالش چناں بدریافت رسید کہ نواب ذوالفقار خاں بہادر نصرت جنگ عالمگیری صوبہ دار ملک کرناٹک برائے نصب راجہ تجاور بایں سمت ورود یافتہ حکم کرد کہ بآں صحرا از خس و خار و تراکم اشجار خالی کنند و خاربن از بیخ و بن برکنند، حسب الامر او بتقدیم ایں امر پرداختند بوقت ہموار کردن زمین تیشہ بپابوس آں مرد خدا بچناں بے ادبی و جرأت در رسید کہ فوارہ خون جاری گردانید، کارکن بہ بیحواسی تمام ایں ماجرا بکار فرما برد استماعش رنگ اورا پرواز داد دریں تشویش روز گذشت و شب رسید وبہمیں اضطراب خوابید می بیند کہ شخصے ظاہر شدہ می فرماید من کہ موسوم بسید حسن قادری و از چند صد سال بایں مقام مقیم چرا پائے مارا مجروح کردی، لعدہ از آغاز و انجام مدفن خود آگہی دادہ چند گل براں گذاشت بہادر ممدوح ہنگام گریباں چاکی صبح صادق تا دامان صحرائے مسطور بے اختیار دوید و بجائے معلوم گل شب ماندہ یافت بکمال اعتقاد بہ تیاری قبر و بنائے گنبد پرداخت و راجۂ مذکور بست و پنج کانی زمین نذر درگاہ نمود، ہرگاہ نواب جنت آرامگاہ بہ تسخیر تجاور کمر ہمت بست بزیارت آں مرد غیب سرمایہ جمعیت اندوخت و ترمیم آں ساخت و ارادۂ تیاری مسجد عقب آں داشت، و بعد تسخیر ملک مزبور سید عاصم خاں بہادر مبارز جنگ و محمد نجیب خاں بہادر سالار جنگ کہ ارکان دولت و مشیر ریاست بودند و کریم الدین خاں اوستاد نواب جنت آرامگاہ و مرد مخیر و ذیل ہر کار بود و رحمان علی خاں کہ بنیابت صوبہ دارالنصر داشت بہ بنائے مسجد واگذاشت زمین مرقوم حکم محکم فرمود ہنوز ظہور ایں

[1] Kuttur

امر نشدہ کہ بانقلاب روزگار باعانت لارڈ بالٹ خطۂ مذکور از قبضہ جنت آرامگاہ درگذشت و بدست راجۂ مذکور در رسید و بموجب

فرصت کم است خیمہ نشین حباب را

در عرصہ چند فوت شد و دیگرے بجائے او نشست دریں تغیر و تبدل تمام وکمال زمین انعام گذاشت نشد بالفعل پنج کانی زمین بحوالی گنبد و کانی زمین زراعت کہ باندک فاصلہ ازان است برائے مصارف درگاہ بعلاقہ خادمان آنجا است و بمحاذی آں مقبرہ ایست کہ مدفون آں سید محمد شہید باشد میگوید کہ او بحکم جنت آرامگاہ از نہر نگر بنا گاپٹن در رسید و بمقابلہ فرانسیس پرداختہ شربت شہادت چشید و سر خود را بمضمون ع

جدا اس راہ میں جو سر نہ ہو سو بار گردن ہے

درہماں جا سپرد و حاصل ایں شعر براحوال مغفرت اشتمال صادق آورد ع

سر در سر راہِ تو فدا شد چہ بجا شد

ایں بارِ گراں بود ادا شد چہ بجا شد

ازانجا کہ درحق سربازان معرکہ شہادت نص قطعی "لاتحسبن الذین قتلوا فی سبیل اللہ امواتا بل احیاء" ورود یافتہ است باثبات حق خود بہ تن بے سر کہ سیل خون می افشاند بر سواری اسپ تا گنبد موصوف فائز گردید۔ خدام آنجا بجوار ممدوح بمنزل خاک رسانیدند، حین روانگی از نگر مذکور برائے مقاتلہ کفار مزبور بعلاقہ دران گنبد موصوف اعلام کردہ بود کہ بیک ہفتہ از دست اعدائے دین مقتول خواہم آمد دریں ہمسایہ دفن باید کرد انتہی۔ القصہ بروز سوم شہادت سر آں شہید بمدفن رسید و پیوند تن گردید رحمہ اللہ تعالےٰ رحمۃ کاملۃ،

خداوندا بطفیل خاصان درگاہ تو کہ ہیچ سائل ازاں محروم نیست براقم پُرجرم و خطا جام محبت خود عطا فرمائے و از زنگ کروہات زمانہ آئینہ دل را مصفا نمودہ بر حال سراپا اختلال او بمضمون این شعر جناب والد ماجد مغفور طاب اللہ ثراہ بالنور صادق آرے ؎

از الفت اغیار تہی ساز ضمیرم
بر صدر حرم جائے مفرمائے صنم را

تنیلا پاڑی[۱] ہم سمت مذکور دارد چہاردہ خانہ و شش دوکان و سہ چشمہ و یک چہتر مع باغ است و مقبرہ ایست کہ دو فقیر ملنگ یکے موسوم بجمن شاہ و دیگرے داول شاہ از ہمراہیان جناب ولی عطلے کہ بخدمت دربانی مامور بودند بخواب عدم رفتہ اند ہیچ دخل مقرر برائے صرف آنجا نیست و می گذرد کہ ؎

خدا خود میر سامانست اسباب توکل را

پتلم ہم غربی است قطعہ باغ و پانزدہ کلبہ و دو دوکان و سہ کوٹھہ نمک میدارد۔ آنریگا منگلم بآں طرف است ہفت صد خانہ و کلبہ و سی دوکان و شش پاواڑی دارد و در اکثر سطور زیادہ از دو صد مکان لبابین است و جماعہ مذکور برائے تعظیم حضور بر شارع عام دار بند یعنی منڈوہ بستہ بمقدم فیض لزوم از محبت اسلام بمضمون ؎

کرو نقارہ شادمانی کا

طبل سرور می نواختند بعد مفارقت از ناگور فیض معمور کہ نمونہ بارگاہ عرش

اشتباہ جناب قدوتنا و سیدنا غوث الوریٰ علیٰ جدہ و علیہ التحیۃ والثنا داشت نہایت رنج و ملال راہ یاب خاطر فاتر بود علاوہ آں در ہر دیہ کہ اتفاق گذر می افتاد صورت اہل اسلام بنظر نمی آمد و بتکدہ بکثرت معائنہ می شد و صوت ناقوس و درا بگوش می رسید بداہتہ ایں بیت بخاطر خطور نمود ؎

تباہ باد صنم خانہا ز قہر الٰہ
بحق اشہد ان لا الٰہ الا اللہ

الحمد للہ ہرگاہ جادہ پیمائے ایں منزل گردیدم تا حالت تحریر کثرت اسلام یافتم و مضمون ایں شعر میرزا رفیع سودا بیاد آوردم ؎

پڑھئے درود حسن صبیح و ملیح دیکھ
جلوہ ہر ایک پر ہے محمد کے نور کا

کِدّاراکُنڈن غربی است و متعلق ترواَلُور[1] تحصیلدار ہمانجا اقامت میدارد ہفتاد خانہ و سہ دوکان و دو کوٹھہ نمک و چاوڑی و سہ چشمہ و دو قطعہ باغ است و جانب شمال رودے میگذرد موسوم است بکرکُنگال تحصیلدار ہر دو ضلع برائے تہیہ اسباب لشکر حاضر گردیدند و بجلدوے خدمت گذاری موافق معمول بانعام سرفراز شدند در ہر منزل بہ تحصیلداران وغیرہم کہ برسم استقبال از آغاز سرحد تا منزل جلو داری میکنند موافق رتبہ آنہا مرحمت میشود، چوں دریں تحریر طول کلام است ازاں اغماض نمودم ۔ وِجَیَ پُرَم[2] مابین شمال و مغرب است و نہر مذکور تا ایں راہ می گذرد بست و پنج خانہ و ہمانقدر دوکان و دو باغ و یک چشمہ دارد و جانب جنوب خارج از شاہراہ گنبدے است کہ بزرگے از

---

[2] Vijavapuram   [1] Tiruvalur

اولاد حضرت سلطان حسن سنجری خواجہ معین الدّین چشتی ہند الولی قدس سرہ الزکی مسمیٰ بہ سید سلطان مخدوم علیہ الرحمہ دراں دفن یافتہ و بہ بازوے او قبرے دیگر ہست۔ معہذا بفاصلہ اندک مقبرہ ایست بنام سید فقیر محمد اشتہار پذیرفتہ و جانب شمال خارج از شارع عام آبادی تروالور است کہ نسبت بدیگر دیہات کثرت خلایق و قریب ۳ہزار خانہ وصد دوکان و چند چشمہ آب و دو تالاب و باغات و بنجا ہہاے بسیار دارد و تشکلِ اہلِ اسلام بصورت کیمیا کمیاب، دراں موضع دو دیہ صغیر است یکے کوشال پالیم کہ دو مقبرہ دارد اول مقبرہ حضرت تاج فراق کہ از گروہ بڈن شاہی بود و بر ہماں چبوترہ بر ہر دو بازوے او دو کس از رجال اللہ خواب راحت یافتہ اند یکے موسوم بہ ہدایت شاہ کہ از گروہ ارزاں شاہی بود و دیگرے مسمی بیار شاہ کہ از گروہ حسین شاہی بود، غرض ہر ۳گروہ فیض یاب سلسلہ علیہ جناب سلطان الاولیا علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا است، تاج فراق نام جدید است و وجہ تسمیہ مشتہر نگردید و بفہم ایں ناچیز چنیں میگذرد کہ آنجناب بفراق دنیا و ترک ماسوی تاج محبت مولےٰ بر سر گذاشت و بایں اسم شہرت یافت۔ بیرون احاطہ نیز قبریست دوازدہ گز طولانی مدفونش بسلطان رومی دوازدہ گزی زبان زد عالم گردیدہ۔ چوں پیمایش آں نمودند بدرازی بست و پنج دست یافتند واللہ اعلم بحقیقۃ الحال۔ ثانی مقبرہ شاہ عبدالرزاق و شاہ عبدالفتاح۔ دیہ دوم کرٹرکیال پالیم دراں مقبرہ سید مخدوم حاجی و سید مخدوم جہاں شاہ مع مسجد است کہ ہر دو از اولاد حضرت مخدوم جہانیاں جہاں گشت قدس سرہٗ بودند از ہمہ زیارات خود بدولت بہرہ یاب شد، بفضلہ تعالےٰ در ہر دو دیہ اکثر مومنین اللّٰھم انصرھم الی

یوم الدین بکثرت واقع شده وپّی کل دیہی است مایل بشمال و مغرب که از دو سه منزل آینده رودِ کاویری[1] استقبال میکند درین مقام بروده اوڈپنی مشهور شده، پل کلان دارد و از سواد تروالور[2] ملحق میشود و قریب پنجاه خانه و یک چشمه دران هست، تنڈل[3] هم بر طریق مذکور واقع شده پانزده خانه وسه دوکان و یک چشمه و باغ و آبدار خانه دارد، راهِ این قریه و چند دیه گذشته مثل دیهات سابق وسعت نمی دارد زیاده از دو پالکی ازانجا نخواهد گذشت، فیمابین دیه مزبور و دیه آینده که فرودگاه لشکر ظفر اثر است، چهتر کلان و چشمه رام سامی مدلیار پٹا میراث دار واقع شده که برای راحتِ خلق احداث نموده و او مالک شصت قلبه است، آمیاپن که آنرا آمّی پٹّن و آتا بچکبڑا نیز گویند مابین مغرب و شمال است، در ابتدای آن چهتر و چشمه ایست که مشروع باقی از بهر آرام مسافران بنا کرده و بعد اندک فاصله باز چهتر یست که رام ساکن چیناپٹن ترتیب داده، درین دیه دو صد کلبه و خانه و سی دوکان و چهار قطعه باغ و پنج چشمه است.

گلدستهٔ سوم

بفضله تعالی بنوزدهم هنگام طلوع آفتاب حضور بر سواری سکهاسن سیاه جلوس فرموده بمنزل نیدامنگلم[4] که سیزده میل است از منزل گذشته نهضت فرمود و بوقت یکپاس روز داخل خیمه خاص شده زیب و عزت افزود روز دوشنبه ۱۹ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ ۳ مارچ ۱۸۲۳ء

---

[3] Tandalai [2] Tiruvalur [1] Kavari

[4] Nidamangalam (R. S.)

دیہاتے کہ بنظر منور گذشت نوکریز قلم می شود ۔ مونڈرا نور بست خانہ ہنود و محلۂ برہمناں دارد کہ چہل خانہ باشد و قطعۂ باغے است کلاں مع چہتر و چشمہ ۔ پنڈاپرپو بست خانہ و دو دوکان و یک چشمہ و چاوڑی دارد کنڈوآشل چہتر کلاں مع چشمہ و سی خانہ دارد ۔ اورا اوڈی سی خانہ و سہ چشمہ می دارد ۔ تروآسل پنجاہ خانہ و سہ چشمہ و چہتر دارد ۔ کرڈا چیری[71] قریب پنجاہ خانۂ دو دوکان و چہار چشمہ و منڈف دارد ۔ کلیپریم منڈف عالیشان و چشمہ و چہتر و سی خانہ و دو دوکان و یک باغ دارد و رود وِنّار[72] در آخر آں از سمت مغرب میگذرد، ازیں جا حد تروالور منتہی شد و از دیہ آئندہ سرحد تعلقہ منّار گڑی[73] است ۔ نیڈامنگلم[74] نہایت آباد است ہزار خانہ و صد دوکان و یک چہتر راجۂ تجاور کہ بہ محتاجان تازہ وارد روزمرہ می رساند و ہشت چشمہ و چند قطعۂ باغ و یک چاوڑی و منڈف دارد و رودے ازانجا جاری است از دو سہ روز جادہ پیمایاں بشدت تابش آفتاب آب و تاب خود درباختہ بودند و خلاصہ ایں رباعی حضرت خواجہ ابوسعید ابوالخیر قدس سرہ ورد خود ساختہ

یارب سبب حیات حیواں بفرست
وز خوان کرم نعمت الواں بفرست
از بہر لب تشنہ طفلان نبات
وز دایۂ ابر شیر باراں بفرست

چونکہ رحمت عام الٰہی شامل حال بندگان عاصی است و بہ سفارشے ابر حکم

Mannargudi (R.S.) ۷۳   Vennar ۷۲   Koradacheri ۷۱

Nidamangalam ۷۴

آبپاشی و بسوکل باد حکم مروحہ جنبانی شد تا اہل غربت کہ از خانمان خود چوں عندلیب گم کردہ آشیاں جدا افتادہ اند مبتلاے کربت حرارت نشوند۔ بفرمان واجب الاذعان از شب ترشح پیدا گردید و ہواے سرد می وزید۔ در چندیں منازل منزل امروز بمنتہاے خوبی و لطافت بنظر آمدہ کہ جانب راست جویبار و بکنارش و جانب چپ سبزہ زار جلوہ دادہ، بسبب توفیر زراعت تنگی راہ بود علاوہ اینکہ در زمان واحد آمد حضور مع محلات و لشکر و احمال و اثقال و اسباب بازار عجب کیفیتے پیدا کرد کہ بہ بیان نمی آید و چنیں اتفاق بندرت دست می دہد، خیابان بند ازل کشت عمر و دولت خداوندی بہ سرسبزی جاوید رساند و بواسطہ آنجناب عالمے را کامیاب فرماید آری۔ ؎

کشت امید غریبوں کی جو کوئی سبز رکھے
اس کے اقبال کی کھیتی بھی ہری رہتی ہے

بعد[1] ورود در منزل حضور بترتیب میز پرداختہ مع برادر والا اختر و ہمراہیان مفصلۂ ذیل و چند سردار انگریز ذائقہ آشنا شد، شرف الامراء بہادر خال کلاں حضور و نجم الملک بہادر و میرزا محمد امین الدین بہادر از نبسہ زادگان عرش آرامگاہ معز الدین بادشاہ ہندوستان و اعتضاد الملک پسر منکوحۂ جنت آرامگاہ و خورشید الملک نبسۂ نواب ممدوح و امیر الدولہ حال نبیرۂ خواہر نواب موصوف و سہراب جنگ پسر حیدر جنگ مرحوم و اعظم الملک و صفدر جنگ و حافظ یار جنگ

---

[1] این جا جملہ ذکر کردہ و بعد ازاں قلمزد کردہ و آں این است

"اگرچہ این بیت از نواب عمدۃ الامرا بہادر مرحوم ممتاز تخلص است کہ بیان واقع فرمودہ و خود برخلاف آں عمل نمودہ تجاوز اللہ عنہ"

و این خاکسار هم که چون مدحسابی است شریک بود از فریق دیگر گورنمنٹ ایجنٹ میجر میکڈنل و کرنل منرو و کپتان جفرس و آفیسر ڈکس بیل و شش سردار علاقه بتالین اجتماع داشتند و باینها دعوت میز روز دوم نیز شد، رقاصگان هنود که از منزل مذکور و تعلقه منیار گڑی[ل] برای مجرا همراه رکاب بودند باداے رسم پاکوبی بانعام معقول سرفراز شدند، و بعد نصف النهار برخاست مجلس گردید و خود بدولت بمحل سرا رسید. و بمستر گاٹن کلکٹر توره هفت خوان مرحمت گشت، بعد فراغ تمامی امور نهضت و تیاری میز و اختتام محفل طرب شدت باد و باران مهمانداری خداوند نعمت ما مع تمامی لشکر پرداخت ازانجاکه کریم صفتان دعوت را بجان منت قبول می کنند، بمقتضائے نیک طینتی و حسن اخلاق بسرور خاطر اجابتش فرمود چون بامعان نظر دیدند مهمانے بود که به تمثال مهماندار نزول یافته. جناب خداوندی آنرا بجائے مهمان عزیز دانسته در خدمتگذاریش چنداں تگاپو و جستجو نمود که شمهٔ ازاں بمعرض تبیان نمی آید. یقین می دانم که در مدت العمر خود که اکنون سال سی ام است و حق تعالی بترقی روز افزوں بسن طبعی رساناد این قدر مشقت گوارائے مزاج مبارک نفرموده باشد غرض مهمانی آں قسمے متوجه گشت که تمنائے مهمانی و مهمانداری بخاطرش نگذاشت و محنت اعظم بر خود برداشت، مهمان مذکور آنقدر بے مروتی ازیں عاجز ناتواں بعمل آورد که از شش جهت بر خیمه محیط شد و حواس خمسه منتشر کرد. بهر چار طرف که ناظر می شدم تسلطش می یافتم ازانجاکه از غربائے بے مقدور تقدیم خدمت ذی قدرتاں محال است تا مقدور حاضر بوده بمضمون ع

طاقت مهماں نداشت خانه بمهماں گذاشت

[ل] Mannargudi

بجائے دیگر قریب رود آنجا فرود آمدم، از سه پاس آن روز تا سه پهر روز دوم که مهمان تازه وارد و حاضر حضور بوده رخصت یافت، احتیاطا مهر عالم افروز ما باحتمال باقی ماندن اثرش از روز نزول تا روز سوم که بست و یکم شهر مسطور بود لشکر را چون هاله بگرد ماه منور فراهم داشت، هرگاه تیقن کلی شد که مهمان آفاقی بضیافت معقول بآب و تاب بمقام اصلی در رسید خود بدولت قصد سواری فرمود از نزول مهمان که بے هنگام بود به هر فردے از لشکریان زحمت تمام راهیاب گشت و این شعر آزاد بلگرامی مناسب وقت افتاد ؎

وارد بے وقت در محفل قباحت می کند
ابر در مهتاب با مستان عداوت می کند

گلدستهٔ چهارم

روز پنجشنبه ۲۲ جمادی الاخری سنه ۱۲۹۲ھ ۲۴ جولائی سنه ۱۸۷۵ء

بفضله تعالیٰ بتاریخ بست و دوم بوقت باقی ماندن دو گهڑی روز بسواری سمند سبک رو بمنزل پونڈی[۵۱] که از منزل گذشته مسافت دوازده میل میدارد التفات فرمود و بعد یکپاس و دو گهڑی شب بشکوه و تجمل بسراچهٔ خاص عز و شرف افزود - دیهاتے که بزیر سم باد پایان در آمد برقم می آید. اَدَلوُرْ[۵۲] عزبی است که چند کلبه بفاصله قلیل از راهگذر و یک چشمه و منڈف دارد فیمابین نیرامنگلم[۵۳] و دیه مرقوم دو رود عارض میشود یکے کوزیار و دیگرے پامنیار،

Nidamangalam (R. S.) ۵۳ Adanur. ۵۲ Pundi. ۵۱

کوڈی کوئیل[ف۱] مابین شمال و مغرب است چند کلبه و محله برهمنان دارد. آماپیٹھ[ف۲]
شمالی است مسجد و مقبره و آبدار خانه و پانصد خانه و پنجاه دوکان و هفت
قطعهٔ باغ دارد اهل اسلام آں را پنرواسل[ف۳] میگویند، ایں مقام آباد کردهٔ
دیپا بائی[ف۴] زن راجه پرتاپ سنگه است، بیرون آبادی مذکور دو مزار واقع شده
یکے قبر سید منیرالدین حسین قادری است که پیش از صد سال از بلدهٔ فرخنده
بنیاد حیدرآباد وارد ایں سرزمین شده بمحله خموشاں رفت، دوم شاه
جعفر که بعلاقهٔ قبرش چند کانی زمین با درختان انبه وغیره است و یک
چشمه آب هم دارد، وڈیار گوڈی دیه مختصر غربی است و بآغاز آں مقبرهٔ
سیدے است که باوا صاحب نام داشت و زیاده از شصت سال است
که در سن هشده سال مردانه وار بمقابله و مقاتله کفار شدید که از قوم گلر[ف۵] بودند
زخم شهادت خورد. شالی منگلم[ف۶] نیز بطرف مذکور است دو تالاب و صد کلبه و خانه
و دو دوکان و سه چشمه دارد. پونڈی نیز همان سو است که بکنارش جدولے
از جویبار میگذرد بست خانه و دو سه چشمه دارد

گلدستهٔ پنجم

بفضله تعالی بتاریخ بست و سوم بوقت ماندن چهار گهڑی روز
حضور بر سواری سکهپاون طلائی بجلو داران مقرر سے یکه چند پالکی نفیس افزودی

روز جمعه ۲۳ جمادی الاولی ۱۲۵۹ھ مطابق ۲۲ جون ۱۸۴۳ء

Punavasal ف۳ Ammapet (R. S.) ف۲ Kudikoil ف۱

Saliyamangalam (R. S.) ف۶ Gollar ف۵ Depa bai ف۴

بسرحد نواب چہتر که ده میل است و به پہلوے آبادی شہر تجاور واقع رونق
افزا شد و بسرراه از سواری مذکور فرود آمده بر اشہب تیز قدم سوار گشت
دیہاتے که بمراکب فوج ظفر موج درآمد بشرح می آید - ہیتیل تا نہانگر شمالی سمت
بست خانه و پنج چشمه دارد - ترتے پلیرئی جنوبی است شصت خانه و ده چشمه
و ده دوکان دارد - ماری آمّن کوئل[1] غربی است یک تکیه فقیر و قریب ہزار خانه
و ہفتاد دوکان و ده چشمه و تالابے طویل و عمیق دارد که تا بشہر مزبور می رسد
در نام شہر اختلاف است که تجاور و تنجاور و تنجاوُر و چنجاور میگویند در دفتر
باسم اول قلمی است، ہنگامیکه نواب جنت آرامگاه باہتمام فرزند ارجمند خود
نواب امیرالامرا بہادر فردوس مکان به تسخیر آں پرداخت تیمنا بقادر نگر مسمی
ساخت، الغرض جائے مذکور شہرے است آباد که راجۂ آنجا عمدۂ راجگان و منصبداران
بادشاہی است و از جنوبیان یعنی قوم مرہٹه مثل او در باجگزاران قلمرو
کرناٹک مقابله ندارد که محاصل آنجا کروڑ روپیه است و بقبضه اقتدار کمپنی درآمده
و ہمچو دیگر حکام براجۂ حال که شرفوجی[2] نام دارد حصۂ پنجم می رسد اگرچه زبان زد
ہر لغیر و قطمیر بود که راجه مرقوم به نیل سعادت محرم آستان فیض نشان خداوندی
می شود لکن بوجوه چند که اصل الاصول آں نامساعدت طالع بود ازیں رتبۂ
اعظم محروم ماند، با وصف آں قصور در آداب ریاست ننمود که بمجرد داخل شدن
سواری مبارک دراں سرحد بر قلعه توپہاے تعظیم سر شد و نشان برپا گردید
فوج کمپنی با فوج او سر راه براے سلام بہر دو جانب صف آراسته طنبور نوا نوبت

---

[1] Mariammankoil (R. S.)
[2] Sharfuji

و تحصیلدار وغیرہ بطریق معمول تا منزل ہمراہ رکاب حاضر شد، حضور بوقت مغرب ازاں سواری فرود آمدہ باداے نماز پرداخت و بعد فراغ ازاں بخانہ ازیں بنحوے نمایاں شد کہ گویا در شب تاریک ماہ روشن طالع می شود و بسمت مغرب درخشانی برق بابر سیاہ طرفہ کیفیتے می نمود کہ بلا تصنع مصرعہ افضل خاں لذتی کہ شاعر خوش فکر و از قوم بنوالوایط بود بزبان آمد ؎

برق پر میزد و از دور تماشا میکرد

بشکوہ و تجمل بطور سواری شب گشت بکمال آہستگی از مشعل افروزی تا خیمہ بوقت پنج گھڑی شب جلوہ آرا شد، کثرت خلایق براے نظارۂ رئیس ما بایں درجہ بود کہ مضمون ضرب المثل برگ درختان شمردن و ریگ بیابان پیمودن بر آنہا صادق می آمد، چونکہ اتفاق گذر سواری خاص درون شہر نشد بلکہ از کنار قلعہ گذر کرد لہذا احوالش بطریق اجمال قلمی گردید، گذرگاہ فضاے دلکشا بود بغایت وسعت کہ اگر دراں سرزمین لشکر پنجاہ ہزار بلکہ مضاعف آں نزول یابد گنجائش دارد۔ نواب چھتر ایں لفظے است کہ شہرہ یافت فی الحقیقت سراپا چاوڑی بنا کردہ ہیچ حاکم از حکام گذشتہ درانجا نیست نامش لچھہ توپ بود چہ توپ در زبان اروی بمعنی درختستان است و لبسایۂ آں لچھہ بائی کہ از علاقہ دران راجہ بود فرود آمدہ بایں اسم اشتہار پذیرفت و آں متعلق است از دیہ مانش پیٹھ کہ نا مانوس محض باشد چند کلبہ و متلف راجہ و یک چشمہ و چاہ عمیق و تاریک کہ مشابہ از گور عاصیان است میدارد۔ و کلبہا خارج از شاہراہ وقوع یافتہ دریں منزل خیمہ ہاے لشکر باہتمام مولوی میر محمد صالح بخاری

مفتی لشکر ظفر پیکر کہ مرد دانا و سلیقہ شعار است بدرستی و راستی نسبت از منازل گذشتہ برپا شدہ علی الخصوص نصب خیمہ خاص منقش باناتی با فرش ہمرنگش تازہ لطافتے داشت کہ گویا آسمان و زمین بہ گلکاری گوناگوں و بہارِ بوقلموں بنظر آمدہ و چسپیدگی قنادیل بر ستون خیمہ و درمیان آویزش درختان بلورین طرفہ نظارہ می نمود کہ شبِ تار فلک را بچراغانِ انجم آراستہ آرائش مسندِ زر دوزی مخمل سرخ کاشانی باشامیانہ آں قسم و ستون و صدر مہرہ طلائی لطف بر لطف می افزود و تماشاے ایں مقام دل آرام معنی ؎

عیاں شد معنی نورٌ علےٰ نور

سل[1] نمود ازانجا کہ جناب قدسیہ مع محل عالیہ و صاحبزادی از منزل ییرامنگلم کہ بجوش اعتقاد بزیارت درگاہ معلی تشریف فرماشدہ بود خود بدولت و اقبال در انتظار مقدم تا یک روز و بعد ورود جناب ممدوحہ بسبب عذر بارش تا سہ روز محل اقامت آراستہ و بتاریخ بست و چہارم بہ تحصیلدار آنجا بعنایت فرد شال سرخ و چیرۂ مہتابی بوٹہ دار سرفراز ساختہ و بصبح بست و پنجم بہ تیاری میز پرداخت و بشب بست و ششم مجلس عرس شریف جناب امیرالمومنین ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالےٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ کہ خیر البشر است بعد حضرات انبیا علیہم الصّلوٰۃ والسّلام در صحن خیمہ خاص بترتیب دو سہ خیمۂ عالی شان مرتب شد و ہمہ اہل امتیاز چہ موافق مذہب و چہ مخالف مشرب کہ ہمراہ رکاب بودند فراہم آمدند، جماعہ موافقین نصرہم اللہ تعالیٰ نصراً عزیزا بذائقہ اش سعادت سرمدی حاصل نمودند و مخالفین ہداہم اللہ تعالیٰ

روز شنبہ جمادی الاخری ۲۴ سنہ ۱۲۳۸ھ ۸ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع

روز یکشنبہ جمادی الاخری ۲۵ سنہ ۱۲۳۸ھ ۹ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع

روز دوشنبہ جمادی الاخری ۲۶ سنہ ۱۲۳۸ھ ۱۰ مارچ سنہ ۱۸۲۳ع

---

[1] Nidamangalam (R. S.) سل

بہ تسلط و خوف حضور کہ فرزند دلبند حضرت فاروق اعظم یعنی الناطق بالعدل والصواب امیرالمومنین عمر ابن الخطاب رضوان اللہ تعالیٰ علیہ است چار ناچار شکم سیر کردند، اہل حرفہ آنجا تا اقامت حضور انواع تحایف بر دولت سرائے خداوندی می آوردند، و موافق مرتبہ خود انعام می یافتند، خصوصاً عطاران باظہار سبز درختاں و گلدستہ ہائے اقسام گل مثل موتیا و سمن و گل تکمہ و صدبرگ و گلنار و گل خورشید و گل گڑہل و گل داودی سفید و زرد و گل شبو و ریحان و مرزنجوش و امثال آنہا بترتیب و تہذیب پرداختہ بر در بارگاہ رئیس ذی ہمت ما منتظر می ایستادند، چونکہ جناب خداوندی حق شناس و قدردان است و محنت احدے برباد نمی دہد و کف زر پاش او رشک ابر نیساں و دریائے او قایل این بیان کہ ؎

تہی کن کیسۂ کاں غارت سامان دریا کن
بمن دہ آنچہ داری لے خدا ہمت تماشا کن

نذر ہرکس قبول نمودہ بعطائے انعام سرفراز می فرمود بفضل الٰہی بر احوال آنجناب مضمون ؎ جواں بخت و جواں دولت جواں سال

صادق می آید، برائے تفریح مزاج و انبساط خاطر یک دو شب گلدستہا وغیرہ با افزایش فواکہ تحویل باغبانی کہ از قوم مغلیہ است و از ایران زمین تازہ وارد است و در گلکاری و ترتیب باغ مہارتے دارد نمودہ حکم فرمود کہ بصحن بارگاہ بترکیب چمن و خیابان بندی پردازد و خانہ باغ مرتب سازد، نامبردہ باہم جنس خود کہ ہر دو بعہدہ یساولی ملازم سرکار اند بسلیقہ خوش و روش دلکش بخیابان بندی و میوہ فشانی و آرائش چمن پرداخت کہ نمونہ گلزار کشمیر ساخت و از نظارہ اش نظر ناظر نضارت وافر می اندوخت، و آتش باز برائے ملاحظہ حضور انواع آتشبازی

می سوخت ہواے بر چرخ از ستاره فشانی باجرام کواکب بے رونق و نور می نمود و افروختگی نله و انار بر فرش زمین گلہائے ماہتابی می افزود، دریں حال ایں بیت دعائیه بیاد آمد ؎

پھولے دولت کا ترے باغ سدا چوں گلریز
رہے خنداں ترے اقبال کا منہ مثل انار

در ایام اقامت دریں مقام رسیڈنٹ[1] یعنی وکیل از کمپنی که متعین راجه است مع ڈاکٹر او از ملازمت حضور سرفراز شد و عطر و پاندان عنایت گشت ۔

گلدستهٔ ششم

بفضله تعالیٰ بتاریخ بست و ہشتم قریب برآمدن دو گھڑی روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بجلوس نالکی سبز با جلو معمولی متوجه منزل سِنگی پٹی[2] که از مقام گذشته بعد سیزده میل دارد گردید و ہنگام بلند شدن ده گھڑی روز زیب و زینت بخشید، راجهٔ مذکور ہنگام سواری بفرودگاه توپہاے تعظیم موافق معمول سه بار سر کنانید و گولنداز بر طبق قاعدهٔ فوج بسلام شمشیر پرداختند، در راهگذر دو قریه درآمد، پلّیار پٹی[3] میانِ مغرب و جنوب است، خانه سفالی و کلبه خس پوش قریب صد و سه دوکانِ مختصر و یک چشمه آب دارد، بلّم[4] باصل وَلّم است مابین شمال و مغرب قبل از تسخیر نجاور درانجا قلعهٔ بود که انہدام کلی یافته مگر از علامتش خندقے
(روز چہارشنبه ۲۸ جمادی الاخری ۱۲۳۸ھ مطابق ۱۳ مارچ سنه ۱۸۲۳ء)

---

[1] Resident
[2] Sengipatti
[3] Pillaiyarpetti
[4] Vallom

باقی است ومتصل آں مقبرہ ایست قدیم کہ اکثر قبور آنجا چوں نام اموات محو گردیدہ درانجا قبرے است برچبوترہ بلند کہ شخصے توکل شاہ اسم باسمی در حالت حیات بمضمون موتوا قبل ان تموتوا قبر تیار کنانیدہ داخل گردید و حکم بندش آں نمود ؎

کس را وقوف نیست کہ انجام کار چیست

اگرچہ ایں امر خلاف شریعت غرا است احدے را متابعتش لازم نیست لکن چنیں معاملات در مشرب اہل فنا عین کمال است طعن نباید نمود، حضرت خواجہ میر محمد درد دہلوی قدس سرہ الزکی کہ طریقۂ نقشبندیۂ ابوالعلائی داشت و صاحب کمال بود مخمس او برمحل بیاد راقم آمد ؎

ہم وحشیوں کے دل میں کچھ اور ہی امنگ ہے
وحشت بھری ہے دل میں کچھ اور ہی تو رنگ ہے
ان گمشدوں کے آگے عنقا بھی دنگ ہے
اہل فنا کو نام سے ہستی کے ننگ ہے
لوح مزار بھی مری چھاتی پہ تنگ ہے

شعر جناب اوستاذی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بریں حال ربط تام می پذیرد ؎

گر شوق ہے بقا کا تجھکو اے یار جانی
ہستی کا حرف لوح خاطر سے تو مٹا دے

در آخر سرحد مذکور فیل سرکار کہ موسوم بہ تحنت رواں بود بہ تختۂ خاک لاش خود انداخت یعنی برائے دفع بلائے حضور نثار شد۔ سنگاپٹری[1] آنرا

---

[1] Sengipatti

چنجی پٹی و سنگ پٹی ہم گویند جانب جنوب واقع یک تکیہ فقیر و پنجاہ کلبہ و دہ دوکان و دو تالاب و دو چشمہ آب دارد، دریں ضلع اکثر گلر[۱] اقامت میدارند و قوم مذکور کافر سخت و راہزن اند، چنانکہ خود بدولت بعد نزول بلشکر حکم منادی فرمود و بخیمہا خدمتگذاران حضور فرستاد کہ دریں مقام فتنۂ دزدان است ہر یکے بہوشیاری و خبرداری در وقت شب بمحافظت اسباب پردازد۔

گلدستہ ہفتم

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ بست و نہم روز پنجشنبہ ہنگام بر آمدن دو گھڑی روز بر نالکی عنایت سلطانی رکوب فرمودہ با توزوک مقرری بمنزل تاوا گوڈی کہ بنوا گڑی مشہور است و فاصلۂ دوازدہ میل میدارد. بوقت یکپاس و دو گھڑی روز رونق افزا شد، از منزل دیروز تا منزل امروز زمین کشت و کار است و آبادی دیہات ندارد مگر دیہے است موسوم بہ شانار پٹی[۲] کہ از منزل گذشتہ اتصال دارد دراں بست و پنج خانہ و یک دوکان و تالاب و چشمۂ آب است تا فرودگاہ ہیچ مکان و سرا بنظر نیامد و تالاب رائے و نام پٹی و تالاب تر ولا پٹی بفاصلہ تیر پرتاپ از شاہراہ می ماند و دو چشمۂ آب بتفاوت یک کروہ است و تالاب والا وندان کوٹی متصل منزل تاوا گوڈی دیہے است عزبی کہ دو صد کلبہ و خانہ و چہار دوکان و ہشدہ تالاب و دو چشمۂ آب میدارد۔ مسٹر لشنگٹن[۳] کلکٹر نتھر نگر ازینجا تا منزل تلور سرحد او

---

۱ نام قومی از کفار در مدراس Gollar

۲ Sanarapattai ۳ Lushington

است بملازمت حضور درینجا بهره اندوز شد، جناب خداوندی موافق عادت عطر و پان وغیره مدارات فرمود و از بکاولی خانه هفت تورهٔ طعام بفرودگاه او روانه نمود، هر کلکٹر که درین منازل حاضر دولت سرا میشود این قسم تواضع ازو در آغاز و انجام سرحد هم بعمل می آید .

گلدستهٔ هشتم

روز جمعه سلخ جمادی الاخری سنه ۱۲۳۸ھ
۱۴ مارچ سنه ۱۸۲۳ع

بفضله تعالےٰ بسلخ ماه مرقوم بوقت باقی ماندن دو گھڑی شب روز عیدالمومنین رئیس دین پناه ما بجلوس سکھپاون طلائی با تمامی پالکی نشینان و سواران مرد آدمی و جلو کثیر همچو سواری جلوه آرائے از مدراس بارادهٔ دارالامارهٔ قدیم که عبارت از صوبهٔ دارالنصر نتهر نگر است و از منزل گذشته مسافت دوازده میل دارد سرگرم جلوه فرمائی شد، امروز در گذرگاه قریه واقع گشت که موسوم بشولاما دیوی[1] بود شصت خانه و دو دوکان و دو چشمه آب و دو تالاب و یک جدول دارد که از جوئبار تالاب می گذرد تا مثل کوناگڑی[2] است، معهذا چند دیه مثل نول پیٹ[3] و کٹه پٹ[4] و ورهیری[5] و امثال آں بچپ و راست ماند چونکه نیر گیتی افروز یک نیزه بالا شد خود بدولت از سواری مذکور متصل کوه پن مله[6] که بزبان اهل امتیاز از بهنگار کنڈه مشهور است فرود آمده بخلعت فاخرهٔ زردوزی و زیور مرصع بدنکی خود را

ے۱ Solamanderi ے۲ Kuvalagudi ے۳ Navalpattu

ے۴ Kottapattu ے۵ Varaganeri ے۶ Golden Rock (R. S.)

آراست کہ آفتاب جہانتاب از تابش مہر منور ما بآتش حسرت درسوخت و از تار شعاعی چادر حجاب بردوخت، از دستار زرتار بافزایش سرپیچ جواہر و جیغہ پر کیسرے لطف تمام نمایاں گردید، و دل الفت منزل بے افتیار این شعر برجستہ بزبان رسانید ؎

دستار زری ہے مرے خورشید لقا کا
جوں سورۂ یوسف پہ ہو سرلوح طلا کا

بعد ازاں بمضمون ؎

بحمد اللہ آں سرور شہ زور
زسکھاون آمد سوئے پشت بور

بتمکین تمام و تجمل تمام بر مرکب سبک خرام کہ ہمشکل تخت رواں بود رواں شد، و بعد اندک رفتار بر عماری سبز والا جاہی کہ اگر چرخ اخضر براں نثار شود زیبا است زیب افروز گردید، و برادر والا اختر نیز بسرپیچ و جیغۂ مرصع زیباور شدہ در خواصی بہ دو زانوئے ادب نشستہ مورچل می جنبانید، بمجرد ورود سواری خاص بسرحد صوبہ مرقوم بر قلعہ سہ بار توپہائے تعظیم بلند آوازہ گشت و نشان عزت برپا ازانجا تا قلعہ بلکہ تا در دارالامارہ آنقدر ہجوم تماشائیان بود کہ ساخت آں سرزمین بر راہ نوردان تنگ آمدہ، علاوہ آنکہ از عروس کالوہ تا دروازہ حصن کہ قریب مسافت یک میل باشد کرنل مکلیر کہ اکٹنگ جنرل است با یک رجمٹ ترپ سواراں شمشیر کشیدہ و دو بٹالین جوانان بار و یک رجمٹ سولجر بنادیق بر دوش گرفتہ با جماعۂ سرداران فوج از قوم انگریز زیادہ از صد کس باشند با نشانہائے رنگارنگ

علاقہ سپاہ برائے مجرائے حضور برطبق قواعد دو راستہ صف آرا بودند،
نواختن سازہائے ولایتی مانند تے و شبابہ و بلبان و دف و الغوزہ و
طنبور و رن ڈھول وغیرہم در نہایت دلفریبی بود کہ جان ناتواں را آرام و
دل رنج کشیدہ را راحت تمام می بخشید، الغرض بشوکتے کہ لایق طرز ریاست
و شایان شان امارت بود بوقت برآمدن یکپاس و دو گھڑی روز از راہ دروازۂ
نو کہ بفرنگی دروازہ مشہور است آں نیر اعظم بہ بیت الشرف جا فرمود الحمدللہ
علی ذالک ۔ اٹھ گیا بہمن ودی کا چمنستاں سے عمل
تیغ اردی نے کیا ملک خزاں مستاصل

ایں خاکسار وچند اشخاص دیگر از حضار مجلس بفرط دولتخواہی بآداب تہنیت
و ادائے نذر پرداختند کہ رئیس مابعد سہ پشت بارث آبائی داخل دارالامارہ گردید
و بخزانہ عامرۂ وجود باجود خود بایں مقام کہ گمنام شدہ بود زیب و رونق
بخشید اللّٰھم متع المسلمین بطول حیاتہ و ادم بطلک الاعظم
ایام دولتہ آمین اندکے احوال آنجا آشنائے قلم میگردد کہ صوبۂ مذکور در
قدیم الایام مشہور از تری سر پور بود، بسبب مرور ایام بلسان خاص و عام از
تر چناپلی اشتہار پذیرفتہ، میگویند کہ سابق بریں ملک تر چلا کہ دیو رجیم بود
و صاحب سہ سر و برادر دسا سراون قبض و تصرف می داشت و احدے از
بنی نوع انسان براں دست نمی یافت چونکہ ارشاد صدق بنیاد جناب مخبر صادق
علیہ الصلوٰۃ والسلام است کہ الاسلام یعلو ولا یعلی اینجا دین متین
بدستیاری حضرت نتہر ولی قدس سرہ الزکی نوعے تقویت یافت کہ سراں شیاطین
مقتول شدہ بدارالبوار شتافتند، حتی کہ نشان او یعنی بت لنگ کہ کفار

بپرستش آں می پرداختند سرش از تن جدا شده بجاے افتاد و اندک جسم بسر زمین فرو رفت۔ بالائے آں چراغ مزار ممدوح تا ایں دم روشن است اگرچہ ایں قصہ از ہنگام خرد سالی زبانی سال خوردان بگوش ایں حق نیوش می رسید الحمد للہ اکنوں بطفیل ہمراہی آقاے خود براے العین معائنہ نمودم، و سرکفر بچراغ اسلام منور دیدم، قصہ ایں معنی طولانی است و بتحریرش طومارے باید، القصہ در قلمرو کرناٹک پایانگھاٹ بعد آبادی مدراس شہرلیست آباد و بلدے است برکت بنیاد کہ بسا اہل دل از اولیا و علما و صلحا و مشایخ و فقراے آزاد گنج ہستی را دریں کنج ویران نہاں کردہ اند و بر دولت دنیاے فانی کہ سرور دو عالم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم در حق آں فرمودہ "الدنیا ساعة لیس فیها راحة" پشت پا زدہ مثل نو عروسان خلوتگاہ قدم بفحواے "نم کنومة العروس" بخواب راحت رفتہ، تفصیل ایں اجمال بعد اتمام احوال شہر بقید قلم آوردہ خواہد شد ہرگاہ ملک مذکور در سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ ہجری بعد ارتحال نواب عمدة الامرا بہادر مرحوم تحویل اہل کمپنی شد کلکٹر شہر مسطور بخانہ شماری قلعہ مع دیہات متصل آں پرداخت نوبت بیک لک و چند ہزار رسید و دوکان ہمہ قسم بیک ہزار منتہی گردید۔ قلعہ اش تا ایں مرتبہ وسعت دارد کہ زیادہ از ربع آبادی دراں گنجائش پذیرفتہ حتی کہ کوہ بلند کہ موسوم بکوہ تنایمان و بآں سو بعض کرشمہ ولی معلی نمایان است محیط شدہ و استحکام دارد و بقول نواب آصفجاہ ثانی یعنے نظام الملک نظام الدولہ سید احمد خاں بہادر ناصر جنگ شہید علیہ رحمة اللہ الوحید ناظم ملک دکن لسد سکندری خطاب یافت، قصہ اش اینکہ در عہد تسلط نواب شمس الدولہ حسین دوست خاں بہادر غضنفر جنگ عرف چندا صاحب مرحوم

بر نواب جنت آرامگاہ کہ دراں ایام مخاطب بسراج الدولہ بہادر منصور جنگ بود عرصہ مقاومت تنگ آمدہ بحضور نواب معلی عرض کرد و اعانت خواست ازانجا عنایت نامہ درجواب صدور یافت و برجبینش بدست خاص بدیں عنوان زیب تحریر شدہ کہ مثلاً قلعہ از موم باشد و قلعدار از صنف اناث و حربہ اش از سوزن میتواند شش ماہ قلعہ را بحفاظت باید داشت چہ جائے آنکہ مثل شما بہادر و بہادر زادہ و قلعہ ترچناپلی کہ دم سد سکندری می زند بدست باشد و فوج فیروزی درصدد اعانت می تواند سالہاے سال محفوظ باشد انتہی کلامہ"۔

آبادی خوب است و طرح باغات و عمارات مرغوب فقط باغات سرکار شدہ قطعہ، مثل مرتضیٰ باغ و حیدر باغ و حسن باغ و نہر باغ و منور باغ و انور باغ و امیر باغ و باغ نجیب اللہ خاں و باغ معتبر خاں و سنگار باغ و امثال آنہا درنہایت خوبی و سرسبزی است و عمارات قدیم و جدید ہم قریب منزل باشد ہمچو جہاں نما کہ بکمال ارتفاع است و تمنای سر بالائی تا گنبد خضرا میدارد و خلیفہ محل و روشن بنگلہ و محل فرش باناتی و چیکی ولاسم کہ بناے قدیم راجگان بود باوجود امتداد ایام درغایت استحکام است و عمارات زمانا ہرگز بدرستی آں نخواہد رسید، مساجد درون و برون قلعہ ہم قریب بست منزل خواہند بود علی الخصوص مسجد محمدی سنگ بست بنا کردہ نواب جنت آرامگاہ باہتمام قطب الدولہ حسن علیخاں جاگیردار بندر مچھلی پٹن کہ دراں ایام درحضور نواب معلی علاقہ میداشت بمنتہاے صفوت

و مضبوطی و خوش قطعگی است کہ معمار عقل بتوصیفش تر زبان و بصحن آں حوض عریض و طویل است کہ افزوں از مضاعف دہ دردہ باشد و فوارہ دراں جوش می زند و ہجوم ماہیان عجب جلوہ میدہد مدرسہہاے دو منزل گرداگرد آں بلطفے مرتب گشتہ کہ مشرف است بسیر و تماشاے دردارالامارہ و چوک و شارع عام بحسن اتفاق فرودگاہ راقم بمدرسہ گردید و کیفیتے بہم رسید کہ بعونہ تعالیٰ بیک جانب بیت اللہ و بجانب دیگر دارالامارۂ رئیس دین پناہ کہ ہم نفع دین یعنی ادائے نماز پنجگانہ بجماعت و ہم فائدہ دنیا یعنی اتصال از دولت سراے ولی نعمت کہ ذریعہ رفاہ حال و مآل است و ضمنا بسبب قربت شاہراہ وغیرہ بمضمون ؎

ہوتا ہے ڈھلے دن سے تماشا گجری کا

سیر و تماشاے ہر قسم موجود' او تعالیٰ درجلد وے ایں سلوک کہ بے خواہش راقم اتفاق ہمراہی افتاد و ہیچ امر لب کشائی نمی کند، برکات دارین برئیس ما نصیب فرماید و بشجر وجود با جود او از ہمیں ثمر نورس دولت بارور نماید ؎

ایں دعا از من و از جملہ جہاں آمین باد

بیرون قلعہ دو رود عظیم الشان است یکے موسوم بکاویری و دیگرے بکولرام و میان دو آبہ دو شہر مختصر است اولا مسمی بسریرنگ و ثانیا بجھکیسر کہ معبد عام ہنود است و دریں ملک آں را بجائے سومنات و بنارس میداشند۔ تعریف بتکدہ ہاے مذکور آنقدر زبانی ہر فردے از ہنود شنیدہ ام کہ خارج از بیان است ازانجا کہ محبت اسلام بوقتی ممانعت ایں معنی می پردازد قلم انداز نمودم کہ بجز

Srirangam سریرنگ   Kaveri کاویری

محنت حصولے نیست، معهذا به تحریر احوال مفصلش ابناے روزگار که بدگمانی و افترا جزء ایمان آنها شده است بایں معنی متهم خواهند کرد که راقم نیز بتماشاے آں پرداخته باشد عیاذاً بالله بفضل هادی برحق و موفق مطلق ایں خاکسار از ایام طفلی گاہے بایں سیر و تماشا قدم بر نداشت بلکه از اکثر منهیات اعراض کلی دارد او سبحانه تعالیٰ بایں خاکسار و جمیع مومنین توفیق خیر عطا فرماید و از امور مخالف شریعت غرا تجنب دهد۔

الحال شرح آسودگان نامور اینجا و شطرے از احوال برکت مآل آنها برقم می آرم و عمر گرانمایه دراں صرف می کنم تا بموردے "عند ذکر الصالحین تنزل الرحمة" کسب رحمت نمایم و از دل رنج کشیدهٔ خود دفع زحمت نموده یادگار عظیم بجهاں فانی باقی دارم چنانکه باباے عاشقاں علیه الرحمه والرضوان میفرماید

بماند سالها ایں نظم و ترتیب
ز ما هر ذره خاک افتد بجائے
غرض نقشے است کز ما یاد ماند
که هستی را نمی بینم بقائے
مگر صاحبدلے روزے برحمت
کند در کار ایں مسکیں دعائے

سرآمد اولیاے ایں بلاد حضرت نهر ولی قدس سره الزکی که نام نامیش سید بابا مطهر الدین سرمست طبل عالم است ساکن استنبول دار الخلافت روم و از حکام آنجا بود، القابش بمتابعت اسماے حسنی نود و نه رسیده هنگام ورود هفتصد مرد پالکی نشیں بجلو داری همراه رکاب فیض انتساب می داشت حسب ولایت

بود کہ نسبش بدرجۂ ہشتم منتہی میشود بجناب ہدایت مآب امام چارمین سرور ارباب تمکین سید الساجدین حضرت امام زین العابدین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ بقوت دین متین بکفر این ملک بشکست فاحش پرداخت و غلغلۂ کرامات و بزرگی در ششش جہت بلند آوازہ ساخت خرقہ ارادت از . . . مرید حضرت شیخ شہاب الدین سہروردی قدس سرہ الزکی پوشید و بوقت باز یابی بحضور احکم الحاکمین بپانزدہم رمضان المبارک ۶۷۳ھ ششصد و ہفتاد و سہ ہجری بعمر مقدس جناب وسیلہ و حامی ما در ہر دو سرا اعنی رئیس المحبوبین علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا در رسید، چنانکہ تاریخ وفاتش اینست ؎

ظہور مظہر حق نور سید الثقلین
شہ مطہر دین طبل عالم کونین
سوال سال وفاتش نمودم از ہاتف
جواب آمد از عرش نور نور المعین
۶۷۳ھ

اگرچہ از ادنی تا اعلی بزبان او قایل نہ صدسال اند۔ و بعض مجاورین باثبات این معنی از چندکس بمناظرہ بلکہ بمجادلہ پرداختند حالانکہ تکرار آنہا خلاف واقع است و غلط محض، القصہ اگر بتفصیل کراماتش پردازم دفترے باید تا دریں پرکالۂ کاغذ چہ رسد، گنبدش بیرون قلعہ از دروازۂ[1] نوکہ اتصال دارد و باطراف تا مدنظر شالی زار جلوہ میدہد کہ نظارہ اش انظار را نضارتے می بخشد و عروس کاٹوہ[2] کہ جدولے است از نہر کاویری پیایین

---

[1] "کہ بفرنگی دروازہ مشہور است" این فقرہ در نسخہ قلم زدہ شدہ است
[2] کالوہ ــ اسلامی لفظ تامل است کہ بمعنی جدول است و در اصل بیا نوشتہ.

دروازہ بیروں جاری است، احاطہ درگاہ آں مرد خدا وسعتے دارد کہ قبہ شریف و چہار نشیمن فقرا و سرا و در عقب مسجد و چشمہ و گرد و پیش کثرت قبور و صحن پہن و بہ در دو نقار خانہ یکے ازاں میاں خاص و دیگرے بعلاقۂ نواب جنت آرامگاہ گنجایش پذیرفتہ، اندرون گنبد چہار قبر است اول تربت آنجناب و ثانی مرقد حضرت شمس گویاں کہ خواجہ تاش یعنی مرید یک پیر و از ہمراہیان بود کہ گرد ہر دو مضجع تحجر برنجی است کہ براں از کار نقرئی مزین شدہ و بپائین مزار عبدالرحمن بھنڈاری یعنی تقسیم کنندۂ بخشش فقرا و گور ماما جگنی کہ دختر راجہ بود بخلوص اعتقاد بخدمت آں ولی اللہ شرف اسلام پذیرفت، و بہ پہلویش طوطی دفن یافتہ کہ آنحضرت با دختر مرقوم پرورش می فرمود۔

حضرت سید فتح اللہ نوری علیہ رحمۃ اللہ الباری بالائے خندق

بپایہ دیوار قلعہ مدفون است و برائے نمایش بقدر یک و نیم دست قبر او اندرون برج بطاقچۂ ترتیب دادہ اند و گذرگاہ در آب مذکور یا بہ دیوار کہ بقدر یک دست عریض است واقع شدہ و برسائی تا آنجا ہنگام برشگال کہ خندق از آب لبریز می باشد مشقت و دشواری است، قصہ آں سید بزرگوار چناں مستفاد گردید کہ زمانش طویل است، بعضے گویند کہ معاصر ولی ممدوح است و بعضے متاخر ازاں در ہر صورت پیش از بنائے قلعہ درانجا مدفون شد، بسبب بعد زمانہ نشان قبر او چناں محو گردید کہ مضمون آیہ فخیمہ کان لم یکن شیئا مذکورا صادق آمدہ ہرگاہ برائے تیاری قلعہ کہ بار سیوم پایہ دیوار کندہ شد بسبب صدمۂ بیل بجائے گل گل آں خونیں پیرہن گل کرد، کفرۂ فجرہ بشدت قساوت قلبی از کار کن تا کارفرما باین کار نمایاں ہیچ محض دانستہ دیوار برپا کردند و آں خفاش طینتاں

از انجا بعادت معہود چوں اہل شام بشام رفتند۔ وقتیکہ طلوع صبح شد پایہ منہدم دیدند و برپا کردند و تا سہ روز بمضمون ؎

ہے شام کفر کو اسلام کے سحر پہ ہجوم

ہموں آتش در کاسہ موجود بود یعنی بغلبہ کفر علی الرغم تا سہ روز در استحکام پایہ خون جگر می خوردند و دیوار مقصود را بانہدام کلی معائنہ می نمودند بدیں حال شعر آزاد مناسب افتاد ؎

مپندار از ضعیفاں کار سنگیں بر نمی آید
کہ کوہے میشود صورت پذیر از خامۂ موے

ناچار راجۂ آں وقت کہ از قوم راچیوار موسوم بوجی رنگ چکہ ناتھ نایک بود بعجز تمام حاضر شدہ نیت کرد کہ اگر دیوار برپا شود بنائے قبر آنجناب سازم و زمین برائے مصارف آنجا گذاشت نمایم، چونکہ عجز مقبول دلہا بلکہ پسندیدۂ جناب کبریا تعالیٰ شانہ است از ہماں شب افتادن دیوار بموقوفی درآمد و باداے ہردو شرط پرداخت، در عالم رویا از سلسلۂ فقر و نام و تاریخ رحلت اطلاع بخشید بدوازدہم شہر رجب المرجب عرس اوست چنانکہ امسال راقم سطور شریک فاتحہ بود، میگویند کہ سید ممدوح قلندرے بود از طریقۂ سہروردیہ و خدمتگذاران مقبرۂ او فقرائے سلسلۂ جلالیہ ہستند، اظہار آنہا چنیں است کہ ہم مشرب خود بود واللہ اعلم، بہرحال رجوع ہمہ سلاسل بوساطت جناب شاہ ولایت شیر بیشہ کرامت سیدنا امیر المومنین علی مرتضےٰ کرم اللہ وجہہ الاسنے بجانب جناب سید العرب والعجم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم است و مقصود از بیعت بہر طریق حق کہ باشد وصول الی اللہ است و بس کہ الطرق الی اللہ بعدد

انفاس الخلایق" جناب ولی کامل مرزا عبد القادر بیدل علیہ الرحمۃ کہ بدو واسطہ اوستاد جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی است می فرماید ؎

سیل ہر رہ کہ رود روے بدریا دارد

غرض سید سلاسل و طرق طریقۂ علیہ قادریہ است کہ سلسلۂ خداوند ما سلطان الاولیا بود علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء و ہمہ اولیا و اہل سلاسل فیض یاب مایدۂ نعمت آنجناب اند تا روز جزا اگر کسے دریں شک آرد و در حق آنجناب حرف سبک بر زبان گذارد بیقین باید دانست کہ آں بے سر و پا از جادۂ ہدایت ہزاراں مرحلہ دور است و بدست ضلالت رنجور" اللّٰھم نبہنا عن نومۃ الغافلین" او تعالے بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم ایں خاکسار کہ بظاہر نیز طالب سلسلۂ بیعت سراسر برکت اوست بزودی رساناد اگرچہ نقش غلامی راقم سطور کان اللہ لہ فی کل الامور با جناب تقدس انتساب بوقتیکہ چہار ماہہ بشکم مادر بود بثبوت رسید و متحقق گردید یعنی حضرت والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور از بزرگے درباب ولادت استخارہ کنانید بفضل قادر حقیقی در عالم رویا چناں معاینہ شد کہ شخصے می فرماید خلاق مطلق فرزند عطا میکند باید کہ در غلامی جناب عبد القادر سپارد و بایں اسم مسمی سازد، آئندہ فرزند مذکور احتیاط ایں معنی دارد کہ با احدے از لفظ غلام خود را مخاطب ننماید۔ بحول اللہ تعالے و قوتہ ایں خاکسار کہ اکنوں قریب چہل سال رسیدہ و از بد و شعور بصدق دل در زمرہ غلامی جناب شاہنشاہ اولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا کہ بہمہ وجود توسل و اعتماد کلی دارد ثابت قدم است و خلاف حکم بعمل نیاورد، آئندہ ہم بعون اللہ تعالے و حسن توفیقہ عزم بالجزم دارد کہ از پادشاہ ہفت اقلیم ازیں لفظ مخاطب نشود ؎

ز ہول این و آں معجز چہ می ترسی قوی دل شو
کہ داری در دو عالم محی دیں مشکل کشا پیرے

حضرت شمس پراں علیہ الرحمۃ والغفران ہم مشرب و از ہمراہیانِ حضرت نتھر ولی بود، اندرون قلعہ بجانب کوجر گنڈہ بہ بست و ہفتم رمضان المبارک در انجمن خاک شمع ہستی خود را افروخت وجہ التسمیہ آنجناب بدیں منوال زبان زد خلائق است کہ بزور کرامت قوت پرواز تا خورشید می داشت لہذا بایں اسم شہرۂ آفاق شد و میتواند شد کہ حق سبحانہ تعالےٰ بخاصان درگاہ خود ایں قدرت عطا فرمودہ است، چنانکہ خواجہ میر محمد دردؔ کہ احوالش بالا گذشت می فرماید ؎

ملک میں ہے نہ یہ قدرت نہ وحش و طیر میں ہے
مرا یہ دل ہے کہ دونوں جہاں کے سیر میں ہے

شخصے سست اعتقاد کہ قول او معتبر نیست می گفت کہ بسبب برہنگی نامش برہنہ بود و بزبان عالم بشمس پراں مشہور شدہ انتہی گفتار او محض افترا است زیراکہ آں بزرگوار سالک بود و بتکلیف شرعی مقید چگونہ مثل مجاذیب بحت و مجانین صرف عریاں باشد فافہم گنبدش مختصر با مسجد بنا کردۂ نواب شمس الدولہ بہادر مرحوم است و روبروے آں چشمۂ آبی است کہ بعض جہال سراپا ضلال بزعم باطل چناں قرار دادہ اند کہ ہر کس دراں غسل نماید سید میشود چنانکہ چند اشخاص اینجا ازیں حرکت پُر جرم و خطا خود را در زمرۂ سادات شمار می کنند و منبع فسادات گشتہ از روے حدیث شریف ہدف لعنت می شوند نعوذ باللہ من ذالک، حضرت ملا جامی قدس سرہ السامی می فرماید ؎

من ندانم کہ با نبی و علی
ایں چہ گستاخی است و بے ادبی

حضرت سید عبدالوہاب علیہ الرحمہ عالم باعمل و مرد اکمل بود مدفون
است بر عروس کالوہ در افواہ عالم نام گرامی او بتقدس و کمال جاری است
اعلی کرامتش تا حالت تحریر ایں قدر باقی است کہ اگر کودن طبع تا چہل پنجشنبہ
خاک پاکش را آشنائے زبان کند، بلادتش مبدل بذکاوت میشود و از علم بہرہ
می یابد چنانکہ اکثر تجربہ کاراں بکرات و مرات پیش ایں طالب علم باظہار آں پرداختہ
اند، حضرت ممدوح از اولاد صحیح وسیلتنا غوث الوری علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا
بود و اوستاد شاہ فیض اللہ و شاہ نصیرالدین علیہما الرحمہ کہ احوال آں ہر دو
مقدس بہ تحریر خواہد آمد بششم ماہ شوال المکرم جاں بجان بخش سپرد۔

حضرت شاہ فیض اللہ قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری ساکن شہر لکھنو
بسمت راہ پتور در تینور کہ دیہے است میان شالی زار آسودہ، و گنبدے
دارد کہ مدفنش بقبر یک مینار مشتہر شدہ حالانکہ بر قبہ اش مینار نیست بلکہ
مسجد آں احاطہ منارہ بلند دارد، صفائی صحن و سایہ درختان و چشمۂ آب
و قطعۂ باغ در نہایت خوبی و لطافت است کہ نظارہ اش دل را راحتے می بخشد
بیقین می دانم کہ در مقابلہ ایں آبادی ہیچ مکان چنیں دلکشا نیست، میگویند کہ
شاہ موصوف اہل دل و صاحب اعمال و دعوت بود کہ ہرگاہ بر سفال آب نارسیدہ
نقشے مرتب کردہ اندک گردش می دارد، حکام کار فرمائے آنجا چوں گرد باد سرگرداں شدہ
بہوائے آں حاکم باطن ہمچو غبار شوریدہ حال می رسید و از سرگذشت سرگردانی
آگاہ می گردانید، در ہماں حالت برآمد امور حاجتمنداں می فرمود، ایں ہم مشہور است
کہ بمجرد ورود دریں جا داخل گنبد حضرت ولی معلی گردید و در عرصۂ قلیل بنہایت

فیض باطن رسید از مدفنش آثار زیارتگاہ مردان خدا معلوم میشود و دل راکششے می کند، آخرکار ہفدہم رمضان المبارک صایم دیدار معشوق حقیقی بودہ راہ دار النعیم پیمود و بشربت لذت اصلی افطار نمود ۔

شاہ نصیر الدین علیہ الرحمہ از سلسلۂ خلفائے نامی حضرت ولی معلی بود و صاحب شغل و عبادت بہ بستم شہر ربیع الآخر از کالبد جسمانی آزاد گردید و بیرون احاطہ گنبد شریف بخلوت سرائے خاک آرمید ۔

سید فرید الدین شہید علیہ رحمۃ اللہ المجید جانب جنوب از قلعہ بفاصلہ سہ میل از مدہرا[1] دروازہ درکاکا[2] توپ از جلوت کثرت درخلوت وحدت دررسید احوال برکت مآلش بریں نوع برکرسی شہود جلوہ گرمی کنند کہ مرد عمدہ بود و روزگار پیشہ در عین دنیا بمضمون ؎

دل تیرہ اپنے کو روشنی بفروغ شعلہ عشق دے
کہ یہ جانتا ہے پس از فنا کہ لحد پہ تیری چراغ ہو

کلبہ تار خود بشمع معرفت روشن میداشت، آخر الامر بحمایت دین متین از دست کفار لعین بمظلومی قتیل شد تا ایں مرتبہ کہ تنش را از تیغ جفا پارہ پارہ کردند۔ و اعضا از ہم جدا نمودند ازانجاکہ الا ان اولیاء اللہ لایموتون واقع است باندک زمان تنش بر حالت اصلی درآمد، بافاقہ قلیل بدوازدہم شہر ذی قعدہ آں شہسوار معرکہ شہادت بحریم وحدت بہ سرخروئی ابدی فایز گردید و غلغلہ بزرگی خود را بچار سوے آفاق بلند آوازہ گردانیدہ، جناب باباے عاشقاں افاض اللہ علینا برکات انفاسہ خوش گفت

Kakatope [2] Medurai (R.S.) [1]

در عمل کوش و ہر چہ خواہی پوش
تاج بر سر نہ و علم بر دوش

منجملہ کرشمہ شہید ممدوح اینکہ کوچۂ از گنبد او اتصال دارد، و آب شیریں ازاں تراوش کردہ در قدحہاے سنگین کہ درانجا کندہ اند جمع میشود، بمقامیکہ گذر آب است اکثر اہل حاجات خصوصًا عورات براے حصول مراد بتوسل ایں مرد شہید درانجا می روند و بکمال طہارت دست خود دراں می گذارند، شالی تر و تازہ یا گل تر و تازہ یا برگِ سبز یا ماہی زندہ و امثال آنہا ازانجا بحسب مقصود بر می آید۔ و آں را شگون و موجب برآمد مدعا میدانند و بفضل کارساز حقیقی مطلب حاصل می گردد۔ دریں ولا مقام مذکور زنداں خانہ سولجراں مقرر یافتہ آناں از جہالت و ضلالت ازلی بر جاے صدر بے طوریہا شروع کردند، و دستہاے نجاست آلود دراں گذاشتند، و بعض کساں امتحان کرشمہ آغاز نہادند، ازاں زماں آمد آب بہ نہایت قلت رسیدہ و گل وغیرہ کہ بجا جمنداں ہم دست می شد بموقوفی درآمدہ چوں رئیس ما باعتقاد درست فنائز آنجا شد تا اقامت ہر روز آب خاصہ ازانجا موافق خواہش می رسید و ازہماں زلال کہ رنگ و مزہ شیر و شکر داشت سیراب می گردید۔

حضرت چاند مستان علیہ الرحمہ والغفران از گروہ طیفوریاں در وقت خود صاحب مقام بود کہ باقتباس کرامتش اگر ماہ تمام ہلال آسا گشتہ دریوزہ گری کند سزا است، بسلخ ذی حجہ از دار فنا رخت اقامت برداشت و مستانہ وارنجا ذبۂ محبت مولے بوطن اصلی شتافت گنبدش قریب گنبد ولی معلے است، احوال چند بزرگاں کہ بہ تحریر آوردہ ام بزبان آنہا زیادہ از یک صد و پنجاہ سال نگذشتہ باشد

سید زین العابدین علیہ الرحمہ در نبنور مدفون است از زمانِ

رحلتش باحدے اطلاع نیست، قصہ ظہور آں مرد خدا اینکہ قیدیاں کہ در مواخذہ دزدی و خونریزی بزنجیر آہنی زیور پوش اند و از حکم انگریز بر تیاری راستہا مامور، چنانکہ پیش از ہفدہ سال بجائے کہ اکنوں مرقد نور بارش نمایان است بآراستگی راہ می پرداختند کہ ناگاہ از بے ادبی تمام گل صفا بپا بوس آں فرزند شہید کربلا علیہ التحیۃ والثنا رسیدہ بجاے عرق فوارہ خون برآورد چوں خاک ازانجا برداشتند شخصے را یافتند کہ بلباس سفید بخواب راحت است و بعض جابخون تازہ آلودہ شدہ، خلقے از کمال تعجب بتماشاے او چوں مگس بر شہد ہجوم آوردند دراں میاں صفدارے یعنی صوبدارے بود از علاقہ پیشین انگریز بخلوص عقیدت بہ بناے مقبرہ پرداخت و بعالم رویا از نام وے اطلاع یافت الحق مدفنش مقام دلکشا است و رواں آسا، جناب حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

رقیب درگذر از عاشقاں مکن نفرت
کہ ساکنان در دوست خاکسارانند

روز وفاتش متحقق نشدہ ہرکس بزیارت او مستفید شود و باداے فاتحہ می پردازد۔

سید کریم محمد قادری عرف حضرت صاحب علیہ الرحمہ از اولادِ حضرت شاہ صبغۃ اللہ[1] نایب رسول اللہ قدس سرہ بود کہ بسا اوقات جنت آرامگاہ ازاں سید عالی درجات اعلیٰ مے می خواست و بہ جبہۂ او پناہ می گرفت، سیما در ہنگام تسلط نواب شمس الدولہ از تائید آں بزرگوار کہ کمک بزرگاں نمونہ فضل فاعل حقیقی است نواب موصوف فتح و ظفر یافت، بتاریخ ہفدہم

[1] در مدینہ منورہ درسال یکہزار و پانزدہ ہجری وفات یافت۔

شوال المکرم وداع دنیا نمود و اندرون قلعہ متصل مسجد نواب فردوس مکاں
بخاک آسود۔

علیم اللہ شاہ قادری ملقب ببرہنہ شمشیر در عنفوان شباب
حالت جذب داشت و رشاش بملاحظۂ پریشان حالی و سرگردانی اورا بحجرہ
مقفل میکردند، باوجود بندش دروازہ غائب می شد و بگنبد حضرت نتھر ولی
حاضر، بعض اوقات مار بوقت خواب بر سرش سایہ فگن می بود و زخم شمشیر برو
کار نمی کرد۔ و ہنگام پیرانہ سری باوجود ناتوانی بقوت باطنی بہ پہلوان قوی حملہ
آوردہ بقفا خوابانید و چوں سنگ از کوہ غلطانید، بہ بست و ہفتم شہر
مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و دو صد و سہ ہجری از جہاں رفت، گنبد
مثمن مختصر او قریب عروس کالوہ واقع است۔

شاہ امام الدین قادری سید عالی خاندان و از مشایخ
خوش اطوار بود بشتشم ماہ رجب سنہ مذکور از دنیا رخت ہستی بربست و
اندرون قلعہ متصل مسجد مسطور مدفون گشت۔

شاہ رحمت اللہ قادری از جملہ سادات و مشایخ نامور بود
بتاریخ بستم ماہ گذشتہ برحمت حق رسید و مقابل مقبرہ مسافر شاہ بسلک ثری آرمید۔

سید شاہ عبد الرحیم قادری کہ خاکساری پیشۂ او بود بمصداق
اطلبوا المعالی بالھمم المعالی ہمت او بلند اندیشہ او با وصف قلت معاش
بمضمون ؎ ہر چہ داری صرف کن در راہ او

لن تنالوا البر حتی تنفقوا

نقش صفحۂ دل میداشت، شب زندہ دار و دمے بے عبادت نمی گذاشت پیش از

نوزدہ سال بطریق سیاحت فایز مدراس شدہ چندے اقامت نمودہ بود ازانجا
کہ خداوند طفلی راقم بفحوائے کلام برکت انتظام جناب باباے عاشقاں علیہ الرحمہ
والرضواں ؎ خورشش دہ بہ کنجشک و کبک و حمام
کہ یک روزت افتد ہمائے بدام
خدمت دلہا موجب زاد آخرت میدانست بوساطت اوستاد قدیم خود یعنی جناب
والد ماجد مغفور ملا اللہ قبرہ بالنور دریں اوان محبت فقرا و خدمتگزاری آنہا بہ
جناب مغفور ختم بود، بجوشش خاطر بہ تعظیم و توقیر ملاقات فرمود و ضیافت فرستاد
و مبلغ دو صد روپیہ بےخواہش شاہ ممدوح تواضع نمود چونکہ بمضمون ؎
ہمت بہ ہیچ مرتبہ راضی نمی شود
یک جا قرار نیست سپہر بلند را
متحقق است، در عرصہ چہار روز زر مذکور بہ تقسیم محتاجین برداختہ بے زاد و راحلہ
بجادہ مقصود پیمود، و بعد یک سال در ماہ جمادی الاولی برفیق اعلیٰ پیوست
و متصل مسجد محمدی بمحاذی سکونت گاہ خود مدفون گشت۔

خاکی شاہ از مریدان سلسلۂ حضرت صبغۃ اللّٰہی مشتہر بکمال تقدس
بود تا ایں مرتبہ کہ جماعہ حیواں ازاں انسان انست میداشت، و ہنگام تناول طعام
زاغاں شریک خوان او می شدند، الغرض درویش بےنفس بود و مخمر بخاکساری،
بہ ہشدہم[۱۸] صفر سفرگزین عالم باقی گردید، و طایر روح را بہوائے محبوب حقیقی پرواز کنانید.

خواجہ امین الدین چشتی سید گرامی خاندان واز قدماے مشایخ
ایں شہر بود نواب جنت آرامگاہ وغیرہ با او الفت می داشتند و بسلوک و
مراعات می پرداختند بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم محمل سفر بربست و در دہم[؟] ناک[؟] مالہ

در جوار پدر خود خواجہ معروف کہ مرد بزرگ بود مدفون گشت۔

خواجہ احمد شاہ حسینی چشتی ساکن صوبہ محمد آباد بیدر کہ از نسل سلطان احمد بہمنی بود و سلسلۂ نسب مادری او بنوعے جانب حضرت سید محمد حسینی گیسو دراز الملقب بشاہباز بلند پرواز خواجہ بندہ نواز قدس اللہ سرہ العزیز می رسید، مرد عالی نسب و فقیر گرامی حسب بود قناعت و توکل را انزوا را بحدے رسانید کہ زبان در وصف او لال و خامہ سر بریدہ بشرح ثابت قدمی او پامال، زیادہ از عرصہ بست سال است کہ بر فتح پہاڑی سوار شد و تا دم واپسیں فرو نیامد، چونکہ خواجہ ممدوح بپاس خرقہ درویشی فدائے آل عبا بود و محو محبت ابنائے روزگار کہ تعصب و ناتواں بینی را شعار خود ساختہ اند ہیچ کس را در ہیچ حالت چہ در امور دنیا پابند عزت و خود داری باشد و چہ در کاروبار عقبی منزوی و ثابت قدم ماند ناگوار مزاج شقاوت امتزاج خود ہا میدانند، بایں وجہ در حق آں مقبول بارگاہ کبریا لب بہ تبترا می کشایند و متہم بہ رفض می سازند ہر آئینہ جزائے بہتان خواہند یافت، کسانیکہ در کمال محبت و اعتقاد از آل بانظیر نسبت ایں امر شنیع می کنند جزائے آنہا روسیاہی است و بس جناب امام ہمام امام محمد بن ادریس شافعی مطلبی رضی اللہ تعالیٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ و نفعنا بعلومہ کہ در شان او حدیث منیف لاتسبوا قریشا فان عالمہا یملأ الارض علما ورود یافتہ در محبت حضرات اہل بیت کرام سلام اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بمرتبہ محویت داشت کہ زبان بدگویاں در حق آں تقدس نشان باتہام رفض وا شد، چوں ایں معنی بسمع اشرف رسید معًا ایں بیت انشاد فرمود ؎

لو کان رفضا حب آل محمد
فلیشہد الثقلان انی رافضی
و بر وقتے دیگر بر ہمیں مضمون ایجاد نمود ؎
بریت الی المہیمن من اناث
یرون الرفض حب الفاطمیہ
او تعالیٰ براقم سطور و جمیع مومنین بر مذہب حق یعنی اہل سنت وجماعت
اید ہم اللہ تعالی الی یوم القیامہ و محبت و غلامی از آل باکرامت بمقتضائے
بند مرثیہ جناب قبلہ گاہی و اوستادی روح اللہ روحہ الزکی ؎
ازل سے معجز عاجز ہے خانہ زاد اس کا
کیا ہے ورد زباں صبح وشام یاد اس کا
عقیدت اسکی ہے دونوں جہاں میں زاد اسکا
نصیب کر اُسے یارب سدا حضور حسین
ولائے عترت اَطہر انیس جانش کن
غم حسین قرین دل و زبانش کن
تادم واپسیں قائم داراد و از امور مخالف شریعت غرا و صحبت اہل عناد
و نفاق و مخالف مذہب دوری نصیب کناد. چوں سال گذشتہ خبر وروود رئیس
ما مشتہر آفاق گشت خواجۂ مغفور باستماع آں فرمود کہ امسال ہرگز اتفاق
آمدن نواب صورت نخواہد بست شاید سال آئندہ خواہد شد، ہرگاہ دریں
ولا خبر سفر متحقق گردید۔ گفت کہ بیش از وصول نواب دریں جا از حکم
حاکم مطلق حضور طلب خواہیم شد اتفاق ملاقات ما دست نخواہد داد ہمچناں

بتاریخ بست و ہفتم شہر مقدس ربیع الآخر قبل از بست و پنج روز از خروج لشکر خیمۂ زندگی را بمضمون ؎

الا انما الدنیا کمنزل راکب
تراہ عشیا وھو فی الصبح راحل

از منزل دنیا بیروں نمود و بر ہماں کوہچۂ اقامت کہ از چندے بہ پہاڑی خواجہ اشتہار دارد در مکان بنا کردہ خود بمقام خاک آسود اللھم اغفرہ وارحمہ امیر خسرو دہلوی قدس سرہ الزکی می فرماید ؎

یاراں کہ بودہ اند ندانم کجا شدند
آیا چہ وقت بود کہ از ما جدا شدند

شاہ بھیکا الملقب توڑین جانوا، اوڑاوین ٹیکا فقیرے بود مسافر آزاد از گروہ بہلول شاہی کہ در ضمن خانوادہ علیہ قادریہ داخل است بحکومت رانی رانی میناچی کفار آنجا اقامتش ناگوار داشتہ باذیت می پرداختند روزے ملول و بتنگ شدہ گاو سنگ کہ مقابل بت خانہ بود و آنرا ہنود پرستش می کنند و بسوائی مانند ہماں سوار گردیدہ بحول و قوت محی مطلق و قادر برحق مثل گاوان زندہ بسواری خود درآورد و علف چرانید و گشت شہر نمود، رانی وغیرہا باعتقاد از شاہ موصوف دست ظلم کشیدند و بتکدہ از انجا برداشتہ آں زمین کہ بر عروس کالوہ واقع است نیاز او کردند، بدوازدہم ذی حجہ ازیں عالم رفت و بر جائے مذکور دفن گشت .

شاہ جمال الدین حسین چشتی بیجاپوری از خلفاے حضرت

امین الدین اعلی بریں سرزمین ورود یافتہ زیادہ از صد سال است مشرب رندانہ می داشت و از تکلیف شرعی آزاد حتی کہ ریش را بقول عوام کہ ما صدق اولئك کالانعام بل هم اضل اند زراعتگاہ دانستہ بداس استرہ صاف میکرد اگر مریدانش گاہے بہ تقریب نماز بمسجد می شدند قاضی آنجا زبان بطعن و تشنیع در حق آنہا مع مقتدا می کشاد از روداد ایں حال سخت رنجیدہ خاطر گشتہ بحضورش عرض کردند کہ از عدم پاس شریعت گرامی ہتک حرمت ما علی رؤس الاشہاد میشود باستماع ایں معنی ساکت ماند و بعد یک دو روز بقاضی طلبید اگرچہ مشار الیہ از نام او ننگ می داشت و تنگدل بود، بارے بمجرد طلب حاضر شد می بیند کہ شاہ ممدوح بکمال حسن و جمال با محاسن دراز نشستہ است از مشاہدہ ایں احوال فی الحال قاضی بیہم معذرت بر پایش افتاد و سررشتہ صبر و قرار از دست داد، باعتقاد جازم بسلسلۂ بیعت او در رسید و مثل زنجیر حلقہ بگوش دروازہ اش گردید، شاہ موصوف بوقت بیعت فرمود کہ اے قاضی امروز بر تو سلسلۂ مریدی ختم نمودم کہ افشائے راز شد بعد چند روز بدوہم ماہ شوال المکرم راہ ملک عدم پیمود، و بر عروس کالوہ کالبد جسمانی را بخاک پنہاں نمود، ازینجا است کہ خداشناساں در حق ہیچ کس بقولے

سہ

چوں تو می دانی کہ در دلہا خدا است

پس ترا آداب ہر دلہا روا ست

لب بہ بدی نمی کشایند و پاس دلہا منظور دارند زیراکہ دل آنہا ہمچو آئینہ مصفا است و مشرف خاطرہا بخلاف زاہدان خشک ایں زماں خصوصاً بعض نوخیزان کہ از معرفت الہی رنگ و بوئے آشنائی نمی دارند و ادعائے فضیلت می سازند و امروز در پردہ باقسام عیوب کہ اصل آں بہتان و غیبت و عیب چینی است

متصف اند ناحق بشکوۂ دیگرے زباں درازی می کنند، ہر آئینہ انجام ایں آغاز بد است و فردا عنداللہ مواخذۂ ایں اشد، ہنرور خاں عاقل می فرماید

ے ندارد حاصلے غیر از ندامت حرف سازیہا
زبان شمع آخر خاک لیسد از درازیہا

وفقنا اللہ وایاھم بالخیر۔

قایم شاہ سرگروہ فقرائے ایں جا از گروہ ارزاں شاہی متعلق از خانوادہ طوسیہ کہ خانوادہ ہفتم است از سلسلۂ علیہ قادریہ و بوسطہ جناب مرشد زادۂ آفاق حضرت سید عبدالرزاق رضی اللہ تعالیٰ عنہ منتہی میشود و بجناب قدوتنا و وسیلتنا سلطان الاولیا علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا درعین شباب از ملک ہندوستان وارد ایں سرزمین شدہ دروازہ بتکدہ تباہ نمود و شیخ فانی شدہ بہ ہفدہم ماہ صفر المظفر سنہ یکہزار و یکصد و نود و سہ ہجری سفر گزین عالم بالا گشتہ در مکان وَرُوُدُ بہ تحت الثریٰ جا فرمود۔

منصف شاہ سہروردی کہ در ہنگام حکومت منگارانی رنبہ بُت را بقوت باطن چناں زمیں گیر نمود کہ بزور ہزاراں کس از جائے خود جنبش نمی یافت، ہرگاہ جماعۂ ہنود مع کارفرما بعجز و زاری بخدمت او ملتجی شدند یک تار رشتۂ خام براں بستہ از حرکت آلۂ تناسل از انجا برکشید بدوازدہم ماہ مبارک ربیع الاوّل ازیں خاکدان درگذشت و بسمت کالوہ مذکور دفن گشت۔

اتفاق شاہ فقیر شاہ تاج فراق بفاصلہ دو کروہ از فتح پہاڑی مدفون است، نواب جنت آرامگاہ ازو اعتقاد میداشت و بسلوک می پرداخت، چنانکہ بر مکانش از جانب سرکار نواب ممدوح مسجدے تعمیر یافت۔

ولایت شاہ مرشد مسافر شاہ از فقرائے مشہور اینجا است بہ بست و ششم ماہ مقدس ربیع الآخر بہار زندگی او آخر شد و مقبرہ اش براہ وردور واقع۔

مینڈا شاہ فقیر بے نفس بود از سلسلۂ چشتیہ، حشمت دنیا ومافیہا را ناچیز محض میدانست و بعض خرق عادات ہم ازو بوقوع آمد بہفدہم شوال المکرم دنیا را پدرود نمود و در قریہ ورگنلے آسود۔

سید جلال کدری از فقرائے آزاد نامور قدیم ایں دیار بود از سلسلۂ چشتیہ نظامیہ نواب جنت آرامگاہ و نواب فردوس مکان اکثر بزیارتش می شدند بتاریخ بستم ذی حجہ داعی اجل را لبیک گفت و درراہ گنبد ولی محلی بتہ خانہ خاک خفت۔

محی الدین سرمست از سلسلۂ مذکور فقرائے قدیم اینجا بود مکانش منجملہ ہفت مکان متعارف فقرائے آزاد است۔

مہتاب شاہ شیرازی سہروردی از اولاد حضرت خواجہ شمس الدین حافظ شیرازی قدس سرہ الزکی صاحب باطن بود و در حالت سلوک نوعے جذب می داشت، نواب رحمت مآب بحالت زندگی آں مرد راہ خدا بر زمین علاقۂ او مکانے بنا کرد و چیزے بخدمتش ہدیہ فرستاد و استمداد نمود زبانی بسا اشخاص بزرگی شاہ معلے و استغنا و توکل و توصیف گوشہ گیری شنیدہ ام۔ بپانزدہم صفر المظفر ۱۲۳۲ھ یکہزار و دو صد و بست و دو ہجری از سرائے فانی بعشر تکدۂ جاودانی نہضت نمود و بر زمین علاقہ خویشتن کہ پیشتر است آسود، مسجد حاجی

ابراہیم کہ حضرت ولی معلی ہنگام ورود از وطن خود در ہمیں جا نزول اجلال فرمودہ بود بیرون دروازہ نو در راہ وُرُود واقع و سبزگاہ است کہ بہر طرف چشم واکنند سبزہ زارے جلوہ میدہد، در صحن آں اکثر عرب مدفون شدہ اند زبانی بیشتر اشخاص بگوشش رسید کہ دریں قبور بسا اہل دل اند کہ بعض صلحا را بوقت شب درانجا رویت آنہا نصیب شدہ است، بیرون مسہرا دروازہ مقبرہ ایست کہ قبور از ہزاراں تجاوز نمودہ بدرجہ لک بلکہ ناید رسیدہ باشد، اگرچہ بآبادی بندر چینا پٹن یعنی مدراس و بنارس نگر یعنی بندر میلاپور مقابر کثیر اند لکن چنیں گورستان طویل بنظر نیامد، و میگویند کہ دریں مقام ہم بسے مردان خدا آسودہ اند و امکان دارد، چوں دریں مقامات اتفاق گذر افتد عبرتے دست میدہد و دل را رقتے پیدا میشود، آخرالامر بر اہل حیات را ہمیں منزل درپیش و از نشتر اجل سایر ذی روح دل ریش، عارفے می فرماید - رباعی

اے دل بیقیں داں کہ جہاں جائے فنا است
غم خوردن بیہودہ دریں عین خطا است
چندانکہ نظر کردم و دیدم چپ و راست
یاراں ہمہ رفتند کنوں نوبت ما است

چوں موج دست بہم زدن سودے ندارد و ہیچو شور دریا نالہ و فغاں برداشتن منفعتے نمی دہد، اولی آنست کہ از غفلت و محبت دنیا پہلوتہی کردہ از حسن اعمال توشۂ آخرت باید نمود و در تلاش گوہر مقصود کہ معرفت مولیٰ است صرف نفس باید فرمود، چنانکہ خواجہ میر درد کہ ذائقہ چشش نعمت الہی بود می فرماید ~

بے فائدہ انفاس کو ضائع نہ کر اے درد　　ہر دم دم عیسیٰ ہے تجھے پاس نہیں ہے

از ملاحظه کثرت مقابر مضمون این شعر متیقن شد ؎

در عالم مرگ بیم تنهائی نیست
یاران عزیز آں طرف بیشتر اند

معهذا یعنی سوائے بزرگان ممدوح اکثرے از اہل دل و صلحا دریں خطه تابناک آرمیده اند که از نام و نشان شاں کسے آگاهی نمی دارد، دریں وقت شعر جناب قبله گاهی و اوستادی روح الله روحه الزکی مناسب حال بیاد این عجز خصال آمد ؎

بزم ما در مژه برہم زدنی وقف فنا است
تا بصد عمر ابد جلوه جاناں باقیست

احوال شهر مع اوصاف گذشتگاں بتسطیر در آمد، اکنوں روداد حضور بطور روزنامچه به حیز عبارت می آرم تا ہرکس از امور خیر و آئین ریاست جناب خداوندی مطلع شود، و بنده دل در حق ماه منور ما که سراج روشن دولت بل نیر اعظم فلک خاندان الوری است بدعاے تزاید عمر و دولت پردازد، بغره شهر رجب المرجب روز شنبه بوقت بلند شدن یک پاس روز خود بدولت و اقبال مع برادر والا اختر بسواری نالکی سبز بزیارت مزار شریف حضرت شهر ولی قدس سره الزکی از راه دروازه نوبشان و تجمل جلوه افروز شده باداے فاتحه پرداخت و غلاف گل و چند صد روپیه بخلوص عقیدت نیاز آں مرقد مقدس ساخت، بعد فراغ ازاں بر تربت جد اعلاے خویش اعنی امیرالہند نواب والا جاه عمدة الملک آصف الدوله محمد انورالدین خاں بہادر ظفر جنگ سپه سالار فرمانرواے قلمرو کرناتک که به بست و نهم ماه مبجل ربیع الاول سنه یکہزار و دو صد و ده ہجری بحکم حاکم حقیقی از حکومت دنیا عاری گردید۔ و بعد وفات ملقب بنواب جنت آرامگاه شده، چشم روزگار

روز شنبه ا رجب ۱۲۴۸ھ ۱۵ ۱۸۳۲ء

چنیں امیر با توفیق و منبع حسنات و والا ہمت کم دیدہ باشد بیرون دروازۂ گنبد شریف زیر سائبان سنگین آں مدفون است فارغ شدہ بقرأت فاتحہ و ادائے نیاز و چادر گل پرداخت، پس ازاں بمقبرۂ خاندان عالی شان والاجاہی کہ ہم دراں احاطہ ملحق و متصل است رسیدہ فراخور رتبۂ ہر واحد باداۓ فاتحہ و نیاز چادر گل مشغول شد، کسانیکہ در احاطہ از حکومت دنیا عاری شدہ بمحفل خموشاں رفتہ اند بقید رقم می آید ۔

نواب عمدۃ الامرا معین الملک اسد الدولہ حسین علی خان بہادر ذوالفقار جنگ کہ مہین فرزند نواب جنت آرامگاہ و ولی عہد او بود بدوم ماہ موصوف سنہ یکہزار و دو صد و شانزدہ روز چہارشنبہ رخت ہستی بپیچید و بنواب مرحوم ملقب گردید

نواب امیر الامرا مدار الملک روشن الدولہ حافظ محمد منور خاں بہادر بہادر جنگ خلف رشید و مدار المہام والد ماجد خود و جد امجد حضور کہ امیر صائب تدبیر و صاحب جرأت و شمشیر، اسلام پرور کفر شکن دوست نواز دشمن گداز درصورت اہل دنیا مرد دیندار و حافظ کلام اللہ بود و منتخب اولاد نواب جنت آرامگاہ بتاریخ بست و چہارم شہر محرم محترم در سنہ یکہزار و دو صد و سہ در عین شباب بحضور احکم الحاکمین شتافت، و بنواب فردوس مکان ملقب یافت ۔

سیف الملک انور الدولہ محمد انور خاں بہادر حسام جنگ کہ بپانزدہم ذی حجہ سنہ یکہزار و دو صد و ہشدہ روز مذکور رحلت فرمود

نصیر الملک انتظام الدولہ محمد صلابت خاں بہادر غضنفر جنگ کہ بشب ہشدہم شعبان المعظم سنہ یکہزار و دو صد و نوزدہ شب چہارشنبہ انتقال کرد ایں ہر چہار برادر حقیقی اند از بطن نواب بیگم محل خاص نواب جنت آرامگاہ

و از بیگمات بیگم صاحبہ مرحومہ ممدوحہ کہ بپانزدہم جمادی الاولی سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و شش وفات فرمود.

و محل محترمہ نواب فردوس مکان بنت شکوہ الملک نصیر الدولہ عبدالوہاب خاں بہادر نصرت جنگ برادر خورد نواب جنت آرامگاہ کہ بسوم ذی حجہ سنہ یکہزار و یکصد و نود رحلت نمود

و خواہر نواب معلے مسماۃ بہ بی بیگم کہ محل عبدالرحیم خاں خسر پورہ محمد محفوظ خاں بہادر شہامت جنگ مرحوم برادر کلان نواب ممدوح بود مع دو دختر و دو دختر از محل خاص نواب معلے الیہ یکے موسومہ بہ اکسا النسا بیگم عرف دریا بیگم کہ بہ بست و نہم شہر صفر سنہ یکہزار و دو صد و سی و شش شب آخریں چہار شنبہ بسیر باغ عدم شتافت.

دوم عمدۃ النسا بیگم کہ فتح النسا بیگم عرف داشت بشب یازدہم ماہ مقدس ربیع الآخر سنہ یکہزار و دو صد و بست و ہفت شب پنجشنبہ از دنیا رخصت یافت

و محل سیف الملک مسماۃ بہ بدر النسا بیگم اخت علاتی محل نواب فردوس مکان کہ بچہاردہم شعبان المعظم سال وفات نواب جنت آرامگاہ برات حیات او چاک شد بہمان حیطہ گوشہ راحت یافتہ اند

وفات اہل خاندان ممدوح بآبادی مدراس بوقوع آمدہ، و نعش آنہا بجوار ولی معلے نقل یافتہ شاید خواہر نواب جنت آرامگاہ مع دختران در ایام اقامت نواب معلے الیہ دریں جا وفات یافتہ باشد، ہرگاہ راقم سطور بمعائنۂ قبور رؤساء ممدوح و صاحب زادگان پرداخت مضمون فاعتبروا یا اولی الابصار بنظر آورد کہ بچشم خود تسلط و اقتدار ہر واحد تماشا نمودہ بود و یکبارگی ہمہ را

ازاں حالت دید کہ حکومت آں کوہ وقاراں بر پرکاہ نماندہ، و از امیر تا فقیر فرقے یافتہ نشدہ چنانکہ غنی کشمیری میگوید ؎

عزت شاہ و گدا زیر زمیں یکسان است
میکند خاک برائے ہمہ کس جا خالی

وا اسفا و واحسرتا مشاہدۂ ایں احوال معنی آیہ کریمہ کل شیئ ھالک الا وجھہ حل ساخت و بملاحظہ کاروبار و شوکت و شان ایں عبرت سرا کہ ہمچو آب در زیر کاہ است دل بجز منزل بضبط ایں مدعا پرداخت ؎

حضوری گر ہمی خواہی ازو غایب مشو حافظ
متی ما تلق من تھوی دع الدنیا واھملھا

از نظارۂ مجلس آں چشم پوشیدگان خواب عدم چوں نقش تصویر بحیرت رفتم و ایں غزل شاہ قدرت اللہ کہ در سواد ہندوستان مرے عارف بود بے اختیار بیاد آوردم ؎

کسکی نیرنگی یہ برق خاطر مانوس ہے
جو شرر دل سے اُٹھے سو جلوۂ طاؤس ہے

حسن کو اپنے ہوا داروں سے کاوش ہے مدام
شمع کی ہر یک تپش برق دل فانوس ہے

صبر اور طاقت کبھی کے کوچ یہاں سے کرگئی
اب وداع ننگ ہے اور رخصت ناموس ہے

کل ہوس اس طرح سے ترغیب دیتی تھی مجھے
کیا ہے ملک شام اور کیا سرزمین روس ہے

گر میسر ہو تو ٹک عشرت سے کیجے زندگی
اس طرف آواز طبل اودھر صدائے کوس ہے

صبح کو ہوتا ہے محفل میں مئے گلگوں کا دور
شب ہوی تو ماہ رویوں سے کنار و بوس ہے
سنتے ہی عبرت نے بولی یک تماشا ہیں تجھے
چل دکھاؤں تو جو قیدِ آز کا محبوس ہے
لے گئی یکبارگی گورِ غریباں کی طرف
جس جگہ جانِ تمنّا سو طرح مایوس ہے
مرقدیں دو تین دکھلا کر لگی کہنے مجھے
یہ سکندر ہے یہ دارا ہے یہ کیکاوس ہے
پوچھ تو ان سے کہ جاہ و تمکنت دنیا سے آج
کچھ بھی ان کے ساتھ غیر از حسرت و افسوس ہے
کل جو قدرت پائے خم رکھتے تھے تسبیح ریا
آج رہن جام مئے یہ خرقۂ سالوس ہے

ایں دو رباعی نظر باعتبار دنیا و تعلیم وارستگی ازاں کمال مناسبت دارد

رباعی
دنیا خوابیست کش عدم تعبیر است
صید اجل است گر جواں گر پیر است
ہم زیر زمیں پر است و ہم بالایش
ایں قطعۂ خاک ہر دو رُو تصویر است

رباعی دیگر

مرغے دیدم نشستہ بر بارۂ طوس
در پیش نہادہ کلۂ کیکاؤس

باکلہ ہمی گفت کہ افسوس افسوس
کو بانگ جرس آہ کجا کیکاوس

او تعالے بایں خاکسار و جمیع مومنین مضمون حدیث شریف اکثروا ذکر هادم اللذات نقش دلنشیں نمودہ از غفلت و حب دنیا کہ جناب مخبر صادق در مذمت آں حب الدنیا راس کل خطیئۃ فرمودہ است محفوظ و از نعیم عقبی محظوظ داراد، و از دیدار خود کہ اجل نعما است و بفحوائے حدیث قدسی انکم سترون ربکم یوم القیامۃ کما ترون القمر لیلۃ البدر و بزیارت روضۂ مبارک حبیب خویش صلی اللہ علیہ وسلم کہ در حدیث صحیح بشارت فرخندہ اشارت من زار قبری وجبت لہ شفاعتی ورود یافتہ است، حرماں نصیب نکناد ربنا تقبل منا انک انت السمیع العلیم بعد ادائے زیارت مرقومہ بمقبرۂ شاہ نصیر الدین رسیدہ بادائے فاتحہ وغیرہ پرداخت، و از جانشین او بہماں نام مشہور است ملاقات ساخت، مشار الیہ کہ مرد صالح و منزوی است یک دستار سفید بطریق تبرک درگاہ بر سر خود بدولت و یکے بر سر نواب عظیم جاہ بہادر بپیچید و برسم شگون پاندان بمضمون ؎

برگ سبز است تحفۂ درویش
چہ کند بے نوا ہمیں دارد

با انگشتری نقرئی کہ براں اللھم انصر من نصر دین محمد، کندہ بود بحضور ہدیہ رسانید، جناب خداوندی از انجا بہ گنبد حضرت چاند مستان حاضر شدہ بادائے فاتحہ و نیاز کسب نور سعادت نمود، و از جانب مدہرا

دروازہ التفات بدارالامارہ فرمود، سوم شہر صدر بوقت بلند شدن چہار گھڑی روز در عین ترشح بر سواری بہل اسپان بزیارت مزار رحمت بار حضرت سید عبدالوہاب و حضرت سید فریدالدین شہید و حضرت شاہ فیض اللہ و سید زین العابدین روح اللہ روحہم و اعاد الینا فتوحہم فیض یاب شدہ قریب دو پاس روز زیب افروز دارالامارہ گردید، بعد مراجعت ازانجا مستر فرانسیس گرانٹ جرج کلان یعنی فیصلہ دہندۂ قضا یا موافق قانون عیسوی و جرج دوم وسوم و ہر دو کرنل حاضر حضور شدہ مستفید ملازمت گشتند، موافق معمول عطر و پان و گل و گلاب بہر واحد مرحمت شد و بمستر مذکور و کرنل کلاں نہ خوان لوزۂ ضیافت و بسہ شخص باقی یعنی بہر یک ازاں لوزۂ ہفت خوان از باورچی خانہ خاص بارسال درآمد، لشب چہارم درشکریہ مقدم حضور رقاصگان اینجا بادلے پاکوبی پرداختند، لشب پنجم علاقہ داران مسجد محمدی و داروغہا وغیرہم کہ متعلق از باغات سرکار اند برائے مجرا بہ تمنائے دلی باریاب شدہ بگذرانیدن نذر سر مباہات بفلک افتخار رساندند۔ و مطران کوہ تائیمان میوہ وغیرہ برسم گدایان تحفہ آورد و بعطائے انعام از جناب خداوندی اعتبار رنمایاں و عزت بے پایاں حاصل کرد۔ پنجم شہر بعد سہ پاس روز ضیافت میز بسرداران فوج کہ ہمراہ لشکر ظفر اثر بودند مع سرداران اینجا فرمود، و بعد انصرام آں بزیارت حضرت سید فتح اللہ نوری بسواری بہل اسپاں نور افزا شدہ فتوح سعادت حاصل نمود، بتاریخ ششم بعد ادائے نماز ظہر با محلات بر کوہ مذکور جلوہ فرما گشتہ از صبح تا استوا بندوبست زنانہ بایستادگی سراچہا و بندش قناتہا

Grant Supreme Judge e.t.

درانجا بعمل آمده و صدها کس مشغول اهتمام بودند چه بندوبست آں مقام بلند
مشقتها دارد و بے التفات رئیس نظم و نسق چنیں محل از جمله محال باشد
بهفتم مجلس فاتحه حضرت سید جلال بخاری و سالار مسعود غازی قدس سرهما
در محل دوم بعمل آمده و همه ملازمین سرکار و اہل عزت ایں دیار حسب الامر
حضور برخوان دعوت حاضر شدند بیازدهم شریف مع محلات به سنگار باغ بعد
نماز ظهر رونق افزا شده پس از سیر و تماشا بشب معاودت فرمود، بدوازدهم بمقتضائے
عزت بخشی حسب التجاے جرج مرقوم به تقریب دعوت میز خود بدولت و اقبال
مع برادر والا اختر و شرف الامرا بهادر و نجم الملک بهادر و گورنمنٹ ایجنٹ بر
بهل اسپان جلوس فرموده و باشخاص مفصلهٔ ذیل مثل راقم و میرزا الٰہی بخش بهادر
شاهزاده و اعتضاد الملک و خورشید الملک و امیر الدوله و انوار الدوله و اعظم الملک
و صفدر جنگ و شرف الملک و قادر حسین خاں بهادر معتمد جنگ و حکیم باقر حسین
خاں بهادر مرٹکی[۱] و وجیه الله خاں[۲] و حافظ یار جنگ[۳] و محمود علی منشی انگریزی و
قریب دو صد سوار بجلوداری همراه سواری خاص داشته بباغ مشار الیه که قریب
کاکا توپ است بوقت نه ساعت زیب افزا شد در عمارت موسی الیه نوزده سردار
کورٹ و اہل شمشیر و اہل قلم و سیزده عورات آنها بتعظیم رئیس ما جمع بودند بکمال
ادب تا سواری حضور میزبان برسم استقبال رسید و به نهایت عزو توقیر بکرسی
نشانید جناب خداوندی و تمامی حضار ذائقه آشنا شدند صاحب بعد اتمام محفل
میز آنجناب را بهمه اطراف و جوانب کاشانه خود تکلیف قدم رنجگی داد تا از
گلگشت چنیں سرور اعظم اقامتگاه خود رشک گلستاں شود حضرت بپاس خاطر

[illegible]

[۱] نام یک خانواده از قوم نوایط است [۲] وفات ۲۲ محرم ۱۳۵۵ھ [۳] وفات ۱۶ جمادی الاول ۱۳۴۴ھ

بہر چہار طرف سیر و تماشا فرمود و بوقت نصف النہار بدولت سرا زیب و رونق افزود
از قرائن آنجا چنیں معلوم می‌شد کہ آں باغ مع حویلی بخریدی سرکار درآید از انجا کہ
باغات کثیر و عمارات عالی شان مملوک سرکار اند حضور بشراے آں ملتفت نگردید،
بشب سیزدہم خود بدولت بہ تکلف تمام از انواع اطعمۂ طریق اہل اسلام کہ ہم شیرین
و ہم نمکین بود و خوردنیہاے قوم انگریز سواے کباب حرام بہ تیاری میز و سیع پرداختہ
بحرج مسطور و چہل و یک کس از اہل کورٹ و سرداران فوج و کلکٹران وغیرہم
دعوت فرمود، مشار الیہم بجان منت از سر شام حاضر شدہ بنوالہ و پیالہ پرداختند
و اقسام حرکات و صداے سرور ساختند، ایں خاکسار از ہنگام ریاست خداوند طفلی
تا ایں دم گاہے بقوم مذکور در مجلس حضور بانبساط خاطر ایں قدر مطلق العنان
ندید اگرچہ چنیں حرکات بمحفل ہم مشربان خود بعمل می‌آرند چنانکہ در اوایل ریاست
جناب رحمت مآب دی رَیٹ ہانربل ایڈورڈ لارڈ کلیو کہ محب صادق آنجناب بود
بمنتہاے تشیین و تزئین دوبار کنسٹ[ا] نمودہ بجناب معلی استدعا کردہ بود و راقم
ہم حسب الحکم ہمراہی داشت دراں وقت ہمچنیں صورت معائنہ کردہ غرض جوش
سرور آنہا دریجا دلیل بر خلوص محبت از حضور باشد کہ اخلاق خداوندی با خویش
و بیگانہ در عالم آشکار است و بس، بعد فراغ اکل و شرب انجمن طرب تا دیر
ہنگامہ آرا بود کہ دراں مجمع رقاصگان مسلمان و پاکوبان ہندو نژاد اظہار ہنر خود
می نمودند و از حرکات نازک ادا نشأ عیش قوم مرقوم دوبالا می‌کردند، بعد نیم شب
یک یک ازاں بفرودگاہ خود رسید، نیوس پیپر[۲] کہ از جانب گورنمنٹ در باب ورود
حضور دریں جا و ضیافت فرمودن سرداران انگریز کہ بدہم ماہ اپریل سنہ یکہزار

[margin: دوشنبہ ۱۳ ربیع الاول ۱۲۵۸ھ ۲۴ اپریل ۱۸۴۲ء]

---

[۲] Newspaper [ا] Consort

وہشتصد وسی و دو عیسویہ بچھاپہ شدہ بود ترجمہ آں کہ مرقوم شدہ است
بعینہ لفظ بلفظ بقلم می آید" بندگان نواب کرناٹک بچہاردہم ماہ گذشتہ تشریف ۱۴ مارچ ۱۸۴۴
آوردہ در دارالامارہ کہ در قلعہ واقع است، داخل شدند و بترچناپلی عزّت
افزودند' از تشریف آوری نواب کرناٹک. ممایاں عزت وافر وخوشی کمال حاصل ۲۶ مارچ ۱۸۴۴
گشت' بہ بست و ششم ماہ گذشتہ بندگان نواب کرناٹک ضیافت عمدہ لائق
سرداران و بیبیان علاقہ انگریز بہادر ساکن قلعہ ترچناپلی نمودند' بعد فراغ
از ضیافت تمامی سرداران و بیبیان مرقوم الصدر مسٹر فرانسیس گرانٹ جرج کلان
سمت جنوب روبہ آرکاٹ از اجازت باہل مجلس گفتند کہ ہمہ می باید برائے
صحت و عافیت و ترقی عمر و اقبال و دولت نواب کرناٹک دعا باید کرد' اے
صاحبان من ہمہ ہا بطرف ایں جانب متوجہ شوند بیقین کلی میدارم بکمال ادب
متوجہ خواہند شد چراکہ دعا کردن بحق ہمچو رئیس نامدار فرض است اے صاحبان
من حالا مایان در دارالامارہ بندگان نواب فراہم شدہ ایم یعنی در سایہ
مہمان نواز اولاد سلسلۂ عمدہ دوستان قدیم صادق و با وفائے قوم انگریز بہادر
ہستیم' بندگان نواب کرناٹک عمدہ مہمان و نعمت غیر مترقب مایان را از تہ دل
بجوشش محبت بسیار بدستور بزرگان عمدہ خود رفیق صادق قوم انگریز بہادر
امشب بکمال توجہ دلی و مہربانی و اخلاق گرد پیش خود جمع کردند و از
جوشش قلبی در تواضع کمال مروت و اہلیت وحسن خلق و فیض رسانی و
موالفت و لطف خود بطور ورثۂ عمدہ ظاہر فرمودند' صاحبان من دعائے مایان
نواب کرناٹک بکمال خوشی قبول خواہند فرمود' چراکہ مایان دریں مجلس عزت و
و ناموری از توجہ و تشریف آوری و جوشش و محبت وحسن و اخلاق بندگان

نواب کرناٹک حاصل کرده ایم دعا از ته دل خواهیم کرد، من می خواهم نظر بر عزت افزائی و مهمان نوازی بندگان نواب کرناٹک ادب خود روانه نمود، بپانزدهم روز شنبه بوقت باقی ماندن چهار گهڑی روز در ساعت شمس بجناب خداوندی دختر سعادت اختر از محل نو تولد یافت، خالق جسم و جاں بآں کوکب عفت نشان در سایهٔ نیر اعظم ما نور فشاں دارد و عنقریب بکمال لطف و عنایت حسب تمنائے من دولتخواه قدیم که از عمر دو سال ملازم رحمت مآب است و آنجناب دراں زماں سن یازده سال داشت، سیارهٔ دولت که هم چشم مهر منور باشد ضیا بخش عالم نماید. بمحمد و آله الامجاد و بظهور ایں ولادت با میمنت کمال مسرت راهیاب خاطر حضور شد و بمنتهائے بهجت نذر تهنیت هم گرفت اگرچه در خاندان والا جاهی بتولد دختر رسم نذر و تهنیت نیست لکن رئیس ما بمصداق لئن شکرتم لازیدنکم پیدایش صبیه را که آنهم عطیه الٰهی است بجائے ظهور فرزند دانسته شکر و سپاس بجا آورد و رسوم آں در دعائے ترقی عمر و اقبال و دولت آں بندگان نواب کرناٹک از نوشیدن جام سه سه لبریز سه بارا دا و ظاهر نمائیم و نیز بدرگاه الٰهی دعا نمائیم که ایں سلطنت و تاج شاهی بندگان نواب کرناٹک روز بروز باوج و تا قیام ماه و خورشید بر فلک قائم و دایم باد انتهیٰ"

بچهاردهم در محل حضور قدسیه دعوت فاتحه موصوف بهمه ملازمین و اهل امتیاز اینجا بعمل آمد بر مایده همه قسم نعما موجود بود، هر واحد دریں سفرایں سفره را نعمت غیر مترقب دانسته بسیری تناول نمود، دریں عرصه قریب دو پاس روز جنرل دفٹین که سردار فوج اینجا است و برائے بندوبست امور کمپنی بپالمکوٹه[۱]

روز شنبه ۱۵ ربیع الاول ۱۲۴۶ ۲۹ مارچ ۱۸۳۲

روز چهارشنبه ۱۹ ربیع الاول ۱۲۴۶ ۲ مارچ ۱۸۳۲

راهی شده بود بدریافت تشریف آوری حضور بسرعت فایز شده از ملاقات خداوندی
مستفید گردید، بر طبق عادت تواضع عطر و پان وغیره فرمود و یازده خوان تورهٔ
طعام ضیافت بفرودگاه مشارالیه ادا کرد و امر مستحسن بعمل آمد، بهفدهم جنرل مرقوم
به تمنای دلی که ذره را نور فشانی نیر اعظم تمنا است دعوت حضور نمود ازانجا
که مهر جهانتاب ما روشنی ده عالم است باقبال این معنی پرداخته بعد بلند شدن
یکپاس روز بپاس خاطر مشارالیه مع برادر والا اختر بسواری بهل مذکور با چهارده
شخص ذی عزت که بدعوت اول رفته بودند جز شرف الامرا و انوارالدوله و
صفدر جنگ که اینها همراه نبودند و جلو سواران مزبور بجانب باغ اقامتگاه که
مملوک سرکار است و بعاریت رفته جلوه فرما گردید، جنرل مسطور بنهایت ادب
و اخلاق برسم استقبال تا سواری حاضر شده بکمال خلق و الفت بر کرسی نشاند
و خود هم مثل سهابه پهلوی آفتاب ماند تا یک ساعت بل زاید لولیان هندو
نژاد بصدای زنگوله و تال مردنگ و آوازه الغوزه و خیزبین و حرکات دست و ابرو
بقانون هندو بچگان داد پاکوبی و دست زدن میدادند و بست و یک کس
از سرداران انگریز که برای تعظیم خدیو خلایق نواز ما حاضر مجلس بودند به نظارهٔ آنها
همچو نرگس چشم حیرت کشاوند، القصه محفل میز ترتیب یافت و اطعمه طرز
اهل اسلام با فواکه و خوردنیهای قوم مذکور بجز آب و کباب حرام آماده شد زیاده از
یک ساعت ذائقه نمودند و مطربان ولایت انگلستان بصدای دلکش مزامیر و
آلات طرب به تسکین خاطر سماع آشنایان که قوت روح و قوت جان است
می پرداختند، بعد اختتام انجمن میز مشارالیه عطر و گلاب و گلدسته و هار و پاندان
بحضور پر نور بدست خود گذرانید، بعده بصاحبزادهٔ بلند پایگاه نواب معظم جاه بهادر

به همان اسلوب رسانید، پس ازاں به میجر جونس و کیپٹن ڈن که هر دو سکریٹری مومی الیه اند ایما شد از کرسیها برخاسته به هر یکے از هم نشینان حضور بتواضع اشیاے مذکور می پرداختند و پیش هر فرد رسیده بسلیقۂ نمایان و اخلاق بے پایان رسم مهمانداری ادا می ساختند، غرض آں سرداران را خلیق یافتم چنانکه میجر گریم[1] که از چهره اش عمدگی و آثار خلق ظاهر بود و کرسی راقم با کرسی مشار الیه اتصال داشت از آغاز مجلس تا انجام آں از هر قسم اشیاے ماکول که باهتمام بکاولان اسلام طیار شده بود متواضع می شد و باکل مبالغه بالغه می نمود ازانجاکه ایں خاکسار را گاهے عادت ذائقه نمودن اشیاے مطبوخ آں مطبخ نیست، بلطائف الحیل پرداخته باندک میوه بمضمون ؎

هرچه گیرید مختصر گیرید
کار دنیا کسے تمام نکرد

قانع شد بوقت آمد و رفت سواری خاص النواب عزت سرشد و دو سه کمپنی جوانان بار برقاعدۂ سلام ایستاده طنبور نواختند رئیس مابعد دو پاس روز بدار الامارۃ نهضت فرمود، و از گل وجود خود بفرودگاه معطر نمود، هژدهم شخصے خواجه محمد نام اهل دکن ملقب باڑوی خواهرزادۂ خواجه امین الدین چشتی که ذکرش بالا گذشت و ملازم قدیم سرکار نواب فردوس مکان بود چوں از انقلاب زمانه تباهی لاحق حال او گشت ترک دستار کرد و بعسرت بسر برد اوقات می ساخت بلکه بذریعه ورود حضور بلا دستار و کمربند بملازمت مشرف شد خود بدولت دریافت که شاید از جملۂ مشائخ روزگار است چوں ازو خطاب فرمود به احوالش مطلع گردید حضور در هر امر که سائل

---

[1] Grimm

می گردید در اداے جواب نامم نواب ممدوح می گرفت حتی که در آخر سوال که بعد وفات نواب معلی کدام جا علاقه بود بدیں منوال جواب داد که نزد امیرالامرا از سیاق کلامش چناں مفهوم می شد که چنانچه مرید فنا فی الشیخ باشد هم چناں ایں شخص بپاس نجابت و نمک خواری فنا فی امیرالامرا است جناب خداوندی بر کلمات سادگی او چنداں خنداں گردید که مزیدے براں متصور نبود از توشک خانه دستار سفیدی عنایت کرده به بستن آں حکم فرمود و بتقرر پانزده روپیه ماهوار داخل زمرهٔ ملازمین نمود۔

سید حضرت قادری از نبیره زادگان حضرت شاه صبغة الله نائب رسول الله قدس سره و سید فتح علی شاه و شاه قدر عالم و خواجه برهان الدین چشتی و خواجه قطب الدین چشتی که دریں ماه بملاقات حضور آمده بودند تواضع عطر و پاندان فرمود و از باورچی خانه توره هائے ضیافت روز ملاقات بدفعات روانه شد ضبط تاریخ نمی دارم و صدرالدین علی خان که در هنگام ریاست نواب مرحوم صدر اینجا بود بملازمت جناب خداوندی سرفراز گردید و او را هم بعطائے توره عزتے بخشید بنوزدهم بعد نماز عصر بسواری بهل اسپان بزیارت مقبرهٔ خواجه احمد شاه حسینی چشتی تشریف فرما شده نماز مغرب بر همانجا ادا فرمود و بعد یکپاس شب بروشنائی مشعلها از معاودت رونق و نور دارالاماره افزود به بست و یکم روز جمعه که در ساعت اخیر آں از روے حدیث شریف اجابت دعا متحقق شده و آں ساعت مشتری است مسمی بساعت سعد اکبر صاحبزادی نو تولد بمضمون الاسماء تتنزل من السماء باسم امة القادر قادریه بیگم موسومه گردید او تعالیٰ شانه با بخت نیک و عفت در سایه هما پایه جناب خداوندی بعمر طبیعی رساناد و مقدم سعادت توام آں رونق کاشانهٔ خوبی مقدمهٔ کثرت اولاد صالح خداوند خلایق پرور ماکناد بطفیل شهنشه بغداد

روز یکشنبه [illegible] ربیع [illegible] ۱۲۳۹ھ
[illegible] اپریل ۱۸۲۴ع
روز جمعه [illegible] ۱۲۳۹ھ
[illegible] اپریل ۱۸۲۴ع

پنجشنبه ۲۵ ذی الحجه ۱۲۳۶ ه مطابق ۹ ستمبر ۱۸۲۱ ع

بتاریخ بست و پنجم حضور بعد فراغ نماز عصر بمرتضی باغ که بر کنار رود کاویری بفاصله اندک ازاں واقع است حسب الطلب جناب قدسیه که هماں روز دراں جا تشریف فرما شده بود بر سواری بهل اسپاں که برنگ سبز زمردی بود و فرش و کا دی آں از پوست سرخ ولایتی که هر دو رنگ دلالت بر سرسبزی و سرخروئی جناب خداوندی می نماید با پنج کس از ملازمان مثل مولوی میر محمد صالح بخاری مفتی عسکر ظفر پیکر و حکیم باقر حسین خان بهادر و حافظ یار جنگ و وجیه الله خاں جلوس فرموده جلوه فرما شد پنجم آں این خاکسار عجز نشان بود که بعد سالهائے دراز بر طریقۂ عزت بخشی پدر بزرگوار خود مهر منور ما بمنتهاے عنایات و عطا، عطارد وار به پهلوے نیر اعظم جا داد، هرگاه سواری خاص تا کنار جوئبار رسید ازاں نزول فرموده بر سکهپاسن سیاه رنگ از میان آب عبور نمود، همراهیان بر سواریهاے خویشتن بجلو داری همراه رکاب سعادت انتساب بودند، جناب خداوندی بوقت ماندن یک ساعت روز داخل باغ مذکور محل سرا شد و اشخاص همراهی بیرون سراچها حاضر چوں خورشید جهانتاب چادر سیاه برخ کشید مشارالیهم بنماز جماعت پرداختند و بعد پنج گهڑی شب سواری جناب قدسیه و غیرها لبسوے دارالاماره روانه گردید. حضور بطور تماشا مع خاص و عام و جلو داران و اهل اهتمام تا جوئبار پیاده پا بروشنی مشعلها در رسید، و بآں میدان که صحراے بود رونق شهر بخشید معجهم که چگونه این قدر کثرت مردم در فرصت قلیل دست بهم داد، هرگاه بر لب رود مستعد جلوه افروزی شد طرفه تماشاے و نادر نظارۂ جلوه می داد که روشنائی مشعل در نهر و حرکت آب و کیفیت نیزه هاے سرخ رنگ با حلقهاے نقرئی و ناچخ طلمعی که براں خیام باناتی چسپیده بود و صداے پاے خلایق و آواز قدم

اسپان بشرح نمی آید که درشب دیجور باب مذکور نمونه شب چهاردهم نمایان بود چونکه ماه فلک که خدمت قاصدے میدارد در فرصت یک ماه با وصف کمال و زوال بر عرصه جهاں نور فشاں می باشد بفضله تعالے رئیس ما که روشن دولت ماه منور امارت و نیر اعظم ریاست است و هر کمال او رو بترقی و بخلایق پروری و حق رسانی و همت بلند و تمیز حق و باطل و خلق کامل شهرهٔ آفاق گردیده چگونه بحر و بر و خشک و تر را آباد و روشن ننماید' از ملاحظه سواری در شب تار' و ضیا افروزی بر نهر و کنار' شعر برجسته جناب امیر خسرو دہلوی روح الله روحه الزکی بر زبان آمد.

شعر ماه من بر لب جو جلوه فروش است امشب
آب از عکس رخش بادله پوش است امشب

الحاصل پاسے از شب گذشته که آں شمع خاندان انوری بدارالاماره منوّر فرمود' بتاریخ بست و ششم بوقت باقی ماندن دو گهڑی روز بر نالکی سبز قدیم که اکنوں از مخمل زرد زراندود شده است دریں ایام ازیں لون مناسبت تام دارد که آفتاب عالمتاب ببرج حمل در آمده و ایام شرف او است و رنگ زرد ازاں تعلق دارد' جناب رئیس ماهم که نیر عالم افروز و داخل بیت الشرف است و دریں اوان طرب اقتران از همت علیا بزرپاشی زبان زد خلق گردیده بجلوس میمنت مانوس سواری برنگ مسطور نهایت زیبا و مستحسن واقع شده مع برادر والا اختر بر پهاڑی خواجه بپاس روانه شدن سواری حضور قدسیه و محل عالیه رونق افزود و قریب یک پاس شب بدارالاماره معاودت فرمود' بتاریخ بست و هفتم فاتحه فاتحه رجبی مبارک از طرف حضور بتکلف اعظم بعمل آمد' و چهار دستر خوان وسیع گسترده شده' عالمے از همراهیان و سکنهٔ اینجا ازاں مایدهٔ فیض یاب شدند و بعد

روز چهارشنبه بست و ششم رجب ۱۳۲۹ھ / ۲۴ تیر ۱۳۲۰ف

روز پنجشنبه بست و هفتم رجب ۱۳۲۹ھ / ۲۵ تیر ۱۳۲۰ف

فارغ نماز ظهر بزیارت آثار شریفی که از تجاور[1] آمده و در کچهری باغات سرکار موجود است بحسن اعتقاد سعادت سرمدی حاصل فرمود بشب بست و هشتم از تقریب فاتحه معلی از جانب محل نو مجلس عام ترتیب پذیرفته منجمله باغات سرکار قطعه باغی است موسوم بباغ معتبرخان و بباغ نقارخانه بسبب اتصال ازال شهرت گرفته بسبب صرصر حوادث سخت بے آب و تاب شده بود و اعتبارش برباد رفته مگر داربند انگور می داشت و خستهٔ محض گشته، همت حضور از تاریخ مذکور بمضمون ؎

(روز جمعه ۲۸ شعبان ۱۲۳۹ھ / ۳۰ اپریل ۱۸۲۴ء)

بهر کارے که همت بسته گردد
اگر خارے بود گلدسته گردد

مصروف این معنی گردید که بباغ مزبور که از خس و خاشاک همرنگ راغ شده بود در فرصت اندک بترتیب و تهذیب پرداخته بضیافت جنرل مرقوم الصدر با چند همجنسان موصی الیه پردازد، چشم بد دور بمقتضائے خواهش تا بست و نهم آنقدر بترتیب خیابان بندی، و جداول جاری و تیاری فوارها و درستی و صفائی رستها پرداخت که از دیگران چندین آرائش درین عرصهٔ قلیل دشوار باشد، تیمنا باتباع باغ بنا کردهٔ زیب بخش تاج و سریر، پادشاه صاحب تدبیر حضرت محی الدین محمد اورنگ زیب عالمگیر زنده پیر علیه رحمة الله القدیر که بباغ فرح بخش مشتهر شده بود بفرحت باغ فرمود ازانجا که درین جا آغاز موسم انگور است داربند مذکور فی الحال مانند سرو بے بر بود بخوبی تدبیر بفراهمی خوشهاے کثیر آنقدر بآراستگی آن کوشید که تا قرون متطاوله در زمان واحد بیکجان بار

(روز شنبه ۲۹ شعبان ۱۲۳۹ھ / یکم مئی ۱۸۲۴ء)

---

[1] Thanjavur

نخواهد آورد، چون روز گذشت و شب ماه رسید مجلس میز بخوش سلیقگی ترکیب یافت و اطعمهٔ هر قسم از ملاحت و حلاوت و فواکه مهیا داشت، خوشهاے انگور بروشنی قنادیل چناں نظر می آمد که عقد ثریا از تاکش آویخته اند، و پری رنگ شهاب درکاسهاے بلورین بداں مشابهت داشت که در پیالهٔ الماس آب یاقوت ریخته اند آویزش غلولهاے سیماب با وصف شب تار جلوهٔ مهتاب می نمود، نور افروزی پیالهاے سبز و عباسی لطف بر لطف می افزود، جنرل مشار الیه بمجرد فراغ میز در حالت مدہوشی محبت و نشأ الفت که با جناب خداوندی میدارد بهم مشربان خویش که پانزده کس هم نواله و هم پیاله بودند تعلیم صداے کلمات شور و شغب مثل ترنگ کاسهٔ چینی می نمود - و هر فردے ازاهنا باوجود بے ہوشی همچو ہوشیاران لب را بدعا و ثناے حضور می کشود، بعد نصف اللیل همگناں مع ساز نوازان ولایتی راهی فرودگاه شدند، و ولی نعمت ما مجلس طرب تا طلوع صبح باقی داشت، بتاریخ دویم شهر شعبان المعظم رسم سالگره محل عالیه که بعنایت الهی نام نامیش بضیا افروزی تا مدت دراز مثل ماه منور باشد بعمل آمد و باین تقریب مسٹر لشنگٹن تورهٔ طعام و هشت سردار دیگر را خوانهاے میوه مرحمت گشت و بوقت یکپاس شب دعوت ضیافت رسم ممدوح به بعض اعزه و اهل خاندان بظهور آمد، بعد نصف اللیل محفل طرب آماده شده و عطر و گلاب و گل و پان براے تفریح مزاج و گلاب و نبات ازپے دفع خمار بیداری بهریکے از حضار مجلس عطا گردید، خود بدولت بوقت دو پاس و پنج گهڑی شب درامد محل فرمود و صاحبزاده بلند پایگاه نواب عظیم جاه بهادر بسته پهر شب به هنگام برخاست برقم در باب نشست تا انصرام مجلس تاکید نمود از جناب ممدوحه بمطربان قدیم و جدید و پاکوبان وغیرهم انعامات عنایت شد

روز دوم شعبان المعظم سنه ۱۲۳۹ھ مطابق ۳ اپریل سنه ۱۸۲۴ع

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع این سرور موفور بر جناب خداوندی مبارک و مهنّا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من هوا خواه در عرصه قریب از بطن معلے الیها نجم تابان دولت و اقبال که هم پهلوے نیر اعظم فلک جاه و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل جلوه افروز ریاست نماید انه قریب مجیب و بالاجابة جدیر

دعاهائے که بر لب نا رسیده ـــه
نواے فاستجبنا ها شنیده

بتاریخ چهارم بعد نماز ظهر بسواری بهل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین که خرقهٔ ارادت از مولوی احمد اللہ خلیفه حضرت شاه ابوسعید علیه الرحمه میدارد دریں حالت بعتیق اللہ شاه مشهور است تشریف فرما شده چیزے از مشار الیه بسلوک و تواضع پرداخت معزی الیه مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشه باشد از انجا فراغت یافته بمسجد نواب بیگم کلان بملاقات شیخ بهیکا مجذوب عرف بڑے صاحب که در مدرسه آں مقیم است جلوه فرما گردید و حسبةً لله چیزے بخدمتش رسانیده بحیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم دریں آبادی از سه مجذوب ملاقات کرده یکے موحی الیه و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است و سن و ثالث شیخ نهر نام که جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد ولی معلے دایر و سائر می باشد لکن مثل اول دیگراں را نیافت که خوب اشراف باطن دارد، و خرق عادات ازو بظهور می آید که بارها امتحان نموده ام، سلوک او بر جذب غالب است، و بعض اوقات بنماز هم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا علیه التحیة والثنا است که از انجناب فیض یاب شده اگرچه مرید سلسلهٔ چشتیه است

روز پنجشنبه چهارم شعبان المعظم سنه ۱۲۸۳ھ / ۱۶ اپریل سنه ۱۸۶۲ع

مشار الیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت صاف می ساز د حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار برائے نماز جماعت بموجب تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می آورد و بمرمت ضروری آں پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزار رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می شد، و گاہ گاہ برائے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشائے ہر دو رود و آبادی دوآبہ و صحرا و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدھرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید و بعد ورود دریں آبادی لنگر برائے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا فائز شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت ازانجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجزل و ہر دو کرنل لوڑۂ رخصت فراخور منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فرد شال سفید و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند نذر یک ماہہ آنہا بطریق انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فرد شال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعائے ازدیاد عمر و دولت خداوند ما پرداخت ؎

یارب دعائے خستہ دلاں مستجاب کن

[illegible] شعبان المعظم ۱۲۴۳ھ [illegible] ۱۸۲۸ء

و تا غروب انجم انجمن عشرت مرتب بود، قادر مطلق شیوع این سرور موفور بر جناب خداوندی مبارک و مهنّا فرماید، و بحسب تمنائے قدیم و آرزوے صمیم من هوا خواه در عرصهٔ قریب از بطن معلے الیها نجم تابان دولت و اقبال که هم پهلوے نیر اعظم فلک جاه و جلال باشد عطا فرماید و بطنا بعد بطن و نسلا بعد نسل جلوه افروز ریاست نماید انه قریب مجیب و بالاجابة جدیر

شعر
دعاهائے که بر لب نا رسیده
نوائے فاستجبنا ها شنیده

روز چهارشنبه شعبان سنه ۱۲۳۹ھ / ۵ اپریل سنه ۱۸۲۴ع

بتاریخ چهارم بعد نماز ظهر بسواری بهل اسپاں بملاقات مولوی غلام حسین که خرقهٔ ارادت از مولوی احمدالله خلیفه حضرت شاه ابوسعید علیه الرحمه میدارد درین حالت بعتیق الله شاه مشهور است تشریف فرما شده چیزے از مشار الیه بسلوک و تواضع پرداخت معزی الیه مرد صالح و منزوی است و قناعت و توکل پیشه باشد از انجا فراغت یافته بمسجد نواب بیگم کلان بملاقات شیخ بهیکا مجذوب عرف بڑے صاحب که در مدرسه آں مقیم است جلوه فرما گردید و حسبةً لله چیزے بخدمتش رسانیده بمجیدر باغ رونق افروز گشت و بشب معاودت فرمود راقم درین آبادی از سه مجذوب ملاقات کرده یکے موتی الیه و ثانی بمسجد بساطیاں مقیم است حسن و ثالث شیخ نتهر نام که جوان و خاکسار است و از صحبت خلق گریزاں، بحوالی گنبد ولی معلے دایر و سائر می باشد لکن مثل اول دیگراں را نیافت که خوب اشراف باطن دارد، و خرق عادات ازو بظهور می آید که بارها امتحان نموده ام، سلوک او بر جذب غالب است، و بعض اوقات بنماز هم می پردازد و فدائے نام جناب وسیلتنا سلطان الاولیا علیه التحیة و الثنا است که از انجناب فیض یاب شده اگرچه مرید سلسلهٔ چشتیه است

مشار الیہ مرد ہفتاد سالہ بود و دست و پائے او صدمۂ فالج میدارد و ریش و بروت صاف می ساز د حضور تا اقامت دریں معمورہ ہر روز یکبار برائے نماز جماعت بموجب تشرع و دینداری بمسجد محمدی پیادہ پا تشریف می آورد و بمرمت ضروری آں پرداخت، و اکثر اوقات بعد نماز عصر و گاہے بعد نماز صبح ہم بزیارت مزار پر رحمت بار جناب ولی معلی و مقبرۂ اجداد خود تشریف فرما می شد، و گاہ گاہ برائے ملاحظۂ باغات سرکار و سیر و تماشائے ہر دو رود و آبادی دو آبہ و صحرا و لشکر و بازار کہ بیرون قلعہ جانب مدھرا دروازہ فرود آمدہ بود جلوہ آرا میگردید و بعد ورود دریں آبادی لنگر برائے پرورش فقرا مقرر فرمود و حکم نمود کہ تا قائم شدن بمدراس جاری باشد، بروز نہضت ازانجا کہ پنجم ماہ مذکور بود بزیارت آثار مبارک کہ از قدیم الایام متصل کچہری است سرمایۂ سعادت حاصل نمود و بزیارات ممدوح ہم مستفید گردید و بمولوی مرقوم و بجنرل و ہر دو کرنل لوڑۂ رخصت فراخور منصب ہر واحد روانہ فرمود و بخطیب مسجد موصوف یک فردشال سفید و بہمہ ملازمین سرکار کہ علاقہ از باغات و دیہات دارند زر یک ماہہ آنہا بطریق انعام و بہ تحصیلدار شہر یک فردشال سرخ مرحمت ساخت و ہر فرد بدعائے ازدیاد عمر و دولت خداوند ما پرداخت ؂

یارب دعائے خستہ دلاں مستجاب کن

(حاشیہ: روز پنجشنبہ ... شعبان ۱۲۵۹ ه ... ۱۸۴۳)

چمن سوم در بیان جلوہ فرمائی از صوبہ مذکور بسمت صوبہ دار النور محمد پور
و آں منقسم بر پانزدہ گلدستہ است
گلدستہ اوّل

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ پنجم شہر شعبان المعظم روز پنجشنبہ سنہ الیہ
بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز بخلعت فاخرہ و جواہر زربفت شدہ با برادر [illegible]
والا اختر بر عماری سبز جلوس فرمود و بہماں شان و تجمل روز ورود بطرف
شمال رخ نمود جنرل مرقوم الصدر با سرداران معتبر تا لب رود کہ بیرون چنتامنی[1]
دروازہ واقع است بجلوداری حاضر ماند و فوج کمپنی مثل روز تشریف آوری
حضور نوعیکہ سرگرم نوکری بود بہماں منوال از در مسطور تا نہر مذکور ہمراہی داشت
چوں غروب خورشید شدہ ماہ منور با بادائے نماز مغرب از سواری فرود آمدہ
بمشار الیہم و اہل فوج رخصت داد و بادائے نماز پرداختہ تا نصف اللیل در
انتظار مقدم سواری جناب قدسیہ و محل عالیہ بر کنار جوے مشغول سیر بود بعد
وصول سواری بمنزل سامیوارم کہ از قلعہ مسافت نہ میل و ہفت حصہ دارد قریب
سہ پاس شب برکوب سکھساون رونق افزا گردید قصبات خورد و کلان کہ گذر
سواری ازاں شد رقم آشنا می شود۔ موضع چنتامنی بجانب شمال است و آباد
کنیم پیٹھ کہ بکو ندم پیٹھ مشہور است از کثرت خانہا و دکاکین آباد و بسمت
مز بور واقع۔ تروناکویل[2] بہماں سو است و بجمکیسر ہم مشہور در اصل نامش جمبوکیشورم

---

[2] Tiruvanakoil   [1] Chintamani

است چہ جمبو بزبان اروی بمعنی جامون و بت لنگ کہ ہنود بپرستش آں می پردازند بزیر درخت مذکور است لہذا بایں اسم شہرت یافت و قصہ دراز دارد - سریرنگ[ف۱] کہ بر کنار رود کولڑم[ف۲] واقع شدہ و عزلی است، ایں دوشہر مختصر را بجۂ ترچناپلی باید گفت و میان دوآبہ تعبیر پذیرفتہ، احوالش در شرح آبادی صوبۂ مرقوم گذشت مجددا احتیاج تفصیل ندارد، نام رود مذکور کوڑم است و بزبان اروی معنی آں قتل گاہ بود و ایں معنی قصہ طلب کہ شخصے در قرون گذشتہ از کفار حکومت آں سرزمین میداشت و بہ طیاری بتکدہ پرداخت چوں معماران مطالبہ اُجرت نمودند بحکمت عملی بوعدۂ رسانیدن زر تا اینجا آوردہ سوار کشتی کنانید، و در وسط نہر بغرق رسانید، ازاں زماں بایں اسم تشہیر یافت بمرور ایام از کثرت استعمال در دفتر کولڑم مرقوم شدہ و بزبان عوام از کوڈم شہرت گرفتہ - پالکری دیہ شرقی است و از قدیم الایام در انعام ملاحان ہردو رود جاری است - منصورپیٹھ نیز بہموں طرف است مسجد و سرا ہر دو بنا کردۂ محمد اعتبار خاں بہادر ببرجنگ مرحوم از قوم افغان کہ نام اصلی او سعدی خان بود مع قبرش در اینجا است، موصی الیہ بریاست نوابین مرحومین بفوجداری ترناویلی[ف۳] و خدمات عمدہ اعتباری میداشت و طریقۂ معاملت و فراہمی زر کمایبنغی بنگاہ او بود، و ہمت بلند و خدمتگزاری فقراء مشہور لکن از بد زبانی تا حال مطعون خلایق است، ازیں جاست کہ بزرگان برفق و ملاطفت با ہر کس پیش آیند، و در سوءِ اخلاق و بدگوئی بسرزنش می پردازند چنانکہ احسن اللہ میگوید ؎

Tirunelveli (R. S.) ف۳ Coleroon ف۲ Srirangam (R. S.) ف۱

بُری باتوں کی خو ہرگز نہیں اس کو جو انساں ہے
جو گالی سے زباں کو کام فرماوے سو حیواں ہے

ظاہر است کہ بسوے خلق بدنامی است ایں خاکسار کہ با ہر خویش و بیگانہ کاربند عجز و اخلاق میشود و در حق احدے چہ در حضور و چہ در غیبت لب بہ بدی نمی کشاید چگونہ ابنائے روزگار بسب و تبرا افضل عبادت دانستہ در حق راقم مشغول می شوند و حاصل زندگی خود دانستہ بافترا و غیبت می پردازند، چنانکہ بانی ایں فتنہ و پیشرو ایں زمرہ شاگردے بود از شاگردان جناب والد ماجد مغفور ملاء اللہ قبرہ بالنور کہ لبسا اوقات بہ نیابت آنجناب بمضمون ؎

ترببت نا اہل را چوں گردگاں بر گنبد است

بند لبس و اشغال می داشتم چوں جواں شد و اجل پیش خانہ او برآورد در جلدے حق شناسی بدنام خلایق نمود، حتی کہ بحضور خداوند طفلی راقم عرض کرد کہ ایں خاکسار خود را بشباہت او یعنی شاگرد مذکور متہم ساختہ است، چوں ایں سخن نامعقول بگوش راقم رسید از پیچ و تاب ہمچو سپند بر آتش گردید، ترک سلام از و نمودہ از مقولہ بے اعتماد آں بر ہوا بنیاد مستقر شد، جواب داد کہ من نگفتہ ام علاوہ آنکہ ہر روز ایں کلمہ بروایت او بر زبان ہر کس جاری بود، اشخاصے کہ از وضع ایں ناچیز آگاہ و از رنگ و بوے ایمان بہرہ ور بودند بدفع آں می پرداختند و کسانیکہ منصب خسران و خذلان ابدی میداشتند آنرا نقل مجلس نمودہ مضحکہ می کردند، از یں عنی بر لب مہر خاموشی گذاشتم زیرا کہ حضرت حق جل و علا ہم از زبان بندگان خاصی نجات نیافت تا بایں عاجز چہ رسد و بریں بیت قناعت نمودم

لمولفہ ؎ ندانی کو عزیز ذو انتقام است ز قہرش کار اعدایم تمام است

در آخر عہد خود جناب خداوند معلی کہ بوالاجاہ باغ اقامت داشت روزے برائے مجرا درانجا رفتم و نامبردہ ہم از حضور رخصت یافتہ بمقر خود می رفت و ازیں خاکسار چارچشمی شد دست بسر لشدم و جناب معلے معائنہ می فرمود بمجرد مجرا فرمود کہ آیا فیمابین شما و شاگرد نارشید سررشتہ سلام نیست، عرض کردم از اہل نفاق راہ وفاق نازیبا است، باستماع ایں معنے متبسم شدہ ارشاد فرمود کہ اے برادر از شما آں بدبخت عنادِ سخت دارد و اکثر شکوہ می نماید معروض داشتم کہ از وجہ آں آگاہی نمی دارم آنجناب لب جنباں گردید کہ میگوید شما پیش مردماں میگویند کہ از فلانے مشابہ ام و ازاں بہتر معلوم می شوم یا نہ لہذا پردل است گفتم کہ ازیں امر فدوی را چہ حصول فرمود شاید برائے عزت باشد جوابش چنیں کرسی نشیں کردم کہ اگر کسے تباہی دارین خود منظور دارد ازاں نا اہل مقابلہ دہد کہ با فلاں و فلاں وقاحت از شیطان زیادہ تشہیر دارد و آں سخنان سبک قابل تحریر نیست لہذا کنایۃً برقم آوردم، چوں ایں کلمات از راقم بکشادہ پیشانی سرزد جناب پرورش فرما ساکت شد، گمان بردم کہ شاید مظنہ باقی است عرض نمودم کہ اگرچہ ایں خاکپائے عالم را عادت قسم نیست و تا مقدور باحتیاط آں خواہد پرداخت برائے دفع وہم حضور قسم میکند کہ اگر گاہے در خیال ہم ایں تشبیہ جا کردہ باشد حق تعالیٰ او را نیز در زمرۂ یہود و نصاری محشور کند جناب رحمت مآب کہ ؎

باد گورش رحمت آباد الہ

از ہنگام خردسالی نظر پرورش و شفقت قسمے مبذول داشت کہ بشر حسش بوالفضولان روزگار حمل بر فضول خواہند کرد از شنیدن ایں معنی لرزید و فرمود اے برادر جان ہرگز قسم مکن کہ مطلق گفتہ او در خاطر من نیست و ایں سخن

لائق غلامان تو نباشد و آں جواں مرگ تہمت کردہ است انتہی۔

آخرکار آں تبہ کار بہ نشاء جوانی خلاف قسم نمود و بکمال خرابی از تیغ

عباسی اجل از دارالعیش دنیا ناکام راہ عدم پیمود ؎

مارا چہ لازم است کہ ذکر بدی کنیم
گیرد خدا ز دشمن ما انتقام ما

و شخصے دیگر مایۂ فساد و کثیف البنیاد کہ از بیان نامش لطافت برباد میرود

بحسن طالع بمضمون ؎

زمانہ دہد جاے بلبل بزاغ

غبارش از ہوا بہ پرواز درآمد یعنی تا چند روز باعتبار ظاہری

بر اذیت عالم قائم شدہ نخوت فرعونی درسر می داشت و بارباب

عزت کہ سررشتۂ خود داری وغیرت بفحواے

اذا تصبك خصاصة فتجمل

تا آخر حیات از دست نمی دہند ہمت بر عداوت گماشت ازانجاکہ مضمون ضرب

الغلام اہانۃ المولی متحقق است ایذا رسانی او بغلامان وسیلتنا جناب محی الدین

عبدالقادر جیلانی رضی اللہ تعالےٰ عنہ وارضاہ ولاحرمنا من برکاتہ ناگوار

حضور اقدس گردید و بلمعۂ شمشیر زہرآلود جناب سیف اللہ المسلول بمنتہاے

ذلت از بارگاہ خداوند ممدوح اخراج شدہ در فرصت قلیل بدارالانتقام رسید آرے

خانہ زنجیر میں ہر شب یہی فریاد ہے ؎
جو بنا ہے ظلم کی آخر وہی برباد ہے

آں لایق گردن زدنی درحق ایں بیچارہ کہ بجز توسل جناب سلطان الاولیا

علی جده و علیه التحیة و الثنا بظاہر وسیله ندارد فتنۂ عظیم برپا کرد که از روے ریاست
قابل سیاست است و قصه طلب، روزے خداوند قدیم بتقریب عید ذی حجه سنه
یکہزار و دو صد و بست و سه ہجری بجلوس سکھساون تو تیار راقم از شادی محل
بمحلات جلوه افروز شد دراں زمان بایں عجز نشان از خدمت داروغگی نیاز سرفراز
فرموده بود عرض کردم که زیاده از صد کس براے نذر حاضر اند آیا تا معاودت حضور
حاضر باشند، یا بعد ورود سواری فایز شوند، بعد استماعش باندک تامل ارشاد
کرد که شما به نیابت ما نشسته نذر بگیرند جواب دادم چه مقدور که فدوی ہم
مثل سایر ملازمین نمک خوار و ملازم مسند است چگونه بریں امر اقدام نماید فرمود
که در جاگیر حیدرآباد و باغات محمد پور و سانگڑھ و ترچناپلی به تقریب عید و
جشن علاقه داران آنجا به نیابت من نذر میگیرند پس شما را کدام چیز مانع ایں
معنی است بمبالغه حکم نمود که بروند و بفراغت بگیرند، چوں ایں ارشاد شنید
چار ناچار بموجب الامر فوق الادب بفاصله یک بالشت از کنارۂ چہار
بالشت روبمسند بدو زانوے ادب نشسته نذر برداشت، و به تہالی گذاشته
مفسد مذکور خواست که دریں امر پیش دستی نماید راقم اورا ازیں کار باز داشته
فتنه گر مزبور ازیں حرکت ہمچو سیخ بر آتش غصه می پیچید، و باکمال حرارت
خشم چوں کباب برشته عرق از جبۂ تشویر او می چکید، به یقین دانستم که فتنه
برپا خواہد کرد، و بر اعتماد کریم مطلق باکی بلاے سیاه چیزے نشمرد، بعد
برخاست مجلس سواری خاص رسید یکصد و ہشتاد و دو روپیه جمع شده بود
بحضور گذرانیدم بسرور خاطر پنجاه روپیه براقم و یک اشرفی که برادر صغیر که
از عہد مسندنشینی ایں قدر عبدی او مقرر است عنایت کرده ارشاد فرمود

کہ امروز مشقت عظیم برداشتید بخانہ روند و بتناول پردازند، بمجرد رفتن خاکسار از حرکت اول و عنایات خداوندی آں خاک بسر آتش بجگر در حضور شکایت سرکرد کہ راقم بر مسند خاص نذر گرفت چونکہ دراں زماں التفات سرکار براں نابکار بود سخنش فی الجملہ مقبول شد و تا چند بخاطر ماند اگرچہ بحسن اخلاق پیش راقم اعادہ نفرمود ہمت روسا مصروف امور کلی باشد و بر کار جزئی بیشتر التفات نمی ماند لہذا سکوت فرمود و الا سزائے آں گفتار ہمیں بود کہ فی الحال اورا بزندان باید فرستاد کہ ملازمے را بر مسند ما دیدہ گوارہ نمودے، وچرا ازاں باز نداشتے معہذا صدہا کس و اہل اہتمام حاضر بودند بہ تساہل ازانہا دریافت نشد الخیر فیما وقع سوائے دو مفتری ناعاقبت اندیش باز لب لباب آنہا شخصے پیدا شدہ است و از بوئے اسلام بہرہ ندارد اگرچہ ؎

ہے نام کو وہ مردک بدکار مسلماں

بہ نسبت بعض اوصاف ذمیمہ کہ از ہنگام نشو و نما در نہاد آں بے حیا متمکن است بہ بدنامی ایں عاجز پرداختہ در نفس الامر مثل بے دولتے کہ برائے زوال اقبال طالع مند کہ ازاں عناد داشت بینی خود تراشیدہ صبحے بر درش نمایاں شدہ بود و نقل مشہور است رسوائی خود ساختہ ؎

خدا در جہاں گردنش بشکند
کہ بیخش ز دنیا و دیں برکند

ایں عاصی کہ ازیں ہرسہ بہتان تا امروز عنداللہ بری است، بعون قادر مطلق در فردائے قیامت بصف محشر دامن کشاں خواہد رسید، و در محکمۂ آں روز کہ قاضی احکم الحاکمین تعالیٰ شانہ ومنادی جبرئیل علیہ السلام در حق جملہ اعدا خصوصًا

این ہر سہ اشقیا مستغاثی خواہد گردید، این جفا کشیدہ می خواست کہ وقائع سرگذشت خود باچہ سلوکی نا اہلان روزگار کہ بے سبب در صدد بدنامی و اذیت نامقدور می باشند تحریر کند لکن از ہنگام واقعہ جانکاہ جناب اوستادی و قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی کہ مضمون سے

ہزار خویش یکے چوں پدر نخواہد بود

بداں جناب بواقعی صادق می آید بر قلعہ راحت آباد خاطر یورش انواع رنج و تفکر شدہ، و خزانہ جمعیت و آرام بغارت رفتہ قدرت ندارم کہ بفوج دلجمعی و فراغت بدفع آں کوشم و بایں کار کہ از اہم مہمات است نقش صحیفۂ دہر نمایم، بارے در ضمن تسطیر این کتاب کہ بحکم ولی نعمت خود کہ یارب با طول حیات و اعلاے درجات چوں ظل ہما سایہ فگن باد بعمل آمدہ بحیز عبارت در آوردم ہر گاہ این جملۂ معترضہ بپایاں رسید بترقیم احوال بقیۂ منزل متوجہ گردید۔ ساٹمیوارم کہ مشہور بسمی وارم شدہ موضع انعام شاہ رحمت اللہ رحمۃ اللہ علیہ است کہ از اولاد حضرت شاہ بہلول شطاری برادر خرد و خلیفۂ از چہار خلفائے حضرت شاہ محمد غوث گوالیاری قدس سرہ السامی بود مسجد سنگین و قبور اولاد ممدوح بصحن آں واقع گردیدہ و مکان خوش فضا است، بعد موضع مذکور تالابے است موسوم بمُوْر کُلَم کہ از بنگلور تعلق دارد میگویند کہ دوبغ آنجا بہتر است چہ مور در زبان اروی بمعنی آں آمدہ، بعد ورود درانجا بہ تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

گلدستہ دوم

بفضلہ تعالے ششم بسواری سکہساون بوقت بلند شدن دہ گھڑی روز متوجہ گرم روی شدہ در شدت حرارت بکمال مشقت بوقت عصر

داخل اُوٹا تُور کہ سیزدہ میل است گردید اگرچہ جناب خداوندی بمقولے سہ

سفر بود بجہاں مایۂ سرافرازی
دلیل روشن من آفتاب عالمگیر

بہر نوع کہ مناسب رائے عزا بود جلوہ افروز شد، اما غربا دریں منزل بسبب ناہمواری راہ و قلت آب و کثرت سنگ و کریوہ وغیرہ عوارض معنی حدیث شریف السفر قطعۃ من العذاب متحقق گردید، الغرض ہمراہیان موکب ظفر قرین دریں سفر خیر مآل حظ فصول ثلثہ دریافتند و تمنائے گرما و سرما و برسات در دلہا فرو نگذاشتند سہ

بہ ہیچ چیز تسلی نمی شود ھمایے
بہار دیدم و گل دیدم و خزاں دیدم

وبہالیے کہ عبور سواری خاص از انجا لظہور آمد لوکریز میگردد چترواتور دیہ مختصر است مابین شمال و مشرق چند خانہ و یک تالاب دارد۔ اگرم جنوبی است مثل آں۔ تی کلم مابین شمال و مغرب است و مثل دیہ گذشتہ اوٹالور شمالی است یک تالاب و نہر کہ از کوہہا تراوش یافتہ جاری است میدارد و آبش نہایت گرم و بخاصیت بدمشہور کہ تحت آں معدن آہک است بجز استعمال سوزش بول بمرتبۂ کمال می شود ورانجا گنبدے است کہ سیدۂ نوجوان ناکتخدا دفن یافتہ مسماۃ بحافظہ بی بی کہ صالحہ و حافظۂ قرآن شریف بود و بحج بیت اللہ شرف عتقی حاصل نمود، بعد وفاتش از شب سوم تا چہلم چراغ آب بر مرقد او می سوخت تقدس و عفت آں خاتون بمرتبۂ شنیدم کہ ایں صفحہ بہ تحریرش کفایت

Uttatur اتّور Agaram اگرم

نخواهد کرد قوله تعالیٰ یختص برحمته من یشاء نسبت بدیهات امروز منزل فی الجمله آبادی میدارد لکن از آغاز تا فرودگاه بسبب عوارض مرقوم کمال تکلیف دست داد، درین مسافت بعید سه چهار چشمه مختصر آب نمایان شده و آں هم بشدت تابش آفتاب رو بخشکی آورده، آبش چنداں شیرینی ندارد با وصف آں بعلت نایابی آب هجوم بنی نوع انسان چوں مگس بر شهد و شکر بود اگرچه اکثرے از همراهیان درین منزل رنج سفر برداشتند، خصوصًا راقم سطور بسبب دوری از حضور که حسب الحکم برائے فراهمی و ترتیب اسباب توشک خانه که پراگنده افتاده بود در نهرنگر اقامت نموده، و احدے از خلاصیان سرکار برائے برداشتن سامان مذکور از باعث سرعت روانگی خداوندی متعین نشده اگرچه آنها موجود بودند لیکن مروت ابنائے روزگار مقتضی ایں معنی کجا است که در کارے وخل راقم باشد باعانتش پردازند، اگر فتنه و افترا برپا نکنند احسان بآنها است انواع رنج و تعب برداشت و از شب ششم تا دو پاس آں روز چند مزدور باجوره از طرف خود داشته از مشقت عظیم نجات یافت و بنماز جمعه مشغول شد بعد ادائے نماز هجوم بےنوایان و دریوزه گران که از بوئے فقر بهرهٔ ندارد در صحن مسجد محمدی چه زیر و چه بالائے مدرسه آنقدر برین خاکسار بظهور آمده که شمهٔ ازاں بعرض بیان نمی آید مستزاد براں باقسام بد زبانی آنها گرفتار شدم بدیں معنی که از ماهها بتوقع نواب بستر آرای اقامت شدیم و بےخدمتگزاری ما روانه گردید، و هنگام سواری مبلغ سه صد روپیه نظر بامانت داری و اعتبار تفویض تو نمود که بهر طور بخواهشش جماعهٔ فقرا کرده معاونت نمائی چرا باتلاف حقوق ما می روی، و پدر تو که بخدمت فقرا و نفع رسانی عالم اظهر من الشمس بود برنگ ابر

چرا نام او پنهان می سازی، چون این مضمون شنیدم غریق بحر حیرت گشتم و ازین بهتان صریح که عبارت از تحویل زر است پا بگل شده باصناف تبریه پیش آمدم، و بعجز و ملایمت بفهمایش آنها پرداختم، با این کف لسان آنها نشد الحاصل سخنے طرفه لغور قابل شنیدن است که این خاکسار باوجود عدم کار و خدمت که سلیقه آن نسبت و ازان اعراض کلی دارد ناحق هدف ملامت شد والے بر حال آن کسان که آرزوے خدمت دنیوی داشته متحمل آفات میشوند او تعالیٰ بحسن توفیق خدمت بندگان باین عاصی نصیب فرماید، و از مظالم دنیا و عقوبات عقبی در کنف حمایت خود دارد آمین۔ از جناب کریم کارساز براقم سراپا نیاز بذریعه حبیب او صلی الله علیه وآله وصحبه وسلم ومحبوبش علی جده وعلیه التحیة والثنا سهمی التجا است که مع الخیر بعد فراغ از چند امور ضروری که اهم آن ادلے قرض جناب والد ماجد مغفور طاب الله قبره بالنور است که باغواے بعض احباے خام که بشکل خرقه پوشان گوے تفوق بر قطاع الطریق ربوده بعمل آمده بود وسبکدوشی از شش کرخدائی برادران و اطفال انشاءالله تعالیٰ بحج بیت الله و زیارت روضه مقدس رسول الله صلی الله علیه وآله وصحبه وسلم پردازم و تا وسع امکان بجاروب کشی غبار آن آستان فیض نشان سرمهٔ دیده و دواے درد دل نمایم و افوض امری الی الله ان الله بصیر بالعباد۔

لاستاد

شاها بدرت آمده‌ام از همه مایوس
انباشته در کیسهٔ دل مایهٔ غم را
از نقد طرب بدل مایهٔ حسن نعم
مایوس مگردان من حیران ندم را

القصه بمحنت تمام دو منزل را یک منزل دانسته شب و روز مستعد گرم روی بودم و بسبب روانگی خیمه و اسباب پخت و پز برطبق عادت پیش از نهضت حضور که بوقوع آمد در عرصه دو ونیم روز دو بار اتفاق تناول شد الحمدلله هفتم شهر مذکور بمنزل رسیدم، و بوقت عصر که از محل سرا برآمد گردید بکحل الجواهر لقاے میمنت انتماے جناب خداوندی جلاے چشم حاصل نمودم، و فی الفور جاده پیماے منزل آینده شدم دریں جا لشانور ارمنی کار پرداز گورنمنٹ ایجنٹ دو شالهٔ گلناری عنایت شد۔

گلدستهٔ سوم

روز شنبه شعبان المعظم سنه ۱۲۳۸ھ ۲۹ اپریل سنه ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بهفتم بعد نماز شام بمنزل تری منگلم[1] که مسافت دوازده میل دارد بجلوس نالکی زرد مع برادر والا اختر بروشنی مشعلها بجلو مقربے قریب یکپاس شب رونق بخشید و براے راحت خلایق که همت خداوندی مصروف بر آنست درانجا مقام گردید، دیهاتے که بقدم لشکر ظفر پیکر در آمد بشرح می آید: تِرَنِی شمالی است دو تالاب و دو چشمه و چند مکان دارد۔ تَکاری نیز بآں سمت واقع دو صد خانه و دو تالاب دارد یکے ازاں کلان است موسوم بنواب تالاب اِیلُوز هم بآں سو واقع چند کلبه و یک تالاب دارد، آگرم نیز بآں جانب است و یک تالاب دارد۔ تِرِی منگلم آنرا تُورا منگلم نیز گویند دیه غربی است چند خانه و یک تالاب دارد دریں مقام به تحصیلدار یک فرد شال سرخ عنایت شد۔

---

[1] Tirumangalam

گلدستهٔ چهارم

بفضله تعالیٰ بتاریخ نهم بوقت باقی ماندن چهار گهڑی شب بسواری باد پا بعزم منزل نلوّر که پانزده میل است متوجه جلوه آرائی شد و لباس اهل ولایت در بدن مبارک داشت یعنی قبای عوده در بر و رومال شال سفید که بوٹه سبز داشت بر سر و موزه در پا جناب خداوندی درین سفر چون بوقت صبح بسواری اسپ بپردازد اکثر بلباس اهل ولایت زیب آور میشود، دیهاتی که بزیر قدم توسن برق شتاب درآمد به بیان می آید. والکنڈه پور[ل] پرگنه شمالی است که چند خانه و دو چشمه دارد و شطرنجی خوب درانجا تیار میشود. درین مقام مقبرهٔ بزرگی است که او بسید معروف معروف شده. تحصیلدار اینجا تا منزل همراه بود و بعد ورود عنایت فرد شال گلناری سرفرازی یافت. دُرگم که بر رنجنگڈھ[۲ل] مشتهر است نهر از پائین قلعه میگذرد و بهنگام جاگیرداران آبادی داشت الحال رو بویرانی نهاده، در قدیم جاگیر احمد طاهر خان بهادر بود و بعد انتقال مشار الیه تا چهار بطن بحسن نیت آنها جاری ماند و پس از رحلت محمد سعید خان که مخاطب بمحمد حسین خان بهادر طاهر بود بضبطی کمپنی درآمده اکنون بنام پسر او که محمد علی نام دارد و بمراحم حضور بخطاب صفدر جنگ مفتخر و معزز گردید - چیزی در مد معاش در عوض جاگیر تقرر یافته جناب خداوندی از راه عزت بخشی و کمال التجابیش که درین سفر همراهی رکاب دارد بپاس قدامت و دولت خواهی اسلاف و لحاظ سجیهٔ رضیهٔ آنها بوقت بلند شدن چهار گهڑی روز با چند ملازم درانجا فرود آمده خاصه صبح تناول فرمود مشار الیه بعض تبرک که از هنگام اجداد او موجود بود هدیه حضور نمود و نذر دستی از طرف خود و مستورات خانه گذرانید و خلعت و دو شاله بجناب رئیس ما و

روز دوشنبه ۹ شعبان المعظم ۱۲۳۸ / ۲۱ اپریل ۱۸۲۳

Valikondapuram ل

Ranjangudidurgam ۲ل

نواب عظیم جاہ بہادر رسانید، و بوقت باقی ماندن دو گھڑی روز خود بدولت برکوب ہماں سواری بسر منزل فائز گردید دیراہ دیہے واقع شد موسوم بکیر نوز کہ متصل شاہراہ برکنار ماند و جدول صحرائی ازاں می گذرد و تلور شمالی است کہ رود مختصر ازاں جاری است. در دیہات مذکور خانہا قلیل است لہذا بقید عدد نپرداخت، در ہمیں موقع خدمت باغات نتہر نگر و دیہات مسجد محمدی از منیر جنگ عزل گشتہ بہ شرف الملک مفوض گردید واز پیشگاہ حضور بعنایت خلعت ہتابی مثھرہ دار در ہم جنسان شرف وانتخاری یافت، تحصیلدار اینجا چیرہ ہتابی بوٹہ دار و چوہدری نتہر نگر کہ تا ایں مقام ہمراہ لشکر ماند تہان ہتابی بوٹہ دار مرحمت شد

گلدستۂ پنجم

روز سہ‌شنبہ ۱۰ شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ ۲۲ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالے بتاریخ دہم بعد نماز فجر بسواری مرقوم بعزم منزل کرڈی آوز کہ بکلد یوز مشہور و بنام ایں اختلاف است و مسافت نہ و نیم میل دارد بوقت بلند شدن پنج گھڑی روز داخل شد، دیہاتے کہ بجہ جولان اسپ صبار فتار در آمد مکتوب می شود۔ بیل تور مشرق رویہ است چند کلبہ و یک تالاب و چشمہ آب دارد. دنکنوز دیہ مختصر است مابین مشرق و شمال یک چشمہ آب دارد موسوم بدرک گلپم کلورہم دیہ مختصر است بجانب مذکور در اینجا چشمۂ آبیست موسوم بگھنٹہ بہلول خان. کرڈی آوز نیز بسمت مزبور واقع یک تالاب و چشمہ دارد و نہر صحرائی جاری است میگویند کہ استعمال آب آنجا موجب ضرر است بہ ہمیں اندیشہ جناب خداوندی بلکہ فی الجملہ

صاحب مقدور از منزل گذشتہ بحسب ضرورت سبو و مشک و ابریق پر از آب ہمراہ آوردند غرض صحرائیست با وحشت کہ بوئے انست نمی دارد ازیں مقام تا چیت پٹ باز حکومت کلکٹر در داخل اعادہ نمود۔ در ہمیں جا خبر رسید کہ سیدی الماس خواجہ سرائے قدیم سرکار نواب جنّت آرام گاہ مخاطب بجاوید خان کہ از عارضہ پیچش و نبدہ بازار تی ورتھر نگر مریض گشتہ بود دی روز بیخ زندگی او منقطع گردید و بپایئن جوار خداوند ان قدیم خود بر بستر خاک خوابید، چوں ایں روداد بحضور پر نور حضور قدسیہ رسید بپاس قدامت و نمک حلالی او ملال خاطر شد۔ نامبردہ در ہمجنسان خود عزتے یافتہ و در عہد ریاست حضرت نواب رحمت مآب مخاطب بتاج الدولہ اعتبار جنگ گشتہ، بر اکثر خدمات جزوئی مثل داروغگی باورچی خانہ خاص و میوہ خانہ و تنبول خانہ و دوا خانہ و بلور خانہ و اصطبل خاص و بہل خانہ اسپان و چند قطعہ باغ ہمچو امیر باغ و عظیم باغ و انجیر باغ و غیرہم محیط شدہ بود بحسب حوصلۂ خویش سربراہ می نمود و بلحاظ منصب اصلی خود با ہر کس باخلاق پیش می آمد و با ہر ذی عزت کار بند ادب می شد و اگر ایں شعر میرزا محمد افضل سرخوش کہ امیر بارگاہ عالمگیری و صاحب طبع و مرد ظریف بود در حق چنیں کس استعمال کنند زیبا است ؎

ناقص افزوں بود بقدر از کامل
بیش است ز مرد قیمت خواجہ سرا

نہ ہر پیش بریدۂ کہ بزعم باطل خود را مردہ شخص پندارد و در زمرۂ کاملان شمارد و با اہل عزت مقابلہ نماید، زنہار استحقاق ایں معنی ندارد

و بے معنی است، جناب شہنشاہ گوہر فروشان یعنی حضرت حکیم نظامی
گنجوی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

نہ انجیر شد نام ہر میوۂ
نہ مثل زبیداست ہر بیوۂ

گلدستۂ ششم

روز چہارشنبہ ۱۱ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالے بیازدہم شریف بعد اداے نماز صبح بر سواری مذکور
بمنزل آچالور کہ با سنور زبان زد است و فاصلہ یازدہ و نیم میل دارد
بوقت پنج گھڑی روز زیب بخش گردید۔ دیہاتے کہ بترک تاز مبارزان
جیش درآمد بہ بیان می آید، چیپاک دیہی است کہ گذرگاہ آن شمالی
است و آبادی بسوے مشرق، صد کلبہ و خانہ و سہ دکان و یک تالاب
دارد سایہ درختان دریں سہ چہار منزل برنگ عنقا است بالتخصیص
دریں دہ بہر دو جانب درخت مغیلانست کہ بر فرش خاک خار ہائیش ورحق
پیادہ پایان حکم نیشتر می دارد شعر ناصر علی سرہندی کہ منتخب شعرائے عصر
بود از احوال این سرزمین مطابقت تام پذیرد ؎

قدم آہستہ نہ اے گرم طلب در رہ عشق
خار نمناک دریں بادیہ نشتر باشد

کلپاک دیہ مختصر شمالی است تالابے دارد و رودے جاریست
ترنجی نیز مثل اوست رودے ازاں می گذرد کہ موسوم است بہ
ترنامتیار کہ از کللکرچی Kallakurchi می آید و از راہِ

در داخل بہ محمود بندر رسیدہ از دیار ملحق می شود ۔ آچالورؔ ہم بجانبِ مذکور واقع صد مکان و یک تالاب و چشمۂ آب دارد نسبت اختصار بچند دیہ مذکور بسبب قلت مکانات و آبادیست نہ باعتبار طول و عرض اگرچہ طویل و عریض است ۔ اما زراعت قلیل می شود و صحرائے بے ترکیب کلکٹر دریں جا بملازمت مشرف شد۔

گلدستۂ ہفتم

روز پنجشنبہ ۱۲ شعبان المعظم ۱۲۳۸ھ ۲۴ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالےٰ بشب دوازدہم قریب نصف اللّیل بسواری عماری رکوب فرمودہ با عماری دیگر و سہ ہودج و جلوئے معمولی بوقت دو پاس و پنج گھڑی شب بمنزل ڈلندورپیٹھ[ـلـ] کہ ۸ میل است نزول اجلال فرمود و در شب مہتاب بہ میدان وسیع جولان فیلان کوہ شکوہ و صدائے جرس آنہا کیفیتے می نمود کہ دریں سفر خیر اثر گاہے ایں لطف نمایاں نشدہ تا مقامے کہ نگاہ کار می کرد از تاب مہتاب فرش مہتابی بہ نظر می آمد کہ از حسن نیت و توفیق خیر ولی نعمت ما بپا انداز خش گستردہ اند از معاینۂ ایں حال شعر فردوس آرامگاہ محمد شاہ بداہتاً بزبان رسید ؎

جہاں را در برا مشب نقرئی طاس است پنداری
زمیں تا آسماں یک قطعۂ الماس است پنداری

دیہاتے کہ آں شب بہ قطار پیلاں گردون شان درآمد بزنجیر بندی خامہ می آید ۔ ھینوالورؔ شمالی است پنجاہ خانہ و دو دوکان و تالاب و چشمہ

ـلـ Ulundurpet

آب مندڈف دارد. تراکم اشجار صحرائی درانجا بیشهٔ شیران و کمینگاه دزدان
دلیری می نمود. الحق قبل از بست سال هر دو صفت دران بیدائے ناپیداکنار
بود چون ضبط و نسق انگریز بعمل آمد این صحرائے پرآشوب صورت امن
یافت معهذا تا حال مسافرین بوقت شب خصوصاً شب تار سفر آشنا نمی شوند
و بقافله جاده پیمائی می نمایند اکنون بعون الله تعالے بطفیل ورود رئیس
ما چنین منازل خطرناک حکم آبادی پیداکرد و هیچ کس از دزد و شیر باک
نمی دارد. ترپیتر هم بآن سو واقع یک تالاب و چشمه و چهل کلبه دارد.
وکندوڑ پیٹھ نیز دران جانب است و نسبت بهر دو دیه اخیر آباد دو
تالاب و چشمهائے آب و سرائے متعدد دارد

گلدستهٔ هشتم

روز جمعه ۱۴ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۵ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضله تعالے بشب سیزدهم بعد فراغ نماز عشا بمنزل تردون کیلوڑ
که مسافت سیزده میل دارد بوقت دو پهر و پنج گھڑی شب بسواری عماری
باهستگی و خرام جلوه فرما شد دوران جا تا شب چهاردهم مقام فرمود. درین
منزل مخاطرهٔ شیر مستولی است لهذا هر فردے از لشکریان ازین راه هولناک
به هیئت مجموعی درگذشت چنانکه حسب الحکم حضور بوقت سه پاس
روز برین معنی منادی هم شده بود. و دیهاتے که رونق افروزی ازان بظهور آمد
به تسطیر می آید. پانڈوڑ دیه مختصر است که هنگام گذر جانب مغرب ماند و تالابے
دارد. تراکم اشجار بشدت است و همین مقام محل خطر. کلوڑ بهنگام سواری

Tiruvennainallur ۸۱

به مشرق می ماند و مثل دیهه مذکور است و رودے ازاں می گذرد واز پوپٹی اوڑ مشهور۔ مرّدوّر نیز سمت مزبور است تالاب کلاں و چهل خانه و دو دوکان و سه چشمه و یک منڈف دارد. ولپوز غربیست و باجتماع سه قریه ترتیب پذیرفته یکصد و بیست خانه و یک دوکان و تالاب و دو چشمهٔ آب میدارد، و جوے ازاں جاجاریست موسوم بکرڈلم هنگامیکه راقم سطور بلب نهر مسطور رسید عجب سیر و تماشاے باکیفیت دید که عکس بدر در آب برنگے جلوه می کرد که از چهار طرف زرگر قضا به زنجیر بندی طلا پرداخته و فرش ریگ بکناره اش بلا تصنع که بفرش مهتابی نقرئی آراسته عبور سکھپال و بهل و بنڈی و اسپان و کثرت خلائق و صداے بادهاے و هوے اینها طرفه هنگامه و عجب لطافته میداشت که بشرح راست نمی آید و تعلق از دیدن دارد. خصوصاً وصف آمد سواری خاص با جلوۂ کثیر و خرام اقبال فلک نظیر خارج از اندازه تحریر خود بدولت با چند اهل عماری و هودج نشین که عقب سواری مبارک بودند پیاله هاے چاے می کشیدند و براے دفع برودت که آں شب غلبه داشت بنقل انگورمی پرداختند. هوس تماشا بے اختیار دامنِ دل می کشید و رخصت برخاستن نمی داد. ازانجاکه لشکرِ خواب برمنِ ناتواں حمله آورده بود تاب مقابله ازاں نیاورده عنان عزیمت بمنزل گاه تافتم زیراکه زیاده از یک پاسی شب عادت بیداری ندارم او تعالے بپاس شب زنده داران محرم سرادقات قدس دل بیدار نصیب کناد و از خواب غفلت و آفات دنیا و ما یتعلق بها بحفظ و امان خود دارد آمین یا ارحم الراحمین۔ تردن نیلور دیهه مشرق است بعهد ریاست

نواب جنت آرامگاه برائے مصارف حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً و تعظیماً بطریق جاگیر مقرر بود. چونکہ نواب مرحوم بر مسند او نشست محاصل جاگیر مذکور بصرف خاص در آورد و شاید آنرا خرج زاید تصور نمود و روانگیٔ جہاز کہ بحین نواب معلے بسوے حجاز بعمل می آمد موقوف فرمود، ہزاراں رحمت بر روان جناب نواب رحمت مآب ما باوجود عدم حکومت ملک بخدمت آں عالی مقام تا وسع امکان می پرداخت و چیزے برائے مخارج سال بسال ارسال می ساخت ہمت والا نہمت رئیس زمان ما مستور ایں معنی شده است کہ سفینہ با قافلہ حجاج و نردبانِ[1] کعبہ روانہ کند و تا مقدور بجان منت بخدمتگذاری بطحا و طیبہ پردازد جزا بخش حقیقی در جلد دے ایں امور

---

[1] شہنشاه ہند اورنگ زیب عالمگیر در زمان خود نردبانے برائے دخول در کعبۃ اللہ فرستاده، و بعد ازان نواب محمد علی والا جاه در زمان خود نردبانے تیار کرده با ہدایا و تحف کثیره روانہ حرمین ساخت. نواب اعظم جاه نیز بکمال عقیدت نردبان بمعرفت سید صبغۃ اللہ شاہ والا در دار الامارۂ خاص خود تیار کنانیدند ہمہ مزدوران تا اتمام کار بکمال طہارت می بودند و ہرگاه نواب اعظم جاه برائے دیدن آں نردبان می رفتند طہارت و وضو کرده با ادب تمام ادراً ملاحظہ می نمودند، در تیاری ایں نردبان قریب ده ہزار روپیہ صرف شد و ہمراه نردبان ہدایائے بسیار و نقد و جنس برائے شریف و بادشاه مکہ و ائمہ و علماء و قضاة و مفتیان و موذنین و مکبرین حرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً و تعظیماً فرستادند. و برایں ہدایا مع ہدایا برائے محمد علی بادشاه مصر زیاده از ہفتاد ہزار روپیہ صرف شد سوائے ایں برائے خیرات عامہ مبلغ بسیار قریب بست ہزار روپیہ فرستادند و نیز برائے مسجد و روضۂ نبوی صلی اللہ علیہ وسلم در ختان قنادیل و شمع ارسال کردند۔ الغرض بر تیاری سلّم و ارسال ہدایا و مبلغ خیرات زاید از یک لک روپیہ صرف شد۔ نواب اعظم جاه ایں نردبان را بعد از رجوع از ناگور تیار کرده بتاریخ ۲۹ ذی الحجہ سنہ ۱۲۴۰ھ بر جہاز کچھی از مینائے مدراس سوار کنانیدند۔ جہاز مذکور بتاریخ ۷ محرم سنہ ۱۲۴۱ ہجری از مدراس لنگر برداشتہ روانۂ بمبئی شد۔ ہمراه نردبان شریف حاجی حافظ حسن صاحب و حاجی سید عبد القادر خان صاحب و امام الدین خان صاحب مع فرزند متبنّی یعنے حاجی عمر نیز روانہ شدند۔ جہاز ہرگاه بہ بمبئی رسید نواب

حسنات طول عمر با ترقی درجات عطا کند و بترحم و خلائق پروری نام منور اوچوں نیّر اعظم روشن دارد تفصیل آبادی منزل اینکه زیاده از دو صد مکان و بست دوکان و دو جدول و دو تالاب و دو قطعه باغ و یک تکیهٔ فقیر و عاشور خانه و تنخانه هائے کثیر دارد. بعد نزول دریں جا بمحمد حبیب الله فرزند محمد عنایت الله مرحوم متولی مسجد محمدی که مرد مقدس بود، و دریں زمان امثال آں بزرگوار ہیچو کیمیاست بعطائے خدمت موروثی و فرد شال سفید رخصت فرمود و به پالیگاران منزل بعنایت دستار چودهری مدہرائی سرخرو و سربلند نمود.

گلدستهٔ نهم

روز شنبه ۱۴ شعبان ۱۲۳۸ ۲۶ اپریل ۱۸۲۳ء

بفضله تعالے بچهاردهم بعد فراغ نماز عصر بجلوس سکھاسن طلائی با احتشام مقرری بمنزل کلپیٹ که پنج و نیم میل قریب سه گهڑی شب نزول یافت بوقت مغرب بدامان رود پنیار سجاده نماز گستردد. بعد ادائے صلواة بروشنی مشعلها نهضت فرمود، آتش بازان تعلق برعایت شب برات همراه سواری خاص

(بقیه حاشیه صفحه ۱۳۵) نواب اعظم جاه بتاریخ یکم ربیع الآخر ۱۲۴۱ھ در مدراس انتقال کرد. مگر ایں نردبان در مکهٔ معظمه رسید و به حکم محمد علی پادشاه و شریف پاشائے مکه به باب بیت الله بتاریخ دوازدهم ربیع الاول ۱۲۴۲ هجری منصوب شد، هرگاه کیفیت مذکور به نواب عظیم جاه که اتالیق نواب غلام غوث خان بهادر والاجاه پنجم بود رسید جشن نمودند و سید صبغة الله شاه والا (وفات ۲۷ جمادی الاول ۱۲۴۵ھ) درجلدوی تیاری نردبان شریف زمین و باغ در علاقهٔ سانگره عطا فرمودند نواب غلام غوث خان بهادر نیز نردبانی تیار کنانیدند ولیکن آنرا بمکه ارسال کردن نتوانستند بعد وفات آناں سلم شریف و تخت طلاء بتاریخ ۲۱ رمضان ۱۲۷۵ھ مطابق ۲۵ اپریل ۱۸۵۹ء سپرد رسیور انگریز شد و بتاریخ ۲۷ ذی قعده سنه الیه سلم شریف هراج شد و فقیر صاحب آں را خرید کرده و بردند.

17

آتش بازی می سوختند، هوائے در چشم فلک میل طلائی میکشید و سرکشی درختان انار بگل ریزی تا پهلو چرخ میرسید. ماهتاب کیفیت گل خورشید مینمود، و رونق سواری دران دم بر شب گشت نوشهان گوی سبقت می ربود از آغاز سواری تا منزل هیچ قریه براه گذر نیامده مگر بچپ و راست دیه ایتم پور و شروالوز و مانگور ماندہ، و تالاب دیه اول بجانب مغرب واقع شده، و در شارع عام سه رود حایل گردیده یکی تلتار دویم کوزیار که رود عقیم است یعنی همیشه خشک میماند لیکن در ایام برشگال تا چند مدت سیلان مینماید ازانجا دو راه است یکی از طرف شمال بسوئے مدراس می رود و دیگر از سمت مغرب بلکه مایل بجانب ارکاٹ، سیوم پینار از نندی درگ که متعلق بالاگهاٹ است می آید کلپٹه دیهی است مابین مغرب و شمال که چهل خانه و یک دوکان و یک تالاب و سه چشمهٔ آب دارد و بعد نزول فاتحهٔ معمولی شب برات و ختم مصحف شریف و حصن حصین و دلائل الخیرات بعمل آمد و خوانندگان آن چند کس از جلسائے حضور بودند، بعد فراغ آن مجلس طعام مرتب گشت و تقسیم شیرینی بحضار محفل بعمل آمد و افروختگی آتش بازی که درین شب رسم عالمگیر شده علی الخصوص بدولت سرائے امرا از جملهٔ اهم مهمات است آن هم بوقوع آمد.

روز دوشنبه ۱۶ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۸ اپریل ۱۸۲۳ع

گلدستهٔ دهم

بفضله تعالی بشب شانزدهم بوقت یک پاس و یک گهڑی شب

بسواری مذکور بروشنائی هلال و مشعلها و ماهتاب بعزم منزل پنملاپیته که یازده میل است بوقت دو پاس و پنج گهڑی شب تجلی افروز گردید، دیهاتی بر رهگذر درآمد بقید قلم می آید تامیل پٹ دیه مختصر شرقی است تالاب خورد و چشمهٔ آب دارد، کتی پٹ غربی است مثل آن، کونی پٹ نیز بآن سواست، دو چشمهٔ آب میدارد، بلپندودر شرقی است چشمهٔ سنگ بسته و تالاب و پنجاه خانه دارد، آرنلور دیه مختصر است بهمان جانب یک تالاب و چشمهٔ آب دارد، کلنور پیته هم بآن طرف است یکصد و سیزده خانه و چشمهٔ سنگ بست و تالاب و منڈف دارد، ایتور نیز بسمت مذکور است صد کلبه و یک سرا چشمهٔ سنگ بست عالی شان و منڈف دارد، پنملاپیته تالاب کلان و چشمهای متعدد و سه کوه دارد، درین جانب بهر دو طرف زنجیره بندی کوهها است اگرچه فرودگاه همین جا تقرر یافته بود چونکه سایهٔ درختان و وسعت میدان قلیل است برای راحت لشکریان موضع اننتپور که بفاصلهٔ قریب ازان است لشکر ظفر اثر فرود آمد درین دیه زیاده از صد کلبه و خانه و چهل دوکان و یک مسجد سنگین که صحنش نهایت وسیع و بنا کردهٔ خیرالدین خان غوری است، و بهدران احاطه گنبد مشارالیه و چند قبور مسلمین واقع گردیده و بفاصلهٔ قریب ازان گورستان است خصوصاً چبوتره مرزا دلیل خان دران است که خان مذکور بهمراهی راجه تی ستگ در مقابلهٔ نواب سعادت الله خان بهادر مرحوم مقتول گردید، از حضور درین جا بتحصیلدار از عنایت تهان مهتابی طلائی عزت بخشی شد،

روز سہ شنبہ ۱۷ شعبان ۱۲۳۸ھ ۲۹ اپریل ۱۸۲۳ء

گلدستہ یازدہم

بفضلہ تعالیٰ بشب ہفدہم قریب یک پاس سواری مرقوم باجلو معمولی بردشنی مشعلہا بنصف اللیل داخل منزل نصرت گڈھ عرف چنجی[1] یازدہ میل است گردید بہ گذرستہ دیہ مختصرکہ موسوم بکلیو ملی[2]، و اتور[3] و کوپی[4] بود درآمد احوال طریق این منزل چہ بیان کنم کہ زنجیرہ بندی جبال و باکثر جا تراکم اشجار بود کہ از ملاحظہ آن طبیعت وحشتناک میگردید چہ این صحرائی سراسر پاک بسبب دیرالی بیشہ شیران و کمینگاہ دزداں شدہ است، دریں دلا بفیصلہ و نسق انگریز بشکاریاں تاکید بعمل آمدہ کہ ہرکس پلنگ را بقتل رساند دہ ہون انعام اوست و ہرکہ بشیر بچگاں بہ بستر خون غلطاند پنج ہون سلوک درجلدوی کام او، لہذا ہر واحد مستعد اینمعنی است کہ چوں سگ بشکار او پرواز و طعمۂ مقصود حاصل سازد اگرچہ ازیں کارنمایاں قلت شیراں شدہ بایں محل خطرکہ

بیت

ہر بیشہ گماں مبرکہ خالی است ؛ شاید کہ پلنگ خفتہ باشد

درقدیم الایام مقام مرقوم نہایت آبادی داشت و منجملہ ہشدہ سرکار سرکاری بود قرار دادہ نواب ذوالفقار بہادر نصرت جنگ و در قبضۂ حکومت راجہ دیسنگھ[5] بود کہ عمدگی و دلاوری او ضرب المثل آفاق شدہ و بجرأت و ہمت بہ مقابلۂ نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم صوبہ دار ملک کرناٹک آن قدر پرداختہ کہ عنقریب فتح یابد از انجا کہ دین متین بعون قادر برحق و

---

[1] Gingee [2] Kilmalai [3] Attiyur [4] Kappai

[5] Raja Desingh

ناصرِ مطلق قوی است وسعادت وظفر نصیب اسلام بجلدۂ مبارزانِ نواب ممدوح بضرب صمصام خون آشام بدار البوار شتافت وبحول وقوت مبینِ متعال رئیس موصوف بتسخیرش نصرت کمال یافت، دریں مقام یک قلعۂ زمین دوز کہ ۳ احاطہ دارد بنام "نصرت گڑھ" شہرت پذیرفت، چہ نواب معلّی بر عایت خطاب خود نام زد ساخت والحاق ازاں ہفت کوہ گرد ولن شکوہ است کہ بر ہر یکی قلعہ محکم مرتب شدہ، وبنام علیحدہ اشتہار گرفتہ یکے کشن گڑھ، دوم راج گڑھ، سیوم شاباش ٹیکری، چہارم کرب گڑھ، پنجم باندر گڑھ کہ اہل امتیاز بہ بہادر گڑھ مسمّی ساختہ اند، ششم چین گڑھ، ہفتم چنبار گڑھ اندرونِ قلعہ مساجد خصوصاً مسجدی بنا کردۂ نواب ممدوح در نہایت صفوت است کہ گویا قطعۂ خوشنویس بنظر می آید، وعمارات عالیشان است کہ رد بجزالی و انہدام آوردہ بلکہ نام ونشان بعض باقی نماندہ وبزبان حال ایں رباعی ادا نمودہ ؎

سرخیل کہ خویش را ہلاکو می گفت
با خلق سخن بچشم وابرو می گفت
بر کنگرۂ سراش دی فاختہ
بنشستہ ہمی گفت کہ کوکو کو کو

بالفعل عمارت ہفت طبقہ کہ سیر گاہ راجہ مقتول بود بشکست وریخت باقی است دہو سوم لبت کھنڈہ تا کجا احوالش بر نگارم کہ قلعہ ویرانہ محض شدہ، وبسبب انبوہی اشجار صحرائی راہ آمد وشد مسدود دگردیدہ، وصورت ویرانی آں آبادی چہ بیان کنم کہ بجائے ہزار ہا مکان دودمانۂ اہل اسلام وقریب

پنجاہ خانۂ ہنود باشد، آب و ہوائیش از سالہائے دراز متغیر است، و استعمال
آب مورث مرض طحال و شکم کلانی و ہزال بدن و تپ، شدید و ناتوانی است
مگر آب تالاب و نواب گنڈ فی الجملہ بہتر، اکثر مزارات مردانِ خدا است،
کہ بیشتری ازاں بتراکم درختان و خارستان نہاں شدہ و چندی چوں نقش
بر آب محو گردیدہ مگر بعضی ازاں ہا کہ مشتہر و موجود است بفہرست تحریر می آید

حضرت حافظ حسین قادری

قدس سرہٗ الزکی جد امجد حضرت والدۂ ماجدۂ راقم سطور مدظلہا العالی
در عصر خود فردی بود، صاحب کمال کہ ظاہرش بنہایت تشرع و صلاح آراستہ
و باطنش بتقدس و دینداری پیراستہ، در قرات قرآن مجید نمونۂ اعجاز
داؤدی بکار می برد کہ بحسن صوت مرغ را از ہوا باز می داشت، ہرگاہ
نواب آصف جاہ مغفرت مآب وزیر دکھن واردِ ایں سرزمین شد بجوش
اعتقاد بملاقاتش پرداخت و ہمت خواست، قصہ کوتاہ آنجناب در
عنفوان شباب خرقۂ خلافت از حضرت شاہ مصطفیٰ قادری خواہرزادۂ
حضرت سید میراں محمد مدنی قدس سرہٗ ہما پوشید و ہفدہم ماہ محرم محترم
سنہ یکہزار و یکصد و پنجاہ و ہشت ہجری بیرونِ حصار بخلوت خاک خوابید
چنانچہ تاریخ وفاتش شعر ایں معنی است ؎

از کرم مصطفیٰ بجنت برد

گرد و پیش گنبد شریف او میدانی است فراخ و با رونق و چند درخت نیز
می دارد و مضمونِ ایں بیت جناب بابائے عاشقاں علیہ الرحمۃ و الرضوان بر آں

صادق می آید ؎

چناں نادر افتاد در روضۂ
کہ در لاجوردی طبق بیضۂ

اندرون قلعہ قبر والدۂ آنجناب وگنبد داناد کہ سیّد عالی خاندان و مرد صالح بود موسوم بسیّد محمد و مقبرۂ الیست کہ بنام ناصر ولی شہرت پذیرفتہ چہ ولی ممدوح بمقاتلۂ کفّار یرداخت وبجہاد اکبر بمصداق آیۂ فخیمہ" واللّٰہ یوید بنصرہ من یشاء" تائید دین متین ساخت، بیرون قلعہ گنبد سیدی عنبر حسین است کہ مرد حبشی بود و متصف بہ بزرگی ظاہر و باطن، ہرگاہ فضل الہٰی شامل حال شود اولیٰ را بمنصب اعلیٰ میرساند، کہ خود در محکم تنزیل خبر میدہد۔ ذٰلک فضل اللّٰہ یوتیہ من یشاء" خوش گفت کسے کہ گفت ؎

ابجد عشق بیاموز و مگو از اب و جد
کاندریں راہ مراتب بحسب یافتہ اند

بفاصلۂ یک دو میل از چمن جانب پائین مرقد فتحن علی صاحب کہ شخصی بود کہ از رجال اللّٰہ صاحب کشف و کرامات و خرق عادات، قبل از دخول بآبادی متصل آں تربتی است کہ بنام زچہ بی بی شہرہ دارد، تا حال کرامت و فیض او ایں قدر جاری است کہ ہر کس بحسن اعتقاد از مزار رحمت بار او استمداد کند بترحم موصل الی المطلوب فوراً فائز مقصود میگردد انتہیٰ احوالہم خود بدولت صبحی بسواری اسپ بگلگشت شہر عنان عزیمت یافت و قریب شام راجۂ چنجی قدیم کہ آں را میلچیری نیز گویند از اولاد نروپ سنگھ کہ

راجۂ مذکور مسمّی کشور ناتھ سنگھ کہ از قوم راجپوت جوانی است نوخیز و خوش‌شر
برائے ملازمت حاضر شده باوائے نذر پرداخت، و بعطائے خلعت مہتابی
کارچوبی بوٹہ دار و دو شالہ گلناری از حضور قامت خود آراست، ہماں
روز از ناچل دسنت واناو رای بھنڈاری پالیگاری ویٹ ولم کہ در
منزل گذشتہ بملازمت شرف اندوز شده بود از پیش گاهِ مراحم خداوندی
بعنایت خلعت کارچوبی بوٹہ دار و فرد شال گلناری سرفرازی یافت۔

گلدستۂ دوازدہم

روز چہار شنبہ ۱۸ شعبان ۱۲۳۸ ہجری، ۳۰ اپریل ۱۸۲۳ع

بفضلہ تعالی بشب ہشدہم بوقت یکپاس و دو گھڑی بسواری مسطور
جلوس فرموده بمنزل چیت پٹ کہ پانزده میل است قریب سہ پاس شب
محل اقامت آراست بعد خروج از منزل گذشتہ چاوڑی میلچری است
دیہاتے کہ بگذرگاه در آمد مرقوم می شود۔ فتح پیٹھ شرقی است چشمہ کلاں
درو و مختصر و مکان فقیر و منڈپ و سی خانہ و یک دوکان دارد۔ کنلنم
دیہ مختصر غربی است تالاب و کوه قریب راه می دارد و گوڑا منڈی نیز مثل
اوست چشمہ و منڈپ براں مستزاد شده۔ چیت پیٹ فیمابین شمال
و مغرب است دو مسجد و عیدگاه و سہ صد و بیست خانہ و چہل دوکان
و چہار چشمۂ آب و دو تالاب و چند تکیۂ فقراء و قلعۂ منہدم ویران میدارد
در زمان سابق ہمراه چنگل پیٹھ در علاقۂ نواب صلابت خان بود و بہ ریاست
نواب جنت مکان بمیر اسد اللہ خان بہادر جاگیر مقرر شد، و بعد انتقال

Chetpet ۲ے Vettavalam ۱ے

مشار الیه ضبط گردید، جماعه دار علاقهٔ مسٹر ہیڈ از آغاز سرحد تا اینجا همراه رکاب بود، لهذا بعنایت تهان مهتابی طلائی بوٹه دار و دستار چه ندری سرخ مدہرائی سرفراز و مفتخر فرمود۔

گلدستهٔ سیزدهم

روز پنجشنبه ۱۹ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱ مئی ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بشب نوزدهم بوقت هشت ساعت ده دقیقه بسواری حضور پرنور رکوب نموده بمنزل آرنی که چهارده میل است و بهنگام دوازده ساعت و نیم بالا رونق افزود۔ برائے راحت خلائق که صرف همت خاص بران است یک روزه مقام فرمود حین جلوه افروزی دو دیه بنظر منور درگذشت یکے اِندَراوَن دیه غربی است که چهل خانه و چشمهٔ آب دارد دویم وِیناَمنگلم شرقی است فیما بین هر دو قریه رودے میگذرد شصت خانه و دو دوکان و چهار تالاب و سه چشمهٔ آب و یک مکان فقیر دارد۔ آرنی شهریست مختصر آباد شمالی که از قدیم الایام جاگیر زنار دار است بالفعل راجه ترمل راؤ کارفرمائی آنجا میدارد و در نگر که موضعے است بر کنار رود آنجا سکونت اختیار کرده۔ تفصیل آبادی اینکه دو مسجد و درگاهِ هفت شهید و پنج تکیهٔ فقرا و پنج هزار خانه و صد دوکان و ده چشمهٔ آب و دو تالاب و قلعه دارد و یکصد و سی دیه ازان متعلق است و محاصلش سالانه تخمیناً لک روپیه باشد و چیزے پیشکش و محصول سایر بکمپنی می رسد، راجه مذکور قریب شام حاضر بارگاه خداوندی شده بادائے یازده اشرفی نذر پرداخت

؎ Arni

و بعطائے عطر و گلاب و پاندان بدستِ خاص در اماثل و اقران عزّت و اعتبار نمایاں حاصل ساخت، اگرچہ تہوّر و دلیری راجگان مشہور عالم لکن ہرگاہ بحضور بار یاب میحری شد باوجود صباحت ملاحت رنگش پرواز نمود، و بے تکلف بشکل روباہ ناتوان پیش شیر ژیان بود از ملاحظۂ ایں صورت شعر جناب سعدی شیرازی مناسب حال افتاد ے

گربہ شیر است در گرفتن موش

لیک موش است در مصاف پلنگ

غرض از رعب رئیس مطاقت جواب بر و طاق شد، و نقد ہمت بے باق، و کیل راجۂ مذکور کہ در صحبت اہل اسلام تربیت یافتہ است بمضمون ضرب المثل پیران نمی پرند و مریدان می پرانند، بہر مقدمہ کہ ارشاد حضور می شد در عرض جواب تائید آقائے خود میکرد و الا ایں مصرع مصدق مقال او بود ے

چوں گنگ خواب دیدہ ز تقریر عاجز است

روز دوم ہم قریب استوا حاضر دولت سرا شدہ خلعت جالدار مہتابی با کمخواب و دو شالہ گلناری بحضور و خلعت دیگر بصاحبزادۂ بلند پائگاہ گذرانید۔ از حضور فیض گنجور بعنایت خلعت ہر اتب ہتابی طلائی با کمخواب سرخ جالدار و دو شالہ گلناری با یک راس اسپ بلد مع زین و سامانِ زردوزی و پاندان و عطر و گلاب در ہمچشمان عزّت و افتخار سے حاصل نمود، و از حضور قدسیہ بعطائے خلعت جالدار نقرئی گنگا جمنی و کمخواب عودہ و پاندان مع لوازم عزّت بر عزّت افزود، ضیافت ہندوانہ

با تکلف کہ باصطلاحِ ہنود سید ہا نامند مرحمت گردید۔ و در جلدوے این مراحم کہ از عہد ریاست نواب جنت آرامگاہ تا زمان نواب رحمت مآب رحمہما اللہ تعالے این قدر افزائش مرتبہ و تفاخر با سلاف او نشدہ بود بشکریہ بہر دو حضور نذر گذرانیدہ خواست کہ بہ مقابل ہر عنایت نذر علیحدہ گذراند، خود بدولت بمقتضائے ترحم معاف فرمود، زیرا کہ ہمت والا نہمت امیر خلائق پرور ما مصروف این معنی است کہ ہر یکے از اقاصی و ادانی خواہ موافق باشد خواہ مخالف از فیض خود بہرہ یاب شود و از طرف سرکار خاطر احدے بازنگردد، غرض مشار الیہ بعد یک ساعت حسب الحکم راہی شد، از روز خروج نوعے کہ فراہمی اسباب لشکر باہتمام کلکٹران در ہر منزل بعمل می آمد، ہم چنان راجۂ مرقوم بدرستی و خوبی تا دو روز بسرحد خویش بسر برابر داشت، ہمان روز مسٹر[لہ] کلاک کلکٹر دویم چتور از ملازمت حضور بہرہ اندوز شد۔ موافق معمول عطر و پان وغیرہ مرحمت گردید۔ و از بادرچی خانہ تورہ ہفت خوان بفرودگاہ او رسید، ناگاہ بوقت نماز عصر گرد باد چنان زور و شور از جانب شمال برخاست کہ از کثرت غبار نمونۂ شب دیجور بل مقدمہ نفخ صور بنظر آمد، در آن حال بعض خیمہا چنانکہ شتر بسرحد باہنگ حُدی در رقص و طرب می آید رقصان شد و ہمچو بعض مشائخ روزگار وجد و حال پیدا نمود، چند خیمہ و قنات سر بسجدہ نہاد و خیمہ مسجد قریب حرکت رکوع در آمد فضلِ حق بحالی عزت زدگان مشمول گشت کہ ہوا باعتدال در آمد و الا قیام خیمہ و قعود مسافرین دریں بیداد و جبال و ہم و خیال بود۔ حافظ

لہ Mr Clock

مطلق وکریم برحق چہ در حضر و چہ در سفر کرم عام و ترحم تام شاملِ احوال ما
بے وسیلگان داراد، بمصداق آیۂ کریمہ وھو معکم اینما کنتم از آفات
و بلاہائے ناگہانی و فتن شیطانی در کنف حمایت و امانِ خود رساناد
بمحمدؐ و آلہ الاطہار۔ چوں روز گذشت و شب رسید داروغگی ملبوس خاص
از برہان نواز خان عزل شد و حکیم باقر حسین خان نصب گشت و خدمت
بٹلور خانہ بر وجیہ اللہ خان تقرر یافت۔ آنشبا زسے مرسلہ راجہ مرزاپور
بصحنِ خیمۂ خاص از افروختگی جلوۂ طاوسی می نمود، و قریب دو پاس شب
برائے تفریح مزاج و دفع ملال ملاحظۂ رقص فرمود۔ می گویند کہ دراں محفلِ
عشرت منزل صدائے ترانہائے یمن بصید دلہا کافی بود۔ و غزلیات
سوہنی از خاطرِ عشاق نغمہ آشنا سوہان وار زنگ کدورت می زدود،
چہ عجب صدائے خوش راحت دل غمدیدگان است، بلکہ قوت روح و
روانِ بنی نوعِ انسان، بشرطیکہ از ضم ذمیمہ خالی باشد و بخیالات فاسدہ
عاری، محمود بحری قدس سرہٗ کہ سینہ اش از گنج عرفاں مملو بود در کتاب
من لگن کہ بے مرشد فہم مضامینش دشوار بود در داستان تعریف سماع می
فرماید ؎

حس جی کے تیں نہ راگ لاگے
اس جی کو بھلا ہے آگ لاگے

در بیشتر کتب وصفِ صوتِ خوب مالامال است، چنانکہ امام محمد غزالی
رضی اللہ عنہٗ کہ مقتدائے اربابِ شریعت و پیشوائے اہل طریقت، و سرامدِ
اہلِ مذہب ما بود در جلد ربع ثانی احیاء العلوم داد تحقیقِ آں دادہ و بتدقیق
شروطش پرداختہ، از انجا کہ بعض ابنائے روزگار متصف بخباثتِ باطن اند

واهیچو نے خشک از معرفت خالی بر طول این کلام اعتراضات دور از کار خواهند
ساخت، و بزه در یای چون طبل بلند بانگ به فغان خواهند پرداخت،
لهذا به دو حرف مختصر مفید قناعت کردم۔

گلدستهٔ چهاردهم

روز شنبه ۲۱ شعبان سنه ۱۲۴۳ھ سوم مئی سنه ۱۸۲۸ء

بفضله تعالیٰ بهمان شب که بست و یکم بود بعد نصف اللیل
سواری صدر باراده منزل تمری که مسافت یازده میل دارد بکمال آهستگی
و تمکین با روشنی هلال و مشعل و ترنم پاکوبان هندوزاد جلوه فرما شده بوقت
باقی ماندن شش گهڑی شب رونق سراچهٔ خاص افزود، چشم بد دور که زیب
سواری سر سانی بشب گشت نوشهان زنده دل می نمود، الحق رئیس
بمنزله نوشاه است و ملک بجائے عروس هرگاه جناب خداوندی بملاحظهٔ
ملک موروث جلوه افروز شود چگونه این لطف بظهور نیاید، در زمان پیشین
مقام مذکور بطریق جاگیر از میر محمدی خان همشیر فردوس آرامگاه محمد شاه
بادشاه که منصب دار پادشاهی و مرد قابل بود علاقه میداشت و بعهد حکومت
نواب مرحوم بنام والدهٔ تاج الامرا محمد علی حسین خان مرحوم که منکوحهٔ خود بود
تقرر یافت، دیهاتے که براهگذر در آمد رقم آشنا می شود - و کیری
شمالی است تالاب و چشمهٔ آب و مندف و بست خانه میدارد - و آمرپاک
نیز بآن طرف واقع تالاب کلان و دو چشمهٔ آب و سی و پنج خانه و سه دوکان
و قلعه شکسته میدارد - در عصر نواب سعادت الله خان مرحوم برائے
اخراجات احشام وغیره بجاگیر داروغهٔ مقرر بود - در ریاست نواب جنت

آرامگاہ بنام سید فتح علی خان کہ امیر کبیر و از اقارب روساء ملک بنگالہ بود جاگیر مقرر گشت ۔ موضع مذکور نیز بہمان سو است و بجانب مذکور واقع فیما بین ہر دو جا پنج دوکان بشارع عام موجود است ۔ تمزہی شمالی است زیادہ از ہفت صد مکان و ہشت دوکان و چند قطعہ باغ و یک تالاب کلاں و چہار چشمۂ آب و قلعہ منہدم شدہ و دو مسجد و چند تکیۂ فقیر میدارد اگرچہ منزل دریں موضع تقرر یافتہ بود اما برائے وسعت میدان در دیہ مرتام باڑی کہ بہ فاصلۂ یک گھڑی ازاں بعید است مضرب خیام گردید و آں نیز مختصر شمالی است کہ بجانب راست افکنہ و لبسوئے چپ تالاب واقع شدہ ، دریں مقام بہر سہ پسر راجۂ مذکور بملازمت حضور معز زشدند ، از پیش گاہ عنایات خداوندی سہ دست خلعت ماہتابی بوٹہ دار و فرد شال گلناری و سہ تہان کمخواب ازانجملہ دو مہرمات سرخ و یک بوٹہ دار زرد و بوکیل او فرد شال سرخ بوٹہ دار خز و مرحمت شد ، و از جناب قدسیہ بشار الیہم سہ دست خلعت مہتابی طلائی جالدار و یک تہان کمخواب زرد بوٹہ دار و دو تہان کمخواب عودہ بوٹہ دار و بنام بردہ خلعت ماہتابی بوٹہ دار و یک فرد شال گلناری عنایت گردید ۔

گلدستہ پانزدہم

روز یکشنبہ ۲۲ شعبان ۱۲۳۸ ۴ مئی ۱۸۲۳

بفضلہ تعالی بہ بیست و دوم روز یکشنبہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز مہر دل فروز ما بخلعت زرکار و جواہر آبدار برنگے کہ خورشید تار شعاعی زیبا و می شود لبرا پائے خود زینت تازہ بخشیدہ برنا لکی زرد رنگ کہ طلائی کار بل عیاں

از ملاحظۂ آں شرمندگیہا دارد مع برادر والا اختر تا فضائے جانفزائے رمنا کہ متصل توپ خانہ است فائز شدہ از سواری مرقوم فرود آمد بسر سبزی بخت و اوج طالع بر فیل گردوں شکوہ کہ از عماری سبز والا جاہی عزت و احترام می یابد جلوس میمنت مانوس فرمودہ بشوکت تمام و شان مالا کلام متوجہ سبک خرامی گردید و در چٹ سواران ترپ بہمراہی جنرل سویل کہ سر لشکر اینجا است مع کرنل کول برک و کرنل فول و دیگر سرداران فوج و مسٹر کوک کلکٹر اول و مسٹر کلاک برسم استقبال تا آنجا حاضر شدند، در تابش آفتاب شمشیرہا کہ علم شدہ بود براقی آں برق سرسائی می نمود و ہجوم خلائق برائے ملاحظۂ سواری خاص برنگ مشتاقان ہلال عید بود، غرض بشکوہ و تجمل بوقت بلند شدن شش گھڑی روز بعد ادائے فاتحۂ حضرت ٹیپو قلندر[1] قدس سرہٗ روشنی بخش دار الامارہ قدیم کہ عبارت از دار المنور محمد پور عرف آرکاٹ صانہا اللہ تعالیٰ عن الشرور والآفات است گردید جنرل وغیرہم را بعنایت عطر و پان وغیرہ رخصت کردہ درا ندرمحل فرمود، و بجنرل مرقوم تورۂ یازدہ خوان و بکلکٹر اول تورۂ ہفت خوان مرحمت نمود مقاماتیکہ آں روز بر رہگذر درآمد بہ تسطیر می آید تمک پیٹھ خرد کہ راستہ شمالی است و زیادہ از پنجاہ خانہ بہر دو جانب و پنج دوکان و دو چھتر و دو چشمہ و چند قطعہ باغ دارد. و رمنا کہ بہنگام ورود نواب ذوالفقار خان جولانگاہ اسپان بود و چند مکان و مسجد کمتو شاہ بر پشتہ سنگ دارد و توپ خانہ کہ تکیہ نفری است متصل آں و بنام شاہ صادق طبقاتی اشتہار دارد، فی الحقیقت آں زمین مملوک جد اعلائے راقم سطور بود کہ بفقیر مرقوم حسبۃً للہ عطا فرمود

[1] درسنہ یکہزار و دو صد و سی و یک در آرکاٹ وفات یافت.

وآنجناب ہم درہماں مقام مع چند اہل خاندان خود بمحلہ خوشاں آسود۔
برخی از احوال جد معظم بحیز عبارت در می آید، تا بر جریدۂ روزگار وصف کمالش
باقی ماند، و ہر شخصے بمعائینۂ[۱] احوالش بدعائے خیر و فاتحہ بیاد آرد۔ نام نامی
واسم گرامی آنحضرت محمد حسین عرف شیخ احمد بود۔ قوت دراکہ وحافظہ و
استعداد فارسی بآں مرتبہ داشت کہ دراں زمان مقابل آں کسے بندرت بودہ
باشد، و در فنون عربیہ پایۂ تحصیل تا مطول رسانیدہ، صاحب شغل و ریاضت
وتقوی وعبادت بود و از مریدان نامور جناب سلطان سید عبدالرحمٰن قادری
علیہ رحمۃ اللہ الباری کہ خلف رشید وسجادہ نشین حضرت میران سید محمد
مدرسی قدس سرہٗ فرزند ارجمند قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب
رسول اللہ بود روح اللہ روحہم واعاد الینا فتوحہم نیت حق طویت خود را
مصروف ابواب خیرات وکشائش قفل حسنات می داشت ودر منصب
دنیا ہم اعتبارے یافتہ کہ از حضور حضرت اورنگ زیب بر خدمت سوانح نگاری
وبعد ازاں بر خدمت خفیہ نویسی احسن آباد گلبرگہ[۲] مامور گردیدہ و بعدہٗ
بادشاہ معلی بمقتضائے نوازشات دلی و تفقدات قلبی نظر بجوہر شناسی بخدمت
میر سامانی آنجا و عطائے خلعت وجاگیر جعفر آباد کہ بڈہیقر آباد زبان زد
عوام است و محاصلش سالانہ بست وچہار ہزار روپیہ بود سرفراز فرمود،
چونکہ نگاہ عنایت و قدر دانی روز افزوں میداشت بخطاب خانی کہ بر امرائے
ایں زماں گوئے عز و شرف می برد ودراں سلطنت عظمیٰ نوبت بہفدہ شخص

---

[۱] در سنہ یک ہزار و یک صد و نوزدہ ہجری وفات یافت
[۲] در سنہ یک ہزار و ہفتاد و ہشت ہجری وفات یافت

Gulbarga (R. S.) [۳]

ذی اعتبار در آرزوئے سالہائے دراز رسیدہ بے سعی و سفارش احدے تکلیف داد آنجناب بمقتضائے آزاد مشربی پہلوتہی کرد و بالتماس پرداخت کہ فدوی خود را بخطاب خاکپائے احمد مخاطب کردہ وہمیں نقش نگیں نمودہ ہرگز تبدیل آں بعمل نخواہد آورد، چوں جناب ظل سبحانی مرۃً بعد اولےٰ دریں امر بمبالغہ بالغہ پیش آمد و باسد خاں بہادر وزیر اعظم کہ با جد موصوف محبت و سلسلۂ شاگردی داشت تاکید فرمود کہ بہر نحو مرضی مشار الیہ بر قبول خطاب بیارد، چوں پیام وزیر ممدوح موصول شد بریں منوال جواب داد کہ خاکسار از کار و خدمت بیزار است و خطاب را آفتے می داند از ہمیں روز ترک روزگار می سازد و گوشۂ عزلت اختیار می نماید کہ؎

ہیچ آفت نہ رسد گوشۂ تنہائی را

بمجرد اظہار مذکور عازم فرودگاہ گردید و قدم بکنج عافیت کشید، ازانجا کہ بادشاہ دیں پناہ قدر دان اہل کمال بود بعمدۃ امرائے بارگاہ عالی شان بخشی وقائع نگاران یار علی بیگ خان، پیش جد معلےٰ فرستادہ بہ نہایت دلجوئی و استمالت حضور طلب فرمود و ارشاد کرد کہ اے شیخ درآنچہ مرضی تست تابع آں ہستم، اما ترک خدمت نہ کنی کہ مثل تو تقویٰ شعار و امانت دار بکارپردازان نمی یابم معًا بعطائے ملبوس خاص و معافی وجہ تحریر کہ سالانہ سی ہزار روپیہ بود در والہ احسن آباد نمود، آنجناب تا دو سال بسر براہی آں بدیانت و کفایت پرداخت و بجوشش محبت الٰہی از امور دنیوی خود را برخواستہ خاطر ساخت دریں اثناء مکتوب مولوی محمد حسین شہید قدس سرہٗ[1] کہ بانام صاحب مدرسے

---

[1] در سنہ ۱۱۰۸ھ در محمد آباد بیدر شہید شد ۱۲

شہرہ آفاق و فرد وقت گشتہ و شرح فضل و کمال او درین مختصر گنجایش پذیرہ نیست، خالہ زاد و خسر پورۂ جد معلی و از روئے نسب بنی عم بود بنام آنجناب موصول گردید و بضمن کلمات نصیحت آمیز این فقرہ ہم تسطیر یافتہ کہ دنیا متاعے نیست کہ عاقل از بہر آن دست از حیات ابدی بشوید۔ بہر حال از خدمت مالی خود را برآرند کہ بجز خسران دارین حصولے نیست بمجرد وصول نامۂ مرقوم و ملاحظۂ آن بمضمون ؎

سمند ناز کو یہ ایک تازیانہ ہوا

دلولہ محبت و معرفت حق غالب گردید، فی الحال ترک خدمت فرمود و کاغذ استعفا بحضور بادشاہی ارسال نمود، از وجہ تحریر کہ پانزدہ ہزار روپیہ جمع بود دست بر داشتہ بکنج تنہائی نشست و بحصول کنج قناعت کہ القناعۃ کنز لا یفنیہ آمدہ در خواہش دنیوی بر خود بست، ہر چند از جانب جناب ظل سبحانی خلد مکانی بوساطت وزیر ممدوح پیام طلب رسید و بخشی موصوف بکرات بجد معلے رسیدہ بپاس الفت قدیم فہمائش نمود و بفحوائے ترانہ بیدلانہ حضرت میرزا عبد القادر بیدل عظیم آبادی علیہ الرحمۃ کہ از رفقائے اعظم شاہ بہادر شاہزادہ بود و ترک صحبتش نمود کارگر نشد ؎

دنیا اگر دہند نخیزم زجائے خویش
من بستہ ام حنائے قناعت بپائے خویش

بعد چندے وارد آرکاٹ شدہ تا مدت بدائرہ حیات بود و تا دم زندگی آنجناب نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بکمال نسبت و حسن اعتقاد اکثر اوقات بملاقات می رسید، و بر سوخ دل مبلغ دو صد روپیہ ماہوار برائے خرچ باورچیخانہ

دستہ صد روپیہ بنام ہر دو پسر والا گہرش میرسانید، آخرکار بمضمون صدق مشحون ؎

ہر کہ آمد بجہاں اہل فنا خواہد بود

آنکہ پاینده و باقی است خدا خواهد بود

بہ نہم ماہ رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد و سی و چہار ؎

ز خود وا رہید و بحق آرمید

بعد چند روز از وفات آنجناب سواری سیدی جوہر خان کہ از خواص بارگاہ بادشاہی بود ہمراہ نواب ممدوح و بخدمات عمدہ قرار داشت از مقبرۂ حضرت معلے عبور نمود و از مزار رحمت بار صوت خوب تلاوت قرآن بگوشش او رسید و تا یک ساعت بسماعت آں توقف کرد و اعتقادش بحدے مستولی شد کہ بہ بیان نمی آید، از انجا کہ بخواجہ سرائے در عقل وے ہم نقصان کمال وارد نشدہ بود باین کار کہ از جملہ اسرار است نوبت اظہارش قریب جار زدن گردید، از آں دم این معنی بموقوفی در آمد چہ سست اعتقادان امتحان آن آغاز نہادند القصہ تا کجا بتحریر اوصاف حمیدہ و فضایل سنجیدۂ آنجناب پردازم کہ نظر بر احوال خویش فضل و کمال اسلاف بیان نمودن موجب ندامت و ما صدق مضامین این ابیات شدن است ؎

ترا کہ در نسب ہست بحر علم طلب

فان کثرة ملح یزید حسن ملیح

مباش غرہ بجد و بجد علم درا

فرب ذی نسب کالحمار لا کسبیح

ہاتفی گیرم پدر تو بود فاضل

از فضل پدر ترا چہ حاصل
تا خوش بود آں عروس دربر
کو ناز کند بحسن مادر

الحاصل۔
گر دنام پدر چہ می گردی
پدر خویش باش گر مردی

قادر مطلق بپرتو مہر اعظم خود باین سنگریزۂ آبداری لعل بے بہا نصیب کند و بوسیلۂ اعظم توفیق توبہ و گوہر عمل خیر عطا فرماید ؎

بندہ کو تو صاحب مرے قوت ہے خدا کی
اس کا نہ کرم ہووے تو کیا بندۂ خاکی

در تسطیر ایں احوال مقامات سواری کہ باقی ماند بحیطۂ تحریر می آید۔ دولت پورہ چند مکان و چند مقابر و چھتر جدید مع چشمۂ آب دار و دو چوپڑ محل کہ درانجا بود از پایہ انہدام یافت و باغ سترا س بنا شد و نخاس یعنی مقام فروخت دواب و بازار شاہ گنج و دیلور دروازہ کہ درے است از ابواب شہر پناہ و بازار سورج مل بخشی و بازار ٹیپو قلندر و بازار میر اسد اللہ خان و بازار محمود شاہ و بازار سرکار و رکاب بازار در آمد۔ اکنوں برخی از احوال ایں سرزمین نگارش می یابد۔ بالفعل در معمورۂ قصبۂ ارکاٹ بسوئے جنوب از جانب رود جملہ مکانات خرد و کلاں سوائے مکانات فقرا و کلبہا از روئے قرارداد دفتر دو ہزار و ہفصد و نود و چہار است و دوکان سہ صد و ہشتاد و پنج معہذا آں سوئے نہر کہ رانی پیٹھ و والا جاہ نگر است در منازل آئندہ مرقوم خواہد شد۔ تفصیل مساجد و آثار و گنبد و مقابر مسجد جامع کہ

بصحنِ آں حوض وچاہ وگنبد نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم وقبور اکثر مومنین است خصوصًا سید محمد امین کہ بیشتر اشخاص کہ ہنگام نوم او از قلبش صدائے ذکر اللہ شنیدہ اند، وقاضی شیخ محمد تلمسانی[1] ومحمد عبداللہ مفتی عرف میانصاحب از جملہ اہل اللہ بودند، ودر مقدمات شرعی پاس خاطر احدے نمی کردند، ہم دراں احاطہ مدفون اند، ونظام الدین احمد خان بہادر[2] داماد نواب جنت آرامگاہ باوجود نیابت صوبہ داری فقیر مشرب بود صاحب علم وتقویٰ دریہاں جا دفن شدہ، مسجد اندرون قلعہ مسجد شاہ صادق حسینی چشتی کہ مرد بزرگ بود ہم گنبد او وقبور دیگر ومقبرہ عبدالرشید خان بہادر مرحوم مدار المہام نواب معلّٰی کہ بہ نیک طینتی وہواخواہی خداوند ونفع رسانی عالم مشہور بود درچوک نواب داؤد خان است کہ فرودگاہ چنڈول لشکر بود وایں جا بہ پچہارٹی اشتہار دارد وایں ہر سہ مسجد جانب شرقی دار الامارہ

---

[1] در سنہ یکہزار ودوصد ویک ہجری در محمد پور عرف آرکاٹ وفات یافت ودر احاطۂ مسجد جامع مدفون شد۔ مولوی باقر آگاہ المتوفی ۱۲۲۰ھ قطعۂ تاریخ بدیں گونہ نوشت ؎

تلمسانی کہ سینہ اش درعلم ہمچو بحرِ محیط میسزد جوشش
علم او بود با عمل مقرون عملش باخلوص ہم آغوشش
وادریغا کہ شد ز صرصرِ مرگ شمعِ جانِ منورش خاموشش
خواستم سالِ رحلتش از عقل رضی اللہ عنہٗ گفت سروشش
۱۲۰۱ھ

[2] در سنہ یکہزار ودوصد وده ہجری وفات یافت، مولوی باقر آگاہ بدینگونہ تاریخ نوشتہ

خان بلند مرتبت نیّر اوج ابہت است آنکہ بفضل وکرمت پایہ بمنتہا رساند
کردہ ز خلق جاں فزا در دل وجانِ خلق جا رفتہ بروں ازیں سرا از دل ودیدہ خوں چکاند
سالِ ہجوم ایں الم حیبت دلم چو از قلم از سرِ درد زد رقم آہ نظام دیں نماند
۱۲۰۹ + ۱ = ۱۲۱۰ھ
بضم عدد سرِ درد کہ "دال" است ایں تاریخ برمی آید۔

واقع گشته، مسجد و آثار شریف علاقه سرکار مع گنبد پاپا صاحب مرحوم
فرزند محمد مخدوم ساوی قادری علیه الرحمه است که مخدوم موصوف به تعمیرش
پرداخته، مسجد و گنبدِ شاه عظمت الله قادری مع چشمهٔ آب مسجد شیخ تنہر
مسجد مورت شاه مسجد میر اسد الله خان مع چشمهٔ آب و سرا و مقبرهٔ او
مسجد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرهٔ مع چشمهٔ آب و گنبد و مسافرخانه و نقار
خانه که نوبت و گھڑیال بران نواخته میشود و بپائین آن مقبره سنگین ناتمام
نواب ناصر جنگ بهادر شهید است اگرچه بعد شهادت نعش آن شهید
بجسته بنیاد اورنگ آباد در روضهٔ حضرت برهان الدین غریب قدس سرهٔ
نقل نمودند لیکن نواب جنت آرامگاه بجلدوی نمک خواری و دولت خواهی
بجلائے سپرد نواب شهادت انتساب بنائے گنبد کرد هنوز باتمام نرسید
بنائے عمرِ بانی منتهی شد کہ سے

مساجد مرقوم غربی دار الاماره است. مسجد مولوی جمال علی، مسجد سید احمد
عرف پاپیر مع گنبدِ او، مسجد نواب شمس الدوله عرف چندا صاحب مرحوم
که بمسجد یک کمان مشهور است، مسجد سفالی مع چبوترهٔ مزار حضرت
عثمان خان سرور، مسجد مسکین شاه و گنبد این پیر مع مسافرخانه، مسجد
مع مقبرهٔ مغلانی، مسجد غلام رسول خان، مسجد شاه غلام حسین درگاهی مسجد
حافظ عبد العزیز، مسجد حافظ کریم الله مع گنبد و نقارخانه همه شمالی او است
تفصیل مساجد و مقابر بیرون شهرپناه گنبد شریف تاج پوره مع مسجد و مقبره
خاندانِ صبغة اللهی و مقبرهٔ اجدادِ این عاصی و قبور دیگر و خانقاه است و چشمه
که آبش نهایت خوشگوار و مصفا است، و چراغ خانهٔ باکیفیت دارد که درخطه

کرناٹک ہم پہلوئے آں نباشد، بے مرمت شدہ قبل از چہل و چند سال کہ بے مرمت گشتہ بود جناب والد ماجد مغفور و حضرت عموی شرف الملک مبرور نور اللہ مرقدھما وجعل الفردوس مثواھما بحضور نواب فردوس مکان در باب ترمیم آں ساعی شدند از آنجا کہ نواب معلی الیہ مشتری جنس حسنات بود فی الفور بدرستی آں پرداخت و جناب شاہ صبغۃ اللہ قدس سرہٗ بتہ دل دُعا داد کہ حق تعالےٰ چراغِ تو روشن دارد، مجیب الدعوات ناوک دُعا بہدف اجابت رسانید یعنے با وجود عوارض کثیر چار بالش ریاست بدولت سرائے او رسید، او تعالیٰ تا قیامت چراغ دودمانش برنگ مہر الور و ماہ منور روشن فرماید، نمی دانم کہ ایں سعادت اعظم کہ عبارت از مرمت آنجا است الحال نصیب کدام سعادتمند است، مقبرۂ بہادر حسینی تکیۂ کہتیل پنڈاو سرکردہ بیرون تہرنگر دروازۂ گنبد موصوف مع مقبرہ جانب جنوب شہر پناہ و تکیہ سمت مغرب اوست مسجد احمد طاہر خاں مع گنبد او گنبد زین الدین علی خان شہر اوستاد کہ ہر دو منصبدار پادشاہی واز قوم نوالوایط بودند قبر سنگین سید محمد پیرزادہ کہ مسجد و گنبد او انہدام یافتہ، گنبد حسن پورہ بہ نہایت خوش قطعگی است مع مسجد و خانقاہ و قبور و چشمۂ آب، گنبد حضرت انترجامی مع مسجد ناطیار و سرا و خانقاہ، عیدگاہ ہم بجانب فرودگاہ ہراول لشکر است با کارٹی مشتہر شدہ و عزلی شہر پناہ است، تکیہ ثابت علی شاہ متصل حسن پورہ بر کنار رود عجب مکان دلکشا است کہ دریں آبادی، ہیچ مکان بکیفیت آن نمی رسد کہ چبوترۂ قبرش، ہیچو برج مثمن است و مسافر خانہ و سرائے متعدد و سایۂ درختان خصوصاً سایۂ

چہار درخت مولسری کہ بہ تحت آن تخت سنگین گذاشتہ اند۔ لطافتے دارد و نمونۂ کشمیر دریں جا یادمی‌دہاند۔ مقبرۂ سید کریم محمد قادری مع مسجد سفالی۔ مسجد سعادتمند خان مع گورستان، مسجد سفالی لقمان خان مسجد ابوالحسن ذاکر بیرون ویلور دروازہ واقع است۔ مسجد داؤد بیگ، مسجد مع گنبد حضرت شاہ ناصر و دیگر قبور مع مقبرۂ خیرالدین خان مرحوم و خانقاہ و دیوان خانہ و نقار خانہ با چند درختان است و سیرگاہ، مسجد پونجی، مسجد و مقبرۂ شاہ محمد علی متولی، چبوترۂ قبر یاد اللہ شاہ مع قبرستان در صحن رنگین مسجد است کہ از صدمۂ طوفان و تموج نہر از پایہ انہدام یافتہ و ہمہ جانب شمال رو و واقع شدہ۔ معہذا بمساجد مقابر دریں خطہ خواہد بود کہ بفرصت قلیل مطلع نشدم، و اکثرے ازاں برابر خاک گشتہ کہ اثرے نہ دیدم ؎

آہ کس کس کنتیں بیٹھ کے ہم یاد کریں
غم مجنوں کریں یا ماتم فرہاد کریں

بیان آثار مبارک کہ دریں آبادی شہرت دارند۔

یکے منجملہ علاقۂ سرکار است کہ در ہنگام ریاست جنّت آرام گاہ بہ تحویل و تولیت غلام محی الدین طالب العلم بود و اکنوں فرزندان او مامور خدمت گذاری اند ستہ روپیہ ماہوار برائے فاتحہ و مدد معاش خادمان مقرر است و مکانش ملحق از مسجد مخدوم ممدوح۔

دوم نیز از علاقۂ سرکار است کہ متصل دارالامارہ واقع و برائے مصارف صدر و پیہ ماہوار معین و دہ کس بخدمت گذاری مشغول۔

در چندا پیٹھ آثار علاقۂ نعمت اللہ شاہ قادری، آثار علاقۂ سید مخدوم بغدادی در چندا صاحب بازار، آثار علاقۂ امام شاہ قادری در شاہ گنج، آثار علاقۂ غلام محی الدین اناسی، آثار علاقۂ حاجی دیوان، آثار علاقۂ عبدالرحمن متصل ویلور دروازہ۔ آثار شریف مع قدم مبارک علاقۂ شاہ خلیل اللہ قادری مرحوم در اکاڑی است، بازار و پورہ جات درون شہر پناہ، بازار ٹیپو صاحب، بازار میر اسد اللہ خاں، بازار محمود شاہ، رکاب بازار، بازار قلعہ، بازار قصبہ، دیوان بازار، بازار شیخ منہاج، بازار امام صاحب بخشی، چندا صاحب بازار، ناشر بازار، از آغاز ویلور دروازہ تا دہلی دروازہ بالفعل این قدر بازار است، چندا پیٹھ شمال رویہ قلعہ و دار الامارہ پیٹھ میر غلام حسین خان جنوب رویہ آں متصل تہرنگر دروازہ واقع است، کالستری پیٹھ، نرسم نایک پورہ، بندلے پالم، ریڈی پالم، شانار پالم، گولر پالم، تین تٹی، بتمامہ شرقی است، بازار شاہ گنج بوقت تعمیر شہر پناہ در احاطۂ ویلور دروازہ آمدہ، والاجاہ گنج بازار سورج مل بخشی، نوازی بازار، بازار معتبر خاں، بازار سید مصطفیٰ، بازار طاہر خان، بازار حاجی دیوان، صاحب زادہ بازار، کلوہ بازار کہ از بازار غلام حسین مشہور است، بازار سید محمد پیرزادہ، خواجہ بازار، دہپال سٹی بازار، بازار زین الدین علی خان، بازار ببر خاں، کونی سٹی بازار، بازار امام شاہ قادری ہمہ بیرون از ویلور دروازہ است، آبادی کنارۂ خندق کہ بزبان ہنود از اکل موڑ شہرہ دارد، قصاب واڑی، حسن پورہ، اکاڑی، دولت پورہ، جوہر پورۂ خرد، جوہر پورۂ کلاں، مانصاحب پیٹھ، چوکی مصری خالہ

آبادی توپ خانہ غالب پورہ سمتِ مغرب او است، تاج پورہ، تاج خاں پورہ جانب جنوبش واقع گشتہ، ابواب شہر پناہ کہ بعالم پناہ اشتہار دارد مفصلہ ذیل ویلور دروازہ، خان بہادر دروازہ، کیسر سنگھ دِڈی یعنی دروازہ مختصر و تلی دروازہ، رایچی دروازہ، کالستری دروازہ، مانگاٹ دروازہ، تاج پورہ دِڈی، تتہر نگر دروازہ فہرست باغات سرکار از شہر تا والاجاہ نگر نو لکھ کہ بوردر رئیس ما باعظم باغ شہرت پذیرفتہ، علی باغ، حسن باغ، حسین باغ، منور باغ انور باغ والاجاہ باغ، نواب باغ و آنرا باغ نواب عمدۃ الامرا نیز گویند، بیگم باغ باغ سید محمد خاں، باغ سید فتح علی خاں، فرخ باغ یک لکھ سوائے ایں چند قطعۂ باغ شہریاں ہم اند۔ احوال شہر کہ بقید قلم آوردم، بالفعل ایں قدر آبادی است، دبہنگام ورود نواب ذوالفقار خان بہادر مرحوم و صوبہ داری نواب داؤد خان، و بعدہ بہنگام فرمانروائی قوم نوائط عبارت از نواب سعادت اللہ خاں بہادر و نواب علی دوست خان بہادر و نواب صفدر علی خان بہادر و نواب شمس الدولہ بہادر مرحومین غفر اللہ لہم وتجاوز اللہ عنہم بایں معمورہ بچۂ شاہ جہاں آباد می گفتند، بعدازاں بصوبیداری نواب شہید، و اوایل ریاست نواب جنت آرام گاہ علیہما الرحمہ ہم رونق می داشت از حین نزول حیدر نایک کہ مرتبہ از مراتب تاراج ظلم رسانی فروگذاشت نمود ویرانی پذیرفت و خرابی یوماً فیوماً رو بترقی است، او تعالیٰ بریں امت مرحومہ ترحم عظیم فرماید و رفاہ حال و مال بنصرت کمال نصیب کند ؎

المدد العجل اے شاہ کہ ہے وقت مدد
جلد اعدا کتیئں دین کے کر ستاصل

اکنوں شمۂ وصف اولیا و صلحا و فقرائے ایں بلد رحمۃ اللہ علیہم اجمعین زیب صفحہ می کنم تا ذکر خیر آں ہا بلد مراد آباد دل باشد و جائزۂ مداحی عطا شود، کہ فعل مسنون است، زیرا کہ جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ و آلہ وصحبہ وسلم بکعب بن زہیر رضی اللہ تعالیٰ عنہ در جلدوئے قصیدہ بانت سعاد وبہ محمد بن سعید بوصیری در عالم رؤیا بر قصیدۂ بردہ بعنایت صلہا پرداخت وبخلق کریم و رحم عمیم از آفات دارین آزاد ساخت، برعایت ایں امر مستحسن روساء دیندار نیز بتبعیت آں لازم می دارند، چنانکہ نواب جنت آرامگاہ بمیر اسمٰعیل خاں ابجدی بعد گذرانیدن الوزن نامہ از خلعت دوشالہ و سنجیدن خاں مرقوم در پلۂ میزان از روپیہا کہ مبلغ ہفت ہزار روپیہ شدہ بود سرفراز فرمود وجناب خداوند طفلی راقم بشخصے از ملازمان سرکار در صلہ عظیم نامہ کہ منظوم مختصر بود افزوں تر از حوصلۂ او عنایت کرد و سرفراز یہا نمود یعنے بمرحمت دو ہزار روپیہ نقد و دو شالہ و تکمیل در ماہہ اش کہ عمل تنصیف جاری گشتہ بود سربلند و مفتخر ساخت، ہرگاہ اہل دنیا بپاس سنت نبوی چنیں مراعات از ثنا طرازانِ خود بعمل می آرند ہر آئینہ باعانت امرائے بارگاہ کبریا کہ عبارت از حضرات اولیا است حسب دلخواہ حلِ مشکلات ایں خانہ زاد جناب غوث الوریٰ علی جدہ و علیہ التحیۃ و الثنا خواہد گردید، و در ہر دو جہاں نفع عظیم خواہد رسید ؎

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات وا می شود
قطرۂ ما می رسد جائیکہ دریا می شود

حضرت سید علی محمد قادری

نبیرۂ فرزند سجادہ نشین قطب بلا اشتباہ حضرت شاہ صبغۃ اللہ نائب رسول اللہ قدس سرہم سر آمد ارباب سلوک و مقتدائے اہل عصر خود بود و مشابہ از شکل مقدس جناب وسیلتنا حضرت سلطان الاولیاء علی جدہ و علیہ التحیۃ والثناء، اوصاف و بزرگیہائش خارج از اندازۂ شرح و بیان، وقتے کہ برائے ملاقات ٹیپو قلندر کہ مجذوب بحت و از خلفائے حضرت امین الدین اعلی قدس سرہما بود تشریف فرما می شد پیش از ورود آنجناب از اشراف باطن بخدام می گفت کہ انسان می آید برائے ستر پارچہ بیارند فی الحال پوشش می نمود و با دب با دملاقات و تکلم می فرمود، بعد تشریف فرمائی آنجناب مستانہ وار بانکشاف آں می پرداخت و ہمچو شمشیر برہنہ خود را از لباس آزاد می ساخت ہزاراں اشخاص از جناب معلے سلسلۂ ارادت می داشتند، واکثر اسلاف راقم رحمہم اللہ تعالیٰ بواسطہ او از نعمت باطن حظ وافر برداشتند، کتابے است از مصنفات آنجناب در علم تصوف موسوم بتجلیات رحمانی شرح نفس رحمانی کہ تصنیف والد بزرگوارش حضرت سلطان سید عبد الرحمٰن قدس سرہٗ است کہ داد تحقیق دادہ و بتدقیق کمال پرداختہ اگر کسے بخدمت مرشد کامل باستفادۂ آں پردازد بواقعی از علم حقائق بہرہ بردارد و آنجناب شصت وسہ سال عمر عزیز خود صرف معرفت الٰہی نمودہ بتاریخ ہفتم ماہ مبارک ربیع الاول سنہ یکہزار و یکصد و سی و ہشت بخلوتکدۂ قدس رُخ نمود و در وسط گنبد تاج پورہ آسود

عقب مزار فیض بار پسر والاگہر آنجناب است موسوم بسید محمد ثانی مشہور بدستگیر صاحب کہ بہ بیست و دویم شوال المکرم رخت ہستی بر داشت، و بجذب محبت بحضور مولی شتافت، فضایل وکمالاتش آویزۂ گوش روزگار است شمہ ازاں برقم می آید کہ یکے از مریدان او جعفر علی خان نام جاگیردار کرکٹ پالہ بفیض تربیت قریب بمرتبۂ ولایت رسیدہ و از بس شہرت محتاج بیان نیست ہرگاہ ادنیٰ مریدی بایں رتبہ فائز شدہ باشد منصب مرشد چہ قدر اعلیٰ خواہد بود۔ قس علیٰ ہذا در آغوش جناب معلیٰ قبر خلف رشید او است مسمّٰے بشاہ صبغۃ اللہ ثانی عرف حضرت شاہ کہ لب لباب اجداد امجاد خود رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہم اجمعین بود در عین سلوک خرق عادات او چوں آفتاب نصف النہار ہویدا گردیدہ، از اکثر ثقات بدریافت رسید کہ بہ پشت حضرت معلیٰ اجماع موہبوغ بود کہ تمامی الفاظ سورۂ اخلاص معاینہ می شد و آنرا نہایت اخفامی فرمود، بتاریخ بست و چہارم ذی قعدہ سنہ یکہزار و یکصد ولود و چہار وصل حق یافت و ایں مصرعہ مشعر سال وفات او است ؎

فرو شد زہے آفتاب زماں

فرزند ارجمند آنجناب ہمنام جد امجد خود است و در بے نفسی و صاف باطنی و تقدس وبے ریائی زیب قلم و کرناٹک اکنوں بر مسند خلافت قطب بلا اشتباہ تمکن دارد، ہادی مطلق ظلال با کمال او بر مفارق ارادتمندان باقی داشتہ بوساطتش ہموارۂ سلسلۂ ہدایت و فیض جاری دارد آمین۔

---

[1] در سنہ یکہزار و یکصد و شصت و نہ وفات یافت ۱۲ [2] یعنے سید محمد الحسینی القادری در سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و ہفت ہجری متولد شد و بتاریخ سلخ جمادی الاولیٰ سنہ یکہزار و دوصد و چہل وفات یافت ۱۲

حضرت ثانی شاہ صبغۃ اللہ

بنی عم جناب معلّے در بزرگی و فیض باطن شہرۂ آفاق بود، و ہمراہی جد بزرگوار خود حضرت میران سید محمد مدرس قدس اللہ اسرارہم بحرمین شریفین زادہما اللہ شرفاً و تعظیماً نمود، بعد وفات حضرت مدرس ممدوح در مدینۂ منورہ اعظم اللہ تعالےٰ عزتہ، وارد این نواح گردیدہ توطن فرمود و پس از چند سال بہ بست و پنجم شوال بدار عقبی شتافت و در وسط گنبد حسن پورہ آرام یافت بآغوش خلف رشید آنجناب موسوم بسید محمد مع کیلن و بقفا سید محی الدین قادری عرف پیر شاہ صاحب فرزند او مع مادر مدفون اند۔ الحاصل ہر فردے از اولاد جناب قطب بلا اشتباہ تابع شریعت و صاحب طریقت است این ناچیز را چہ یارا کہ شرح بزرگیہائے شاں تحریر کند لہذا بر فرد بادہ کش خمخانہ جام قدس سرہٗ ختم می نماید۔

این جنس ہمہ طلائے ناب است
این خانہ تمام آفتاب است

حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہ الاکبر

مقتدائے مجاذیب زمان بود کہ بیشتر خرق عادات ازو صادر شدہ اکثر اوقات بدر ختان زقوم اقامت میداشت و دوری از معمورہ اولے می پنداشت، اگر جانور را از کسے ضرب می رسید فوراً اثرش بر جسم قلندر ممدوح نمایاں می گردید، و نعرۂ می زد کہ مرا زد، لہذا اہل گذر بمواجہ او بہائم را زدو کوب موقوف نمودند

اگرچہ قلندر موصوف بمقتضائے جذب ہمیشہ عریان می ماند اما پیش پنج شخص بسترِ عورت می پرداخت یکے جناب معلے کہ احوالِ برکت مآلِ او قلمی شد و دیگرے جدا مادری راقم کہ شرح بزرگی ہایش در گلدستہ لفرتگند صدر قم آشنا گردید نام سہ کس باقی بالفعل بحفظِ عاصی نیست۔ مجذوب معلے بہفدہم ذی قعدہ سلک باقی رسید و در عین آبادی مابین ویلور دروازہ و دارالامارہ براغکندہ خاک آرمید۔

حضرت انترجامی

قدس اللہ سرہٗ السامی، نام اصلی او سید سراللہ ساکنِ بغداد تقدس بنیاد واز طرفین نسب او بجانب وسیلتنا حضرت غوث الوریٰ علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا منتہی می شود و پدرش موسوم بہ سید علی و مادرش موسومہ بفتح شاہ جامی موصوف در اواخرِ عہد نواب سعادت اللہ خاں بہادر فائز شدہ در جبال لالہ پیٹھ سکونت ورزید و باعث شہرتش محمد احسن اللہ خاں مرحوم کہ از قوم نوالوایط منصبدار پادشاہی بود گردید، تا دم زندگی مراسم خدمتگزاریش بانتہا رسانید حضرت ممدوح صاحب کشف و کرامت و مجذوب سالک بود، یعنی ہمیشہ جذب او بر سلوک غلبہ می نمود، و بعض اوقات برنگ فقراء شاہ سہاگ چوڑیہا می پوشید و گفتگوئے زنانہ بر زبانش می رسید، خان مرحوم در اول ملاقات آنجناب را بشکلِ شیر متشکل دید، واز ہوش رفتہ بعد از افاقہ معتقد گردید عرف مجذوب موصوف نیز معنی اسم او دارد کہ انتر بلسان سنسکرت معنی راز

سلہ درسنہ یک ہزار و یک صد و سی و یک ہجری وفات یافت۔

آمدہ داہل آں زبان از و اعتقادے پیدا کردند و باین نام شہرہ دادند، بچہارم شعبان المعظم سنہ یکہزار و یکصد و ہفتاد و یک بجاذبہ حقیقی بمقام اعلی رجوع نمود، در تخیمہ گاہ پیش لشکر کہ باکارٹی معروف است بخطہ خاک آسودا شاہ غوث جامی قادری عفر اللہ لہ فرزند خان مرحوم کہ ازاں بزرگوار فیض یاب بود بمواجہہ او وزوجہ اش برقفا مدفون اند و خان مرقوم مع برادر کلان یعنی حسین یار خاں بیرون گنبد بہ یمین و یسار آں دفن یافتہ اند۔ بالفعل جانشین درگاہ فرزند میانہ شاہ مرحوم موسوم بہ مولوی حسین یار خان بود کہ شخص لایق وخوش اخلاق است۔

حضرت شاہ ناصر علیہ الرحمہ

احوالش میان سلوک و جذب بود و در وقت خود مغتنم، بہ بست وپنجم شوال از حرارت دنیا آزاد گردید، و بکنار شمالی جوئبار بآب و تاب یاد ناصر مطلق آرمید، بمقبرۂ متصلش کسانیکہ زیر زمین پنہاں شدہ اند قلمی میگردد، خیر الدین خان بہادر کلاں، محل او کریم النسا بیگم عرف حضرت بیگم صاحبہ خواہر خورد نواب جنت آرامگاہ و پسران او غلام پیر مخاطب بہ صمصام الدولہ خیر الدین خان بہادر صمصام جنگ داماد کلان نواب معلے، امیر الدولہ عبد القادر خان بہادر امیر جنگ کہ مرد نیک طینت و ہمہ روز بوظیفہ خوانی و نماز اشتغال داشت و نہایت کریم الاخلاق بود، خصوصاً با راقم بپاس ہمسایہ از کمال خلق و مروت پیش می آمد، و در ہیچ حالت حتی کہ وقت خواندن اوراد و ایام بیماری نیز در تعظیم و تواضع سر مو قصور نمی نمود و حاضر و غائب

این ناچیز یکسو بود، خدایش بیامرزد و مقام جنت عطا فرماید بخلاف بعض اقارب آن مرحوم کہ نسبت آنہا با او چون مضمون این مصرع است ؎

بسیار بود فرق بپاے و سر طاؤس

دود پندار بر غلط در دماغ شان پیچیدہ کہ بسوء اخلاق طریقۃً در خورد میدانند و این خاکسار با تباعِ حدیث شریف "التواضع مع المتواضعین والتکبر مع المتکبرین" کار بند شدہ با آنہا دست بسر نمی شود، لہذا آن جماعہ و چند ہرزہ درایانِ دیگر در حق این عاجز تہمت غرور می کنند در حقیقت حال ازان بری ہستم و آن گروہ ضلالت پژوہ بخدا سپردم، جناب سعدی شیرازی حسب حال این نیاز خصال بیش از پانصد و ہشتاد و سہ سال فرمودہ ؎

کسے کہ لطف کند بر تو خاک پایش باش
وگر خلاف کند در دو چشمش افگن خاک

[5] اعتماد الدولہ عبد الوالی خان بہادر داماد میانہ نواب ممدوح کہ طالب العلم و صالح و مرد ممیز و قدر دانِ اہل کمال و سنی خالص در برادران خود بود و با حضرت والد ماجد راقم محبت قلبی و رسوخ دلی میداشت بلکہ استفادہٗ کتابی ہم نمودہ۔

[6] محمد جان جہان خان نیز چندے در سلسلۂ شاگردی حضرت مغفور آمدہ، شخص خوش اخلاق و رنگین مزاج بود، خواہر آنہا مسماۃ بخنگلے بیگم محل امیر الدولہ مرحوم مع پسر کلان موسوم برضا حسین غفر اللہ لھم

حضرت عثمان خاں سرور علیہ رحمۃ اللہ الاکبر

گل سرسبد گلزار جہاں و فرد یکتائے دوراں بود کہ چشم روزگار چنیں فرد صاحب کمال کم خواہد دید حضرت ممدوح نسبت برادر زادگی نواب متہور خان بہادر خویشگی کہ عمدہ بخشی فوج و امیر کبیر سرکار نواب ناصر جنگ بہادر شہید بود میداشت، غرض در صورت اہل دنیا ولی جلیل الشان بود کہ چوں گنج بویرانہ پنہاں گردیدہ و خودرا در چند اینٹھ متصل جدول نہر بکلبہ تاریک برنگ چراغ افسردہ داشتہ، وضع ظاہر بدیں منوال کہ ریش می تراشید و بروت دراز می گذاشت و ہیچ کس را بہ در خود بار نمی داد، و بسان گوہر شاہوار در صدف مکنون بود، بنائے شہرتش اینکہ افزوں از شصت سال است کہ مزاج جناب قبلہ گاہی روح اللہ روحہ الزکی بعارضۂ اسہال دموی سخت علیل شدہ بود و در شبان روز نوبت بدو صد دست رسیدہ، و امید زندگی منقطع گشتہ، جد مادری او کہ مرد مقدس بود بسبب داغ بے مادری و بے پدری جناب ممدوح بمضمون سے

اے دل بیکار آخر غمگسار من توئی
ہم چراغ خانہ ہم شمع مزار من توئی

فرزند احب و جان عزیز خود میدانست کہ بلا تشبیہ قصۂ محبت و تعشق حضرت یعقوب با حضرت یوسف صدیق علیٰ نبینا و علیہم الصلوٰۃ والسلام مطابقت تمام داشت، از معاینۂ بیماری بتداوی و تعویذ و عزایم شوریدہ وار بہر کوچہ و بازار تکاپو می فرمود، شخصے اجنبی در راہگذر ملاقی شدہ بتقدس جد معلّے و ملاحظۂ صورت

پریشانی کہ مثل بید مجنوں لرزاں و ہیچو عشیقہ پیچاں بود مستفسر حال شد، آنجناب بتوقع ایں معنی کہ ؎

مردے از غیب بروں آید و کارے بکند

باظہار سرگذشت پرداخت، شخص معلوم گفت کہ بزرگے بایں شکل و شمایل و صباحت و ملاحت دریں شہر کمیاب باشد بر فلاں مقام مقیم است و بہ تمثال خود از خلایق ہیچاں مستور دارد کہ شب قدر از چشم عالم بچشم خود مشاہدہ نمودہ ام کہ دیدۂ از نابینائی آشوب دیدہ بقطرۂ آب دعائے او چوں گوہر شب تاب درخشندہ گردید اگر بعجز و الحاح بالتماس درد دل پردازی ہر آئینہ آں صاحب دل صرف توجہ باطن خواہد ساخت، باستماع ایں نوید جانفزا باوجود غنچہ خاطری نسیم آسا بدروازۂ او کہ نمونۂ حدیقۂ مدعا بود رسیدہ بہ گلبانگ دستک پرداخت، پرسید کہ کیستی و از کجائی؟ جد موصوف بکمال درد برنگ نالۂ عندلیب جوابے کہ دلش را رقت بخشید ادا نمود، معًا تا دروازہ رسید و وا کردہ اندرون طلبید، و از سرگذشت استفسار فرمود، ماجرائے طفل بے مادر و پدر و صدمہ بیماری کہ بحالت نفس شماری رسانیدہ بود مفصل گذارش نمود بعد اندک تامل از استماع بے اختیار نعرۂ زدہ گفت کہ شاد باش فرزند تو عنقریب صحت می یابد، و تا مدت سلامت می ماند، و بفضل و کمال و راحت رسانی خلائق مشتہر روزگار و محسود عالم می شود، بعد ایں مقولہ لعطائے سہ نقش رخصت دادہ فرمود کہ یکے الحال و یکے بشام و یکے بصبح فردا بآب شستہ بنوشانی و از کیفیت شب و روز اطلاع نمائی کہ طبیعت چگونہ می باشد، الحال بموجب حکم آں مرد خدا بعمل آورد و در تمامی روز پانزدہ بار و بشب دو

دفعہ اسہال شد واز صبح موقوف گردید، جد ممدوح بحضور او بکمال بشاشت حاضر شدہ از احوال مزاج آگہی داد، فرمود کہ فضل شافی مطلق شامل حال گشت واحتیاج علاج نیست در عرصۂ دو روز حضرت قبلگاہی روح اللہ روحہ الزکی بخدمت سراپا برکت او بقدم خود آمدہ بپا بوسش سرفرازی یافت از دیدن حضرت معلے نہایت مسرور شد و بدعائے خیر پرداخت، نظر شفقت آنجناب خورشید رکاب بر جناب مغفرت انتساب والد ماجد راقم ہمچو ماہ نو ترقی آشنا بود وازاں روز بظہور ایں معاملہ ہجوم خلق براں بزرگوار بوقوع آمد، چوں اژدحام عالم ملاحظ فرمود، بجد ممدوح بہ ہندی می گفت کہ "اے بڑے میاں" یعنے اے مرد بزرگ ایں آفت یعنے اجماع بسبب شما است والا ازیں کشاکش آزاد بودیم، جواب داد ؎

کہ ہیچ کس نزند بر درخت بے بر سنگ

آنجناب بغربا در مقام خود وقتیکہ دل می خواست بار میداد و اغنیا را دخل نمی شد، چونکہ نواب جنت آرامگاہ و نصیر الدولہ بہادر مرحوم بیشتر اوقات بارادہ ملاقات آنجناب رفتند و محروم آمدند۔ القصہ در وضع سپاہیانہ مرد خدائے بود کہ بمصداق حدیث منیف "کم مومن فی قباء وکم کافر فی عباء" بساجبہ پوشان خصوصًا اکثر اشخاص زمانہ ما نگرداو نخواہند رسید جناب ممدوح صاحب باطن و اہل مجاہدہ و ریاضت و صاحب اعمال واشغال بود واگر کسی را از بیعت مشرف میکرد در سلسلۂ علیۂ قادریہ داخل می نمود اگرچہ بعض اہل مشیخت روزگار کہ از فیض باطن ہمچو شاخ خشک بے برگی می دارند در فضل و کمال وسلسلۂ فقر آنجناب انکار می سازند، و بلفظ دنیاداری

اتہام می کنند انتہی خلاصۂ قولہم، اے یاران منصف بحق متصف بچشم انصاف نگرید واز تعصب وعناد باز آئید، کہ حضرت سلطان ابراہیم بلخی وحضرت خواجہ عبید اللہ احرار وحضرت علاء الدولہ سمنانی وسلطان المشائخ حضرت نظام الدین بداونی وحضرت امیر خسرو دہلوی قدس اللہ اسرارہم وافاض اللہ علینا برکاتہم کہ بعض ازاں سلاطین نامدار وبیشتر آں امرائے کامگار بودند، وامیران عصر پیش ثروت واقتدار آنہا ناچیز محض اند چہ قدر دولت باطن داشتند، وکوس ولایت نواختند کہ اوصاف شان نقش صفحہ روزگار است ودر کتب احوال اولیا مندرج واحتیاج ایضاح ندارد، نمی دانم کہ اہل انکار بر فرد چنیں افراد بدستخط منصب ولایت می پردازند۔ یا بمقتضائے بند غفلت وجہل بحرف خطاب دنیاداری خط نسخ براں می کشند، دریں جا بریاوہ گوئی وسست اعتقادی آنہا شعر جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی صادق آمد ے

جائے کہ بدل حسد شرر زد
حسن یوسف بخس نیرزد

او تعالیٰ جلوۂ مردان خدا تا ابد برقرار داراد، وچنیں منکراں را از زمرہ ما دور کناد، جملۂ معترضہ کہ درمیان آمدہ بود باتمام رسید وباحوال مابقی تسطیر می کنم، آنجناب در سخن گوئی نسبت شاگردی از میرزا مظہر جان جاناں علیہ الرحمۃ والغفران ہمراہ انعام اللہ خان یقین می داشت، دیوان مختصر ہندی دارد، بکمال متانت ومضامین سراسر لطافت چنانکہ ایں بیت تخلص دراستغنای اوست ے

مشرب سر در سے واقف کوئی کیونکر ہو سکے
عرض خود کرتا نہیں سنتا ہے بیگانے کی عرض

بہ بیست و نہم ماہِ رجب المرجب سنہ یکہزار و یکصد و نود ہجری مایدۂ نعمت زندگی ازیں عالم پیچید و با قامتگاہِ خود آرمید۔

شاہ عظمت اللہ قادری

از مشایخ مشہور و بزرگان ایں شہر است۔

سید احمد عرف یا پیر بعد ترک علاقہ روزگار از شاہ مرقوم خلافت یافت، مرد صالح بود۔

شاہ محمد علی علیہ الرحمہ

از قوم بنوالوایط بود از سلسلۂ مریدان شاہ کلیم اللہ دہلوی قدس سرہٗ در محلۂ احمد کلیم خان مرحوم مدفون است و در عصر نواب علی دوست خاں بود اگرچہ در عالم دنیا خدمت بخشی گری داشت و بعد ترک آں داروغۂ عدالت شد لکن دینداری و تقدس او بمرتبۂ کمال شہرت پذیرفتہ کہ خامۂ مقطوع اللسان بہ تحریرش عاجز کہ ہر روز نمازِ پنج گانہ بمسجد بیت الحرام بجماعت ادا می فرمود چنانکہ صدہا کس از حجاج بیت اللہ زادہ اللہ شرفاً و تکریماً بشہادت ایں معنی پیش معاصرین خود ہا پرداختند، واکثرے از مقیمانِ ایں جا کہ اکنوں بقید زندگی ہستند از راقم ظاہر ساختند، چوں در امور خیر نوبت بتواتر رسید شک را دخلے نہ باشد مرشدش در خط موسوم او نوشتہ

ترا ز کنگرۂ عرش می زنند صفیر
ندانمت کہ دریں دامگاہ چہ افتادہ است

بعدہ نصیحت بر ترک خدمت بخشی گری بود کہ بکمال تقویٰ بسوئے آں نسبت پاجی گری فرمود، غرض چیزیکہ از یاد الٰہی بازدارد ہماں دنیا است، واگر بکار دنیاوی رجوع الی اللہ دارد عین دینداری است ولیس وَلِلّٰہِ درٌّ قایلہ

نمی گویم کہ از عالم جدا باش
بہر حالت کہ باشی با خدا باش

ہمیں دنیائے محمود است کہ قادر مطلق بکرشمہ لطف اعظم نصیب فرماید دہنگام دست رس توفیق خدمت یا ورکلاں کہ زاد عظیم عقبیٰ است عطا کند بریں مضمون دو بیت از مثنوی شریف وگلستان می نگارم کہ دفترے است واحتیاج بطول ندارد

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے تلاشِ نقرہ دفرزند و زن
گرت مال وجاہ است و زرع وتجارت
چو دل با خدا است خلوت نشینی

بسبب رکوب ممدوح مغفور بمضمون

سگِ اصحاب کہف روزے چند
پے نیکاں گرفت مردم شد

دراسپ سواری آنقدر تاثیر بوقوع آمد کہ بوقت ہم بر غنیم دانہ وکاہ غنیمت نمی خورد وفاقہ برخود گوارا می داشت شاہ ممدوح بسیوم ماہ صفر وفات یافتہ۔

یاد اللہ شاہ

پیش از چہل و ہشت سال دریں آبادی اقامت داشت از نام ونسب وسلسلۂ درویشی و وطن او احدے مطلع نیست لیکن از رجال اللہ بود و مجذوب صفت کلمات پریشان میکرد ہرکہ باستمداد بجد متفش می رسید پیش از اظہار در شوریدہ بیانی بر ہر سخن کلمۂ یاد اللہ منظم کردہ از ما فی الضمیر او اطلاع می داد، اگر مقصود شدنی است مطابق آں می فرمود، و اگر بوقوع آمدنی نیست، موافق آں ظاہر می نمود۔ قبل از چند روز رحلت متواتر میگفت کہ اسپے برائے سواری خرید می کنم، درہماں ایام پورا فغان بے ایمان آں مقبولِ بارگاہِ رحمان بتوقع مال بمنصب شہادت رسانید و عنقریب آں ظالم از حکم راجہ بیربر نائب صوبۂ آرکاٹ پامال قصاص و گرفتار عذاب گردید، جناب سعدی شیرازی قدس سرہٗ الزکی می فرماید ؎

پنداشت ستمگر کہ جفا بر ما کرد

برگردنِ او بماند و از ما بگذشت

مقولۂ شاہ مرحوم در عرصۂ اندک رنگ تاثیر پذیرفت کہ عبارت از اسپ قاتل است یعنی بر دوزِ جزا مقتول راکب دوش قاتل می شود۔

امین پیر

کہ بامین پیر صاحب چھو مشہور بود، در بازار محمود شاہ بکوچۂ شمال متصل حویلی سید فرید الدین خان کوتوال مرحوم مدفون است میگویند کہ مرتبہ

غوثیت داشت و ہر پنجشنبہ اعضا لیش از ہم جدا می گردید۔ بزمان وفاتش چہل و شش سال شدہ باشد۔

کمتو شاہ

کہ بر پشتہ سنگ بمیدان مدفون است، نام آں کریوہ چھنال بنڈا بود کہ کنیزکان گریختہ بوقت شب دراں مقام بہ پیشۂ فسق می پرداختند، چوں مسجد بنا یافت بنور بنڈا اشتہار پذیرفت و بعضے اسلام بنڈا نیز گویند، احوال شاہ ممدوح کہ مرد مقدس بود چناں بسمع رسید کہ چوں نواب ناصر جنگ شہید وارد ایں سرزمین گردید بشب تاریک با تبدیل لباس تن تنہا بخدمت آں مرد خدا رسید، می بیند کہ ہلال آسا مشغول مراقبہ نشستہ واز جبینش چوں بدر کامل لمعات معرفت ہویدا گشتہ، بہ آواز قدم نواب متنبہ شدہ پرسید کہ کیستی واز کجا آمدی، جواب داد کہ منم غریب مسمّٰی بسید احمد، باز گفت کہ نمی دانم باید کہ بسراغ خود آگاہ نمائی، گذارش کرد کہ با نواہ خلق شخصے کہ بحرف ناصر جنگ بدنام گشتہ ہمیں عاصی است، فرمودند کہ ایں صاحب رتبہ بلند دوزیر دکن ہستی چرا ازیں حالت آمدی، بجوابش پرداخت کہ از جاہ و شوکت دنیا تنفر کلی دارم، و خواہاں منصب شہادتم، باز بریں عنوان لب جنباں شد کہ اے بابا تو دنیا دار ہستی چگونہ دعوی تو صادق آید، جواب آں سوال چنیں ادا کرد کہ آنحضرت از صفای باطن و بمراقبہ باید دریافت، ہر آئینہ صدق و کذب منکشف خواہد گردید۔ بمجرد استماع ع بعمل آوردہ دید کہ بلا تصنع صورت حال بیان کردہ و مستعد شہادت است، گفت اے بابا

شاد باش وازبند رنج وغم آزاد کہ از حضور اقدس جام شربت شہادت بتو مرحمت گشتہ، باید کہ ثابت قدم باشی و بسرخروی ابدی فائز شوی۔

آخرالامر در فرصتِ قلیل بفتور رنمک حرامان سیما از ستم ہمت خان کہ افغان بے ایمان وپرورش یافتہ ایں خاندان عالی شان بود بجمال پریشانی وآفات طوفان وصدمۂ بارش کہ از غرّۂ ذی حجہ تا شانزدہم ماہ محرم علی الاتصال بود ومہلت یک لمحہ نداد وخسارۂ مال ومتاع وہلاک دواب بمضمون ؎

اول قدم عشق ہے گھر بار لٹانا
محراب میں شمشیر کے گردن کو جھکانا
کرخوں سے وضو پڑھنا شہادت کا دوگانا
ہو سُرخرو دلبار میں معشوق کے جانا

بہفدہم شہر محرم الحرام سنہ ۱۱۶۴ھ بغلولہ بندوق از دستِ ظالم بے ہمت بمعراج شہادت رسید وبجماعہ شہدائے کربلا کہ نسبت فرزندی ازاں خامس آل عبا شہید گلگون کفن خونی قبا، قتیل خنجر جور وجفا سر بازِ معرکہ کرب وبلا الموکل بالولا، سید الشہدا، علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا داشت فائز گردید، چنانکہ تاریخ گفتہ آزاد بلگرامی مشعر ایں معنی است ؎

نواب عدل گستر عالی جناب رفت
فرصت نہ داد تیغ حوادث شتاب رفت
در ہفدہم ز ماہ محرم شہید شد
فریاد گفت نوحہ گرے آفتاب رفت
۱۱۶۴ھ

غفراللہ لہٗ وجعل الفردوس مسکنہٗ، بعض اشخاص می گویند کہ ہنگام ورود

نواب شہادت انتساب بزرگے دیگر درآنجا اقامت داشت وگفتگوا عانت فرمود، واللہ اعلم۔

کاسکے میاں صاحب وتڑتاترت بی بی

رحمہا اللہ تعالیٰ بفاصلہ قلیل ازدارالامارہ سمت شمال در راہ نایربازار بکوچہ مدفون اند، اسم سامی آنہا ببزرگی شہرتے دارد، اگر کسے برائے حصول مدعا دراں جا نیت کند بفضلہ تعالیٰ جلد کامیاب می شود، تُڑتاتُرت بزبان دکھنی بمعنی فی الفوراست، درخندق جانب شہر نگر دروازہ قبرے بنا یافتہ کہ بحین تعمیر شہر پناہ وکندیدن آں بصدمہ کلِ صفا از زمین خون جاری شد چوں حفرہ نمودند مستورۂ عفت نشاں بنظر آمد کہ بالباس سفید بخواب راحت است، معاً پنہاں ساختہ ترتیبے ترتیب دادند، مثال چنیں نساراربعۂ زماں باید گفت کہ بصفِ رجال اللہ حشر و نشر خواہند یافت، معہذا بسااولیا وصلحا ودرویشانِ آزاد دریں خاک تیرہ رفتہ اند کہ اثرے ازانہا باقی نماندہ، اوتعالیٰ بطفیل آں غریقان لجۂ رحمت وخاکساران صحرائے محبت، رنج ظاہر و باطنِ راقم دور سازد، وبحصول گوہر مقصود بساحل نجات رساند ؎

حبیب اتنک ہے سرگرداں بصحرائے ہوس یارب
یہ دیوانے کو کر پابند اپنے عشقِ سرمد کا

روز دوشنبہ ۲۳ شعبان سنہ ۱۲۳۸ھ ۵ مئی سنہ ۱۸۲۳ء

ازتحریر تفصیل آبادی شہر مع سرگذشت گذشتگان پرداختم واز روداد حضور اجمالاً بطریق روزنامچہ بقصد قلم می آرم، بہ بست وسیوم بوقت سہ پاس روز بزیارت حضرت ٹیپو اولیا حضرت انترجامی و بزرگانِ

حسن پوره و شاه عظمت الله قادری قدس الله اسرارهم و آثار شریف علاقهٔ سرکار که بتحویل ورثهٔ ظهیرالدین خان است مستفید شد از درگاه اول دستار مع تیر و کمان و از درگاه دویم فقط دستار هدیهٔ سرکار گردید، پس از فراغ آں بمقتضائے نیت خیر طویت که مصروف امور حسنات است بمضمون ؎

شکلِ عیادت ارچه نظیرِ عیادت است
اما به نکتهٔ زعیادت زیادت است

روز سشنبه ۲۴ شعبان ۱۲۳۸ھ ۶ مئی ۱۸۲۳ء

برائے بیمار پرسی شرف الامرا بهادر و نجم الملک بهادر تشریف فرما شده طریقهٔ سنتِ نبوی بجا آورد، به بست و چهارم سمت رانی پیٹھ که آں سوے رود واقع است، بسواری سکهپادن طلائی برائے سیر و تماشائے آبادی و ملاحظهٔ فوج جلوه افروز شده بشب معاودت فرمود، فی الحال در جائے مرقوم پنج هزار خانه و پانصد دوکان و چند مسجد و دو تالاب و هفت چشمه آب و بست قطعهٔ باغ و بارکش متعدد و گیارسین عمده است و حسن علی خان پیٹھ، و لاله پیٹھ وغیره ازاں علاقه دارد راقم درآبادی شهر مسجد مع گنبد حضرت شاه ناصر وغیره که متعلق رانی پیٹھ است بنجامه در آورده

روز چهارشنبه تا ۲۵ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۴ مئی ۱۸۲۳ء

اگرچه ازاں خارج است اما تحریر مساجد و مقابر دراں مقام اولے دانست، به بست و پنجم در محل تورسم شادی چله بظهور آمد و از حضور بچند اهل امتیاز بشب دعوت ضیافت هم رسید، چنانکه بفرط عنایت براقم نیز مکرر یاد فرمائی شده بود لکن بعارض شدن ورم از ساق تا پشت پا و درد آں اضطراری داشت و از فصد تنقیهٔ آں نموده بود لهذا از محفل صدر مقصر ماند

روز پنجشنبه ۲۶ شعبان ۱۲۳۸ھ ۸ مئی ۱۸۲۳ء

و بهر سه پسران علی نواز خان حال قلعدار آرکاٹ که باریاب جوی شده بودند از بادرچی خانه تورها مرحمت گردید به بست و ششم حسن رضا خان بهادر عنبر خانی جاگیردار اول کنڈا مع پسر خود که حیدر حسین خان نام دارد بوقت چهار گھڑی شب حاضر بارگاهِ خداوندی شده بادائے نذر پرداخت، و به عنایت عطر و گلاب و پاندان سرمایهٔ فخر و مباهات حاصل ساخت، درین اثناء مشرف میر سامانی افراد حساب پخت گذرانید، دران میان افراد پخت فاتحهٔ فایحهٔ جناب خلیفهٔ اوّل که سرآمد اہل تحقیق و پیشرو ارباب تصدیق، دافع کفر و قاتل زندیق اعنی حضرت امیرالمومنین ابی بکر صدیق رضی اللہ تعالیٰ عنهٗ وارضاهٗ و لاحرمنا من برکاته و فاتحهٔ مقدسهٔ جناب ام المومنین حضرت عائشه صدیقه رضی اللہ تعالیٰ عنها ملقبه بحمیرا که احب خلوتکدهٔ حضور اقدس شاهنشاه دین پناه ما صلی اللہ علیه و آله وصحبه وسلم بود موجود بود، رئیس ما بمقتضائے نسبت خالص و تائید دین متین تا مدت دراز مذاکرهٔ این اسمائے مقدسه میداشت، از استماع این احوال برکت مآل حالتے بر بعض حضار مجلس بسبب میراث رفض آنها مستولی گردید که گویا کباب شامی بل کباب سوختهٔ سیخ شدند نعوذ بالله منهم و من سیأت اعمالهم بصورت حال این بیت مثنوی شریف مطابقت تام پذیرفت ؎

خوشتر آں باشد که سرّ دلبراں
گفته آید در حدیث دیگراں

روز جمعه ۲۷ شعبان ۱۲۳۸ھ ۹ مئی ۱۸۲۳ء

بجنرل مرقوم که بتقریب ملاقات فائز حضور شده بود موافق معمول توره از بکاول خانه روانه شد، بتاریخ بست و هفتم به بهادر مرقوم مع فرزند تورهائے پنج خوان و بقاضی اسدالدین احمد خان و عباس حسین خان پسر محمد احسن الله خان که بملازمت

مشرف گشته بودند تورهائے دو خوان مرحمت گردید، بتاریخ بست و هشتم پیش از طلوع آفتاب با چند پالکی نشین و سواران ترپ وغیره بجلوس سکهپاسن طلائی بعزم ویلور که از محمدپور مسافت پانزده میل دارد بپوشش نیم آستین و کوشش پنج شال سفید مهربات مستعد جلوه آرائی شد و بیرون ویلور دروازه سواری منزبور فرود آمده بهل اسپان رکوب فرموده تا کنجی گنته که بفاصله دو میل این طرف از منزل مقصود است فائز شده بیرشماری ریح مراور والاختر دلق افزا گردید و بوقت یکپاس روز بقطعهٔ ویلور بشوکت و شان عزتے بخشید موافق معمول بر قلعه توپهائے تعظیم سرشد و نشان به پاگشت کرنل هاربس فوت اجیٹن با چند کمپنی بار برائے استقبال رئیس اعظم ادائے مجرا در میدان روبروئے قلعه صف آرا بودند وازاطراف و جوانب برائے ملاحظهٔ سواری خاص ازدحام خلائق گشته تا خیمه گاه مشارالیها همراه رکاب بودند بعد نزول اجلال بعنایت پاندان وغیره رخصت فرموده تورهٔ هفت خوان و پنج خوان مرحمت نمود، در راهگذار چند بازار و پورجات مذکور که با حوال صوبه مرقوم شد واقع گردید حاجت اعاده ندارد و مساجد و مقابر متعدد واقع شده، از انجمله مقبرهٔ سید شاه اسمعیل قادری ملتانی و نبی شاه قادری که هر دو بزرگ طریقهٔ مشیخت می داشتند، تراست پوره یکصد و دوازده خانه و شش دوکان و سه قطعه باغ دارد، نمک پیٹھ کلان مسجد و گنبد سید اولیا دارد که مرد مقدس بود و بزمانش هفتاد سال منقضی شده برائے مصارف مسجد و گنبد هیچ مدد خرچ معین نیست، لیکن که درین زمان حرارت اسلام درانها غالب است و درین جا امکنه آنها است بتعمیر هر دو پرداختند و آن غربا بصدق دل از وجه حلال خود بخدمت مسجد وغیره می پردازند، و از حضور اعانت می خواهند

چھتر بنا کردۂ سلطان النسا بیگم مرحومہ عرف بڈھی بیگم دختر کلان نواب جنت آرامگاہ
مع چشمۂ آب و دو صد و پنجاہ و شش خانہ و پانزدہ دوکان و چہار قطعۂ باغ درانجا
است، فیما بین این دو دیہ آئندہ غارے ہست کہ زاید از قد آدم عمق دارد کہ
بسبب سیل آب از کوہ بوقوع آمدہ، و صورت جدول پذیرفتہ، در ایام برشگال
آب در آن جاری می ماند، و برود آرکاٹ می رسد، نندیالم چند خانہ نساج
و چند کلبۂ خس پوش دیگران و یک تالاب و یک دوکان و چند ہزار درخت
نیرہ کہ اکثر ساکنان آرکاٹ و ویلور از نشۂ ہمیں آب آتش دوزخ تیز می کنند
و بہوائے غفلت شیطانی خاک بسر می شوند، از آغاز سرحد این دیہ قریب دو
تیر پرتاب فرش سنگ است کہ در ایام برسات بشدت گل و لالہ گذر انسان
و حواشی دشوار بلکہ خوف غرق بود و ازین کار بمسافرین راحت عظیم رسیدہ
کیلی منل دیہ صغیر است موُرکلم آن را مجگی گنٹھ نیز می گویند و آن چشمۂ آب
است کہ بر کنارۂ آن جغرات و دوغ فروشان بکثرت جمع می شوند، چہ در
زبان اردو "مور" و "مجگی" بمعنی دوغ و جغرات آمدہ چشمۂ مزبور حد فاصل
است در صوبۂ مرقوم و منزل۔ پرتاک مع دیہ آئندہ و چند خانہ و کلبہ و منڈف
و چہار دکان و چہار پنج چشمۂ آب و قلعچہ شکستہ کہ بلال گرائی مشہور است
میدارد، از سرکار نواب جنت آرامگاہ بطور جاگیر بنام میر اسد اللہ خان مقرر
و تا حیات میر اسمٰعیل خان فرزندا جاری بود۔ آرپاک چہل کلبہ و منڈف
و پنج دوکان دارد۔ پرہی مسجد بنا کردہ بہادر مرحوم مع قبور و درختان انبہ و
چھتر و دو چشمۂ آب و دو دوکان و مکان گھنکر و شاہ مستان کہ از سلسلہ
لال شاہباز بود و بوفاتش افزون از چہل سال است میدارد۔ البیلی منگاپور

کہ بہ آلمیلی منگاپور مشہور است، بزمان نواب مرحوم بقاضی سید علی جاگیر شدہ بود، ہفتاد خانہ و چہار دکان و یک تالاب وچشمۂ آب و چھتر و منڈف دارد، منجملۂ شتران باربرداری کہ از کمپنی ہمراہ لشکر ظفر اثر بود دراں مقام یک شتر بار زندگی خود انداخت، کچنی گنٹھ متعلق از دیہ سواچیرا است و آں دیہ بنام چشمہ شہرت دارد واز ویلور دروازہ مع منزل ہمہ دیہات غزلی واقع شدہ۔ بیگم پورہ اندرون دروازہ اول بدامان مرتضی گڈہ است وکاغذ کنندہ آنجا صاف وہموار می شود وبکاغذ بیگم پوری نامزد است ویلور کہ از رائے ویلور اشتہار دارد ودر قدیم الایام جاگیر نواب غلام علی خان پالکر برادر نواب سعادت اللہ خان بہادر مرحوم بود۔ بعد رحلت او بحکومت فرزند او نواب باقر علی خان و پس ازاں بتصرف پسرش نواب غلام مرتضی علی خان بہادر ذوالفقار جنگ در آمدہ من بعد باوج اقبال نواب جنت آرامگاہ کہ صوبۂ آرکاٹ مع ہشتاد وچہار جاگیر و قلعجات از پنجۂ اقتدار قوم بنوالوایط کہ بنوایط زبان زد عالم اند بدر رفتہ بقبضۂ تسلط او در آمد ایں قلعہ نیز بکلید اقبال نواب معلی مفتوح گردید، و جاگیردار ممدوح بحلقۂ اسیران در رسید، و بہماں حالت بیچارگی جاں بجاں بخش بخشید، ہرآئینہ ایں قصص طولانی است و نقل مقصود، چوں جاگیر بضبط نواب معلی در آمد بنام ولی عہد خود بطریق تنخا مقرر فرمود و محاصلش سابق مبلغ پنج لک و بست و پنج ہزار روپیہ بلکہ بالحاق سنزواپلی وغیرہ نہ لک بود، الحال باوصف ویرانی خطۂ کرناٹک ایں مقام نہایت آباد است، می گویند کہ فی الحال عمارات مع امکنہ سفال وغیرہ زاید از دہ ہزار دکاکین

[illegible] ملک سمندر کر بطور

[illegible] موجود است

[illegible] زمی باشد

[illegible] ترکیب پذیرفته کردرین ملک

[illegible] اسلوبی آن بدان

[illegible] نقش گرداگرد نهایت

[illegible] شود دست موسوم

[illegible] است متصل و محکم

[illegible] دور چال بندی و هم

[illegible] نفت بتأمل بدست

[illegible] جیدرمان اینجا که ازین

[illegible] این اوراق

[illegible] نهایت ستمدانی

[illegible] نصیب شود، دفضل قادر

[illegible]

[illegible] قادری

[illegible] تنها نهار را

[illegible] مدفون خود را هم در

[illegible] صاحب قدرتی

بود کہ بزرگیہایش یادگار زمانہ شدہ، زیادہ از پانصد سال است کہ از شمع وجود بیگانۂ خاک نور آگین نمود و بکنار رود بخواب راحت آسود۔

حضرت شاہ ابوالحسن قادری قربیؔ تخلص نوّر اللہ مرقدہٗ

سید عالی نسب و شیخ گرامی حسب، ذائقہ چش مائدۂ حال، و قدوۂ اہل کمال بنہایت تقدس و دینداری و تشرع و تقوی شعاری شہرۂ روزگار بود، اگر کسے بدریافت تفصیل بزرگیہایش تمنا داشتہ باشد در مصنفات علامۂ زماں و جامع کمالات بیکراں، اوستادی حضرت مولوی محمد باقر آگاہ ویلوری اثواہ اللہ فی مقام النوری، کہ مرید خاص و شاگرد سراسر اختصاص او بود معاینہ نماید، و از ملاحظۂ آں بواقعی حصول سعادت سازد شاہ معلے بہ بستم شہر رمضان المبارک سنہ یکہزار و یکصد و ہشتاد و دو از کارگاہ ہستی روے خود تافت، و بحسن خاتمہ قرب مولے یافت۔

سیّد عبداللطیف ذوقیؔ تخلص

المعروف بہ سید محی الدین ذوقی علیہ الرحمہ خلف رشید آنجناب در فضل و کمال ہم پہلوے پدر بزرگوار خود بود و در فنون فارسیہ سیما بصنایع و بدایع شعر و انشا پردازی بس ممتاز کہ گل منتخب گلستان جہاں تواں گفت، بسیز دہم رجب سنہ یکہزار و یکصد و نود و چہار پیش از دہ روز نزول حیدر نایک بہ بارگاہ الٰہی شتافت و بہ پہلوے والد ماجد خود کہ مقبرہ اش از قلعہ قربت دارد آسائش یافت۔

شاہ علی حسینی چشتی رحمۃ اللہ تعالےٰ

از مشایخ قدیم و بزرگان نامورِ ایں بلاد بود قریب صد سال است که ودیعت حیات سپرد شاه ممدوح و چند مردان ره خدا درآں مقبره مدفون اند مقبره نہایت خوش ترکیب و صحن آں فضائے جان آسا است که سایۂ درختانِ مولسری درحق تفسیدگان وادی اضطرار جلوهٔ باد بہاری میکند و نظاره اش دیده را نضارت و دل را راحت می بخشد، مسجد و گنبد نیرهٔ او مع خانقاه هم دراں احاطه واقع شده و نقار خانۂ عالی شان بر دروازه میدارد۔

حضرت علی سلطان علیہ الرحمۃ والغفران

مردے بود سیاه فام مجذوب بحت از سلسلۂ چشتیہ میگویند که هنگام ورود نایک مذکور تقید آمد و رفت بلشکر بخاطره بیروں شدن اخبار بآں درجه بود که احدے دراں بار نمی یافت، مجذوب ممدوح با وجود تقید شدید چوں نسیم سبک سیر اندرون لشکر می رسید نایک مزبور به بدگمانی جاسوسی از آنجا اخراج نمود و در عرصۂ قلیل باز یافت، علیٰ هذا القیاس سه بار کار بند ایں حرکت شد و باز دید ازیں معنی نایرهٔ غضبش مشتعل شد و حکم به قتل نمود ناچار قاتلاں باقدام آں پرداختند، باز روز دویم بچشم خود او را زنده معائنه کرد و آنقدر شعلۂ قہرش زبانه کشید که فوراً خرمن جمعیت آنہا سوخته خاکستر نماید بدیں وجه که عدول حکم نمودند خود بنیت متوجه شده پیش چشم بآں مظلوم بے تقصیر بمنصب شہادت رسانید ولاش او بیرون لشکر

گردانید کہ سزاے جاسوسان چنین است، ازانجا کہ ترانہ جاں بخش حضرت خواجہ حافظ شیرازی قدس سرہٗ الزکی ؎

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد بہ عشق
ثبت است بر جریدۂ عالم دوام ما

برا مثال چنین طالبان حق صادق می آید ہمان روز اندرون لشکر بہ تمثال زندگاں از ہیئات رفتار مشاہدہ نمود وازیں کارنمایاں نہایت ہراساں گشت در تکش پرواز یافت، بمعذرت پیش آمد و بانات دورخی مع مبلغ صدروپیہ تواضع کرد، ازاں جاکہ مقبولانِ بارگاہِ الٰہی ہدیۂ ظالمان قبول نمی کنند بلشکریان او تقسیم کردہ بردن شتافت و در عرصۂ اندک بدہم شعبان المعظم برآت رزق و حیات خویش بکشور خاک یافت واز کارگاہ دنیا کہ وبال جان و منزل آفات وافر است سرتافت۔

امین پییر

شخصے بود در زمرۂ مزدوران، حمالی می نمود، و ہیچ کس او را صاحب کمال نمی دانست، چہ صورت ایں حال بچشم اہل ظاہر بحسن سیرت کمال پے نمی برد، روزے یک عصار حوالی گراں بار بتخفیف کرایہ بر سرش گذاشت واو بلا عذر عقب نامبردہ میرفت، ناگاہ بخاطرش گذشت کہ دیگراں باوجود بار قلیل اجرت کثیر خواستند وایں بیچارہ بارگراں باجورۂ ارزاں بے اجبار واکراہ قبول کرد، حالتش دیدنی است، و بواماندگی او رسیدنی، بجرد نگاہ چناں دید کہ خریطۂ بفاصلہ یک دست از سر او بالا است واو چوں پرکالہ ابر

دواں، بمشاہدۂ ایں احوال بے اختیار بر قدمش افتاد و داد اعتقاد در داد، چونکہ افشائے راز شد پیر ممدوح از انفعال فرسود و بزمان قریب وداع دنیا نمود، بمیدان قلعہ مدفون است و عصاران از رسوخ عقیدت بعرس او پرداز ند۔

شاہ لطف اللہ قادری

از اقارب و خلفائے حضرت قرلی بود و بفیض تربیت آنجناب درعلم حقائق واستعداد فارسی بہرۂ میداشت ومرد صالح و منزوی بود بسیوم ذی قعدہ سنہ یکہزار و دوصد و بیست و نہ ہجری بعد نہ روز از ارتحال جناب قبلگاہی واستادی روح اللہ روحہ الزکی رحلت نمود، اندرون آبادی سمت مسجد نواب شمس الدولہ بصحن دیوان خانۂ خود آسود۔

صاحب پادشاہ قادری

از اقارب حضرت قادر پادشاہ علیہ الرحمۃ ساکن کیسر موڑ مرد صالح وکریم صفت بود، پیش از سنہ چہار سال تپ خفیف موجب مرض الموت او گشت، روز سیوم بیماری باہل مسجد اعلام کرد کہ پس فردا روز جمعہ است بعد نماز تا فقیر خانہ قدم رنجہ کنند و بوداع پرداز ند کہ روز رحیل است، حضار مذکور باستماع ایں معنی استہزا نمودند، و کلامش قرین صدق ندانستند چوں روز موعود رسید برائے نماز مجتمع شدند و بعد ادائے آں باز مدعو شدند واحبا را بخدمت آں عارف رسیدند درآں وقت از ہمگناں ملتجی شد کہ بدعائے مغفرت

من پر داز ند کہ رخصت می شوم، آناں بدیں عنوان مجیب شدند کہ ما مردم امیدوار دعائے گرامی ہستیم، و بہ حضور سامی یارائے لب کشائی نمیداریم زمود نمی دانم کہ غفران ایں عاصی وابستۂ کدام زبان است، لہذا التجا دارم درہمیں گفتگو بسبقت سلام کہ سنّت است پرداخت و جوابش حاصل ساخت پادراز کردہ چادر کشید و بعدازے یاہو برفیقِ اعلیٰ در رسید، متصل دروازۂ شہر بر شارعِ عام بخاک آرمید۔

بخشی بیگم

والدۂ نیر حقیقی ٹیپو سلطان شہید علیہا رحمۃ اللہ الوحید مع چند اہل خاندان خود متصل مقبرۂ شاہ علی حسینی دفن یافتہ، گنبد عالیشان خوش طرح مع مسجد و باغیچۂ تر و تازہ و شاداب میدارد کہ دار بندتاک با درختان فواکہ و اقسام گل خصوصاً گلِ درد بکمال خوبی و لطافت میدارد، بیشترے از سکنہ اینجا چنیں اظہار کردند کہ ہرگاہ مرقد بیگم مرحومہ بعد یک سال از وفات او برائے تعمیر واکردند، کفنش را سفید و مصفا و لاشش ثابت معائنہ نمودند، رحمت الٰہی بہانہ جو است کہ اگر بندۂ عاجز را بر تبۂ اعلیٰ رساندن خواہد، ادنیٰ فعل را بدرجۂ قبول می رساند و با خلعت بخشایش آرایش می دہد احسن ما قال ؎

رحمت حق بہانہ ہمی جوید

رحمت حق بہا نمی جوید

معہذا مقابر متعدد است علی الخصوص۔ مقبرۂ نواب علی دوست خان وغیرہ واقع، انتہی احوالہم۔

جناب خداوندی بعد ادائے نماز عصر بسواری اسپ متوجہ نظارہ شہر گردیدہ بزیارت امین پیر و علی سلطان مجذوب نور اللہ مرقدہما مستفید گردیدہ و برطبق عادت نذر اللہ برائے صرف خادمان آنجا رسانید بعد ازاں بملاقات عطا شاہ مجذوب کہ بیرون در ٹھٹھہ اقامت دارد واز ہنگام زیب افروزی مسند ریاست با مشارٌ الیہ تعارف است ملاقات فرمودہ چیزے عطا نمود و از انجا فراغت یافتہ بمکان شاہ لطف اللہ مرحوم بتقریب فاتحہ فائز گشت و با مجذوب تازہ وارد کہ موسوم بمیر صاحب مجذوب در ہماں موقع ملاقی شدہ حسبۃً للہ از و چیزے سلوک ساخت و در عرصۂ عین بارش بمقبرۂ حضرت شاہ ابو الحسن قربی رسیدہ بادائے فاتحہ و نیاز بر ہر دو مزار پرداخت و در حویلیہائے نبیرۂ حضرت ممدوح کہ ہماں نام دارد تا زمانے توقف فرمود اگرچہ مشارٌ الیہ راہی بالاگھاٹ شدہ اما خلف رشید او کہ باسم جد خود مسمیٰ است و باین کم سنی لیاقتے پیدا نمودہ ضیافت حضور مع جناب قدسیہ و محل عالیہ و صاحبزادہ و صاحبزادی وغیرہم بدرستی ادا کرد، و بہمہ ارباب عزت کہ ہمراہ رکاب بودند تا دو روز خوانہائے ضیافت می فرستاد چنانکہ براقم نیز بکمال محبت فرستاد، روز دوم ورود بشاگرد پیشہ و فوج سرکار وغیرہ قریب دو صد نفر کہ ہمراہ جناب قدسیہ بمکانش آمدہ بودند طریقۂ مہمانداری ادا نمود، جزاہ اللہ خیر الجزاء مشارٌ الیہ بحضور تسبیح عقیق کہ متبرک حضرت خواجہ بندہ نواز بود مع دستار سفید ہدیہ داد۔

روز یکشنبہ ۲۹ شعبان ۱۲۳۸ھ ۱۱ مئی ۱۸۲۳ء

بتاریخ بیست و نہم بوقت یکپاس روز بسواری سکھپاون طلائی بطریق سیر بلا اعمال و اثقال با چندر فقا بجبین آباد عرف کیلاس گڈھ کہ در قدیم

الایام جاگیر نواب عاقبت محمود خان پدر نواب بدرالدین حسین خان بود و از ویلور مسافت شش میل و حصهٔ چهارم آن وار د رونق افزا شده در همان مقام خاص صبح تناول فرمود، و بعد فراغ نماز عصر ازانجا مستعد سواری گردیده تا باقی ماندن یک گهڑی روز بخیمه گاه معاودت نمود، از ویلور بمنزل حسین آباد دو راه است، یکی از جانب تالاب چتّیری بود که در اثنائے راه گنبد نازک رتن است و آن کنیزک عبدالله خان جاگیردار قدیم تر ویلور بود و قصهٔ اش بانواع بیان می سازند، خلاصه اش اینکه او صاف رجال الله داشت انتهی، و دو سه دیه حایل می شود، دیگرے از محاذی قلعه سمت جنوب است بالائے سورج گنته و عیدگاه که بارکش[1] فوج انگریز دران راه واقع و وسعت میدان میدارد، درین راهگذر دو دیه متصل منزل مرقوم واقع شده اول ارگم پاک مابین شمال و مشرق است تالاب و چند کلبه دارد، ثانی ارور که یک مسجد و دو چشمهٔ آب و یک تالاب و پنجاه خانه و دو دوکان و چهتر دارد، اگرچه سواری خاص ازهمین سو گذر نمود اما براقم و اکثر همراهیان بسبب قربت راه و آمد و شد بیشتر راه نوردان از سمت تالاب اتفاق گذر افتاد، درین راسته کیفیتے بود که از ابتدا تا انتهائے آن چبوترهٔ سنگ بست است که سوار و پیاده بر همان عبور می کنند و جانب شرقی آن تا عرصه دراز شالی زار به نهایت لطافت و سرسبزی است که فراش کارخانهٔ قضا فرش زمردی گستردهٔ و دران زمان احاطهٔ ابر و تموج آب تالاب جانب راست و جنبش سبزه زار جانب چپ در حق غریبان وطن و حرارت زدگان رنج و محن اعجاز مسیحائی

[1] Barracks

بکار می برد کہ چشم ناظرا نضارتے وخاطر فاتر را راحتے می بخشید، ہم دراں حالت ترشح خفیف بدفع شدت گرمی ایں ایام کہ آفتاب ببرج ثور درآمدہ نمونۂ حرارت دوزخ داشت مضمون بردأ وّسلاماً یاد دہانید و بانبساط وآرام بمنزل رسانید بداہتہ ایں شعر آبرو بیاد آمد ؎

یہ سبزہ اور یہ آب رواں اور ابر یہ گھیرا
دیوانہ نہیں کہ میں گھر میں رہوں اب چھوڑ کر صحرا

اگرچہ جناب خداوندی بایں خاکسار ہنگام تشریف فرمائی حکم ہمراہی نہ فرمود لیکن بدو وجہ رفتن آنجا ضرورافتاد اولاً اینکہ مرقدِ جدۂ مادری راقم جعل اللہ الجنة مثواھا بآں سرزمین است وزیارتش بر ذمۂ ایں ناتوان از اہم مہمات، ثانیاً حکم تحریر احوال منازل است لہذا بمضمون ؎

چہ خوش بود کہ برآید بیک کرشمہ دوکار

بلا تامل باوصف تعب مزاج نسیم آسا رواں شد، وقتے کہ راقم سطور داخل منزل شدہ بزیارت معلے الیہا از صدق اخلاص باداے فاتحہ کسب سعادت می ساخت بہماں دم سواری حضور بفاصلہ دہ تیر سرتاپ از آنجا روانہ شد، احوال حسین آباد ایں کہ پرگنہ ایست کہ محاصلِ آں سالانہ ہفتاد ہزار روپیہ بود یک مسجد وصد مکان سفالی مع خس پوشں ودوازدہ دوکان وباغات متعدد دارد، انبہ آنجا بکمال شیرینی وبے ریشگی وپوست باریک وبوے خوش اشتہار دارد خصوصاً انبہ شاہ پسند وانبہ بدرالدین حسین خان پسند وانبۂ باغ پنجدر وانبہ گدہی مارو کہ از سنگین ضرب آں خر بیچارہ تاب نیاوردہ غلولہ اجل خوردہ بود مشتہر آفاق گشتہ

در تعریف قلعه کوهی آن چه نگارم که آب و هوایش حکم هلاهل داشت، در حکومت
نواب جنّت آرامگاه سیما بزمان تسلط نواب مرحوم که خمیرش برحم تمام
بود اگر اسیران را بر منصب اعلیٰ رسانیدن میخواست بطوق و زنجیر طلائی
کامل العیار که نصیب آنهاست بگردن و دست و پا آرایشے داده بخلوتگاه
حصن مذکور که مشابه بالاخانهٔ جحیم است سپرده ‌هار سان آنجا که قطعاً پشیدستان
خازن بودند می ساخت، اتفاقاً بعض کم طالعان ازاں قصر بلند نزول می
نمودند، و اکثرے از آنها بفرصت اندک بکمال راحت بتاثیر آب و هواے آنجا
بسیر شبستان عدم می شتافتند، قصه کوتاه جناب خداوندی پیش از غروب
آفتاب بر سواری مذکور از ویلور قصد دار الاماره فرمود، در توپهائے تعظیم
روز شنبه ۱ رمضان ۱۲۳۸ ۱۴ مئی ۱۸۲۳
سر شد، بر سر راه براے ملاقات عطا شاه مجذوب تاز ماتے توقف نمود، و قریب
سه پاس شب زیب سراچهٔ خاص افزود بغرهٔ رمضان المبارک روز شنبه
بعد نماز عصر سکهساون طلائی بباغ راے جی تشریف فرما شده سر شام معاودت
فرمود، بدویم شهر موصوف بعد بلند شدن یک و نیم پاس روز بعزم جاگیر
کلوره که از صوبهٔ مرقوم مسافت ده میل دارد بسواری بهل اسپاں با چند پالکی
نشین و جلو مختصر تشریف فرما شده بر کنار تالاب بینت پاک که گذرگاه بر حاشیه
آن واقع و تنگی دارد فرود آمده بر کوب سکهساون طلائی بعد نصف النهار
فائز گردید، و دیهاتے که براه ورآمد قلمی میشود ماننکا کٹھ جنولی است تالاب
و پنجاه خانه و دو دوکان دارد و چاوڑی تیلی و چند دوکان و چشمهٔ آب متصل
از آن است بینت پاک هم مثل اوست و تالاب کلاں دارد، وَلی پاک
هم چند خانه و دو دو سه دوکان دارد، کلوره سمت اگنی واقع مسجد و دو مقبره سوا

قبور کہ باحاطۂ آں وارد است و دو صد و بیست خانہ وسی دو کان وتالاب
و دو چشمۂ آب میدارد، و آب یکے ازاں بکمال شیرینی و لطافت و تاثیر
ہضم مشہور است، مقام مرقوم درزمان پیشین جاگیر زین العابدین خان جدی
بود کہ نقش نگین ــ

مالِ ربّ العالمین تحویلِ زین العابدین

میداشت و بمقتضاے نیت خیر طویت باوصف قلت محاصل آں کہ از روے
دفتر چہل ہزار روپیہ بود بسائلین از یک تا ہزار عطا فرمود وکسے را از درِ خود
محروم نمی نمود، وجہ جلوہ افروزی حضور دراں جا ایں کہ پادشاہ بیگم مرحومہ
بنت صفدر حسین خان مرحوم بن خان ممدوح کہ از عمدہ محلات نواب جنّت
آرامگاہ بود و راحت النسا بیگم مبرورہ دختر خواہر بیگم موصوفہ مغفورہ محل
نواب فردوس مکان دراحاطۂ مسجد آنجا دفن یافتہ اند مقصود زیارت قبور
آنہا بود و بس کہ خصیصۂ رئیس ما خوشدلی زندگان و راحت رسانی روح مُردگان
است، او تعالےٰ باچنیں توفیق خیر نام نامی آنجناب بر صفحۂ جہاں باقی داراد،
وخوبیہاے حال ومآل نصیب کناد کہ دریں وقت نازک ذات فیض آیات
ولی نعمت ما از جملہ مغتنمات روزگار است، بوقت عصر بمسجد تشریف فرمودہ
باداے نماز و فاتحہ جدتین و نیاز پرداختہ بمقبرۂ مستان ولی کہ از مشاہیر آنجاست
وشاہ عزیز الدین حسینی چشتی کہ از اولاد حضرت تیغ برہنۂ خواہر زادہ حضرت
خواجہ بندہ نواز قدس سرہٗ بود نہضت نمودہ بعد فراغ فاتحہ وغیرہ بخیمہ گاہ
معاودت فرمود، وصفدر حسین خان حال برادر خورد بیگم صاحبۂ دویم چیزے
از نمکین وشیرین بمقتضاے ــ

ارسل النمل النصف من جراد
تو سلیمانی کن اے عالی نهاد

بر مائدۂ سراسر فائده حضور ارسال کرد، خود بدولت بسرور خاطر که قبول
هدیه مسنون است ذائقه فرمود، و بتقریب انعام آدمان که به پخت و پز آن
پرداختند، چیزے عنایت فرمود، القصه از افطار و تناول خاصه فارغ
شده مع همراهیان رکاب بنصف اللیل محمل سفر آراسته کنانید و بسواری
روز جمعه ۴ رمضان ۱۲۳۸ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ء مذکور بعد ۳ پاس شب رونق دار الاماره بخشید، بشب چهارم دعوت میجر
جنرل سویل وغیره سرداران آنجا و همراهی همگی پنجاه و پنج کس فرمود بطوریکه
در منازل گذشته آرائش محفل بوقوع آمده بود، همچنان ظهور یافت مستزاد
بران اینکه دار بند عظیم الشان با ستونهاے که برگ سبز بران پیچیده بود بصحن
دار الاماره ترتیب پذیرفته که گویا سرو جویبار در صحن دیوان خانه نمودار شده
و صفوف قنادیل آویزان که براستی و صفائی برنگ خط کهکشان بود زینت
گرفته، الغرض جماعۂ مرقوم بعد اکل و شرب و تماشائے رقص قریب دو پاس
روز جمعه ۴ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۶ مئی ۱۸۲۳ء شب رخصت یافتند و بفرودگاه خودها مدهوشانه شتافتند. بتاریخ چهارم
بوقت ۳ پهر و دو گهڑی روز با چند کس بسواری بهل اسپان بنواب باغ جلوه
افزا شده تا شام مراجعت فرمود. بتاریخ پنجم بسواری مرقوم بعد نماز صبح بزیارت
روز شنبه ۵ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۷ مئی ۱۸۲۳ء اولیائے تاج پوره قدس الله اسرارهم سعادت اندوز شده بحسن اعتقاد باداے
نیاز پرداخت، جناب مرشد راقم مدظله العالی که سجاده نشین درگاه معلے جاه
بل مسند آرائی نایب رسول الله یعنے شاه صبغة الله قدس سرهٗ و افاض علینا
ببرکاته، واز مغتنمات زمان است تبرک درگاه دستارے بر سر سردار ما پیچید

او تعالےٰ ببرکات ارواح آں بزرگان کہ جگر گوشگان جناب سرور دو عالم صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم اند بو لی نعمت ماطول حیات و اعتلائے درجات نصیب کند و بطفیل ہماں اسمائے مقدسہ براقم پر جرم و خطا کہ بہ بیست و ہفتم ماہ گذشتہ حسب تمنائے صمیمی بحسن طالع ارث آبائی خود حاصل نمود یعنی بسلسلۂ بیعت آں خاندان ہدایت نشان درآمد بعزت و حرمت بدفع حاسدین بے منت مخلوق با یحتاج رساند و بمرآت دل بصیقلۂ ذکر اللہ مجلا فرماید و ایں سینۂ خالی ا گنجینۂ محبّت و عرفان خود عطا نماید۔ و باہل و عیال بخوبیہائے حال و مال ہموارہ در ظلال حمایت دارد ایں خاکسار بصدق خاطر بفحوائے اُدعونی اَستجب لکم دست دعا بر میدارد و بفضل قادر مطلق کہ امن یجیب المضطر اذا دعاہٗ فرمودہ درجۂ قبول می خواہد ؎

یارب تو چناں کن کہ پریشاں نشوم
محتاجِ برادران دخویشاں نشوم
بے منتِ مخلوق مرا روزی دہ
تا از درِ تو بہ درِ ایشاں نشوم

بعد سہ پہر روز بجلوس سکھپاون طلائی بزیارت مزار رحمت بار حضرت عثمان خان سردر علیہ رحمۃ اللہ الاکبر، و شاہ ناصر ولی قدس سرہٗ الزکی مستفید شد، دریں اثنا برائے راحت خلایق علی الخصوص بہ تسکین صائمین و مسافرین کہ از شدت حرارت نیم جاں شدہ بودند بمضمون ؎

ابر دریا دل زدست گوہر افشاں می رسد
اے صدف دامن کشا کارت بساماں می رسد

رحمت الہی جوش فرمود و ہر یک از حیوانات و نباتات لب تر نمود۔ جناب خداوندی بمصداق ؎

آرے آرے رحمت حق بر گنہگاراں خوش است

دریں اں رشحات لطف رحیم برحق تر و تازہ برنگ گل ہمیشہ بہار بباغ یک لکھہ کہ سمت والاجاہ نگر است جلوہ افروز گردیدہ دریں اں مقام افطار وتناول فرمود و بشب بدولت سرا نہضت نمود، بتاریخ ششم بوقت باقی ماندن پنج گھڑی روز بسواری بہلی اسپاں بکوہچۂ انبیا آدم علی نبینا و وعلیہ الصلوٰۃ والسلام کہ از دارالامارہ فاصلۂ پنج میل وارد تشریف فرما شدہ بزیارت تربت بزرگے کہ موسوم بسید میراں حسینی درآں جا آسودہ است پرداخت، و درانجا افطار نمودہ قصد دولت خانہ ساخت، بہفتم ماہ بوقت یکپاس روز باعظم باغ برسکسماون طلائی رونق بخشی نمود، و بعد سہ پاس روز مراجعت فرمود، دریں عرصہ بزیارت آثار شریف علاقہ سرکار متصل دارالامارہ وزیارت بعض قبور خصوصاً مرقد حضرت ٹیپو قلندر قدس سرہٗ مستفیض گشت و بملاقات سید عثمان کہ مرد معمر مجذوب و مشرف احوال قلوب است ومشہور بکمندان مستفید شد، وحسبتہً للہ چیزے تواضع فرمود از جبہۂ او آثار بزرگی یافتہ می شود و بعارضۂ فالج زمین گیر شدہ، و آفتاب زندگیش تالب بام رسیدہ، بایں خیرہ سراں بآں واماندۂ ناتواں اذیت می رسانند و دست برما حضر او دراز می کنند، الحاصل تاوقتیکہ رئیس ما دراں معمورۂ اقامت داشت اکثر اوقات بزیارات و ملاحظہ باغات ہنگامہ آرا می شد۔

روز یکشنبہ ۶ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۸ مئی ۱۸۲۳ء

چمن چہارم

در بیان جلوہ پیرائی ازانجا بسوئے دارالامارہ مدراس عشرت اساس و آں منقسم برنہ گلدستہ است

گلدستہ اول

روز دوشنبہ ۷ رمضان ۱۲۳۸ھ ۱۹ مئی ۱۸۲۳ء

بہاں تاریخ کہ روز دوشنبہ بود بوقت ماندن دو گھڑی روز بعزم مسقط الراس کہ عبارت از مدراس است و از پنجاہ سال[١] دار الامارۂ اخیر اسلاف تقرر یافتہ مستعد گردید و بجلوس عماری خاص مع برادر والا اختر بارادۂ منزل کاویری پاک[٢] کہ از دار الامارۂ محمد پور مسافت نہ میل دارد متوجہ جلوہ نمائی شد جلو سرکار مع فوج ہمراہی برکاب سعادت حاضر دہر دو رجمنٹ رانی پیٹھ[٣] با جنرل وغیرہ سرداران بیرون دہلی دروازہ بکنار رود برائے مجرا بہر دو جانب صف آرا تماشائیان آنقدر اجتماع نمودند کہ شمار آں خارج از اندازۂ بیاں بود، خود بدولت تا آبادی والا جاہ نگر بعد غروب آفتاب کہ در اثنائے راہ منزل مذکور واقع است

---

[١] نواب محمد علی والاجاہ بتاریخ بیست و ہفتم ذی حجہ سنہ ۱۱۸۱ ہجری از محمد پور عرف آرکاٹ بارادۂ دفع حملہ حیدر نایک روانہ شد. و از راہ ویلور و گڈیاتم بتاریخ غرۂ محرم سنہ ۱۱۸۲ھ بہ کشن گیری رسید. و ازانجا بکولار رفتہ چندے درانجا قیام نمود. و ازانجا بتاریخ پانزدہم رجب سنہ ۱۱۸۲ھ بویلور آمد. و بتاریخ ہجدہم رجب سنہ الیہ بہ محمد پور عرف آرکاٹ رسید بوقت شب بتاریخ مذکور از محمد پور روانہ شدہ از راہ کنجیورم بتاریخ بست و یکم رجب سنہ ۱۱۸۲ ہجری بہ چیناپٹن مدراس رسیدہ آں را دار الامارۂ خود ساخت.

[٣] Ranipet [٢] Kaveripak

فائز شدہ بباغ یک لکھہ نزول اجلال فرمود، و بافطار و تناول طعام پرداخته
درہماں حدیقہ شب باشی نمود، در راہگذار دیہ ڈ نُوییٹ کہ آں را ڈِنُوییُٹُر نیز
گویند شمالی است حایل شدہ جدول رود و پل و باغ سرکار موسوم بنواب باغ
و ۳ چہار باغ اشخاص متعدد و چند قطعۂ باغ علاقۂ بتخانہ دارد، منّھے دیال داس
بیراگی خارج از شاہراہ است، نامبردہ بکیمیاگری و سخاوت نہایت شہرت میداشت

گلدستۂ دویم

روز شنبہ ۸ رمضان ۱۲۴۸ھ ۲۰ مئی ۱۸۳۲ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہشتم بوقت برآمدن چہار گھڑی روز بسواری سکھپاون طلائی بفاصلہ
پنج میل از کاویری پاک در اُڈ چیری چھتر کہ لایق فرودگاہ لشکر بود بوقت یکپاس
روز نزول فرمود، دیہات و چھتر کہ عبور سواری از اینجا گردید رقم آشنا می‌شود
فیمابین والاجاہ نگر و چھتر آیندہ کوہچہ ایست بجانب شمال مشہور بہ پہاڑی پیر صاحب
کہ براں مسجد و قبر مشارٌ الیہ واقع است، کُوینیجیپیٹی چھتر ہفت دوکان و یک
چشمۂ آب و منڈف دارد، سَنمَد اُنگی بہماں طرف است، پنجاہ خانہ و دو باغ
و منڈف و چشمۂ آب و جدول دارد کہ از پالار می آید و بتالاب کاویری پاک
می رسد، در اینجا گنبدے است مختصر متعلق از دیہ، کَنڈَالُپُوْر کہ دو مستورہ
عفیفہ دراں مدفون اند، یکے خوشدامن و دیگر کیلی فیمابین ہر دو مواسنت
تام و الفت تمام بود، ہرگاہ مستورہ ثانیہ ازیں دامگاہ نجات یافت، مستورۂ
اولیٰ تاب مفارقت نیاوردہ از حضرت مجیب الدعوات طلب مرگ نمود
فی الحال ناوک التجا بہدف اجابت رسید و جاں بجاں بخش گذرانید، درآں
واحد ہر دو خاتون عصمت نشان ہم آغوش خاک شدند و بفرط اتحاد بہ پہلوے
یکدیگر آسودند رحمہما اللہ تعالےٰ۔

آماپور سی خانه و پنج دوکان و باغ و تکیهٔ فقیر طبقاتی که مشهور بعاشور خانه دوازده علم ست دارد و چشمهٔ آب که دران تختهٔ گل خورشید پرست دامی میشود و بهارے جلوه می دهد موجود و عیدگاه کاویری پاک درهمین جا است، کاویری پاک بزمان پیشین جاگیر سعادتمند خان جدّی بود بجانب مذکور واقع سه مسجد و دو سه مقبره و چند تکیهٔ فقیر و قلعهٔ شکسته و پانصد خانه و چهل دوکان و یک تالاب و ده چشمهٔ آب و بیست قطعه باغ انبه وغیره و باغات روز افزون از صد قطعه میدارد۔ پتماچاوڑی باغ نارجیل و چشمهٔ آب و تکیهٔ فقیر و سه خانه و چهار دکان دارد۔ سیتی چهتر دران بیست مکان و یک عاشور خانه و چهار دوکان و دو چشمهٔ آب موجود است، اوچیری چهتر سه قطعه باغ و چشمهٔ آب و چهتر و منڈپ و ده دکان دارد و میدان او وسیع است۔

گلدستهٔ سیوم

روز چهارشنبه ۹ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۲ مئی ۱۸۲۳ء

بفضله تعالیٰ بعد نماز صبح بسواری مذکور بچهتر بالیسیٹّی که مسافت شش میل دارد قریب بر آمدن چهار گهڑی روز نزول اجلال فرمود۔ و دیهاے که بقدم لشکر فتح اثر گذشت مفصلهٔ ذیل۔ چهترا ڈلور بر سر راه واقع و خانهاے آن که پنجاه بود و سه دوکان بفاصله دو تیر پرتاب جانب جنوب است و مکان فقیرے است متصل آن متعلق از پرنگلی پاک موسوم به واحد شاه جهمپر پوش ساکن گوپامو از گروه مقیم شاهی که از خانوادهٔ علیه قادریه است از سرکار دولتمدار رئیس ما بنام خدمتگذار آنجا چیزے مدد معاش

مقر است ششنکر بارڑی[1] چھتر ہشت دوکان وچشمۂ آب وچند کلبہ دارد روبروئے آں چند درخت مہادو تمر ہندی است، ششنکر بارڑی نام ساہوکارے بود کہ ہنگام ورود نواب سعادت اللہ خان از وطن بریں سرزمین از قرض بکار آمدہ بود واز انقلاب روزگار احوال ساہوے مذکور مضمون ایں اشعار کہ شاعرے در ایام سلطنت حضرت اورنگ زیب قصیدۂ مدحیہ بجناب جد اعلائے راقم علیہ الرحمہ[2] برائے حصول مدعا با ظہار پریشان حالی گذرانیدہ بجائزۂ معقول جیب ودامان خود مملو نمودہ بود اشعار می نمود

ے

خالی است جیب وکیسۂ ما از پشیز ودام
محتاجِ قوتِ شب شدہ ایم اندریں دیار
داریم جامہ چوں دل عشاق چاک چاک
چوں طرۂ بتاں شدہ دستار تار تار
ساماں زرخت وپخت نداریم ہیچ چیز
فرشم زمین وابر لحافست پنبہ دار
باقی قیاس کن ہمہ عالم بریں نمط
پوشیدہ نیست در نظرِ مردِ ہوشیار
دستم بگیر وجوہرِ ما را نگاہ کن!
عریاں شدم چو برہنہ شمشیر آبدار

افغان وخبزاں خود را تا آرکاٹ بدروار الامارہ رسانید واز ہر فرد ملتجی می شد کہ تا حضور عرض رسانند، احدے نظر بہ تباہی حال او ملتفت نگشت مگر

---

[1] نام آں شاعر برہان بودہ　[2] مراد ازاں مولوی محمد حسین عرف شیخ احمد سوانح نگار المتوفی ۱۱۳۴ھ

مروّے معمر از خدمت گذاران نواب ممدوح از نام و احوال نامبرده بحضور اطلاع داد و از آن جا که شرفا علی الخصوص بکسانیکه حق تعالی از عهدهٔ ریاست سرفراز می کند ترحم بر احوالِ بندگان الٰهی مصروف می دارند و تدارک محسن و ذی حق بنحوے می نمایند که بر صحیفهٔ دهر یادگارے ماند فرمود که اندرونش بطلبید و خود به رسم استقبال برخاست نظر بصورت حالی او که در ایام ماضی ثروتے داشت و بوقت مشکل سلوک پیش آمده متاسف شد و در جلدوے مروت سابق بمراعات و عنایات فراوان پرداخت و دلجوئی او بآں مرتبه ساخت که مزیدے بران متصور نه باشد غرض سا هوئے مرقوم منجمله زر مرحمت برائے راحت مسافران بنائے چهتر نمود و تا حال باقی است و بلسان عوام بچهتر شکر پاره شهره دارد، و اکثر لاَ زیاده از صد کلبه و سه دوکان و یک تالاب و چشمهٔ آب دارد - پدّ چهتر یعنی چهتر نو احداث با یک دوکان و چشمهٔ آبست، با لسیٹهی چهتر مکان فقرائے طبقاتی و پانزده دوکان و چشمهٔ آب که سنگ بسته و خوش اسلوب است میدارد و بفاصله تیر پرتاب چند خانهٔ اهل اسلام و محلهٔ برهمنان و کلبهائے دیگر هنود است همگی قریب یکصد و پنجاه باشد و منڈف و تالابے است و دو باغ موز و نارجیل دارد از ین جا سرحد کلکٹر چیتور بپایان رسید وان کنچی تا سعید آباد علاقهٔ کلکٹر چنگل پیٹھ است ـ

گلدستهٔ چهارم

روز پنجشنبه ۱۰ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۲ مئی ۱۸۲۳ء

بفضله تعالی بتاریخ دهم بوقت برآمدن سه گهڑی روز بسواری بهل اسپان بمنزل کنچی که پنج میل است جلوه پیرا شد و تا یازدهم مقام فرمود

Conjeevaram (R. S.) ـلـ

دیہات وچھتر کہ بگر دو غبار لشکر ظفر پیکر در رسید بہ تحریر می آید، مِیْل اِتْنِی جنوبی است کہ بفاصلۂ دو تیر پرتاب از گذرگاہ می ماند مگر تالابش سر راہ بسوئے شمال واقع و جدولش نیز ازاں مقابل است۔ کی آیْنِی ہم بفاصلۂ مسطور است وچشمۂ آب بر شارع عام بطرف جنوب موجود شُوْرَیَّا چَھتر مع دو منڈف متعلق از دیہ دویم است دو چشمہ و دو کلبہ و چہار دوکان دارد۔ پِیْتَرِی دیہے است کہ تالاب و دو چشمۂ آب و منڈف آں بر شاہراہ است و مکانا تش بطوفانے کہ بعد دو ماہ از وفات نواب جنت آرامگاہ بظہور آمد ہمہ برباد شدہ نام مقیماں نیز از سیلاب اجل چوں نقش بر آب محو گردید آرے جملہ مخلوقات انجام آنہا فنا است تا بکے تاسف اونمایم کہ باقی مطلق خبر می دہد کل من علیہا فان و یبقیٰ وجہ ربك ذوالجلال والاکرام۔ بایں مضمون شاہ سراج اورنگ آبادی کہ ہندی گویان شاعر خوش فکر و از شاگردان رشید میر ولی شاہجہاں آبادی کہ سرآمد ریختہ گویان بلکہ بانی آں شدہ بروشش خوب چراغ سخن روشن میکند ؎

خوابِ آشفتۂ ہستی کی یہی ہے تعبیر
سب تو فانی ہے مگر جلوۂ حق باقی ہے

ولی محمد پیٹھ یک مسجد و چاہ و چشمۂ کہ بطرز مطبوع تیار شدہ است و بیست خانۂ اہل اسلام دہماں قدر اکثہ نسا جان ہنود و یک دوکان ہیدار و ہمیں مقام مضرب خیام گردید از کنچی اتصال دارد۔ کنچی در اصل نامش کنچن نگر بود و منجملہ ہشدہ سرکار است و معبد قدیم کفار چہ قوم مزبور برائے پرستش از راہ دور و دراز می آیند، زور و شور بت کنچی خرد کہ آں ہم از کنچی کلاں قریب

دارد از شیطان مشہور تر است تا کجا نویسم، در کنجی کلاں بطفیل ورود حضرت
بابا حمید اولیا کہ از خلفاے حضرت امین الدین اعلیٰ قدس سرہما بود و دفن آنجناب
بہ آنجا بوقوع آمدہ، معجزہ سرنگونی آں سنگدلان است و الّا باہل اسلام گام
برداشتن محال بود، القصہ شہریست کہ بالفعل این قدر آبادی میدارد کہ گنبد
ولی ممدوح و نہ مسجد و پنجاہ خانۂ اہل اسلام و اکثر برہمنان و دیگر کفار سہ ہزار
و سہ صد و بیست و پنج و شصت کوچہ و دو صد دوکان و صد قطعۂ باغ و یکصد
و چہار چھتر و مٹھ و چہل چشمۂ آب و لبست و دو پیٹھ و چہل منڈاف و شصت
بتخانہ از روئے دفتر قرار یافتہ، بیازدہم بعد فراغ نماز عصر بزیارت مضجع آں روز جمعہ ۱۱ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۳ مئی ۱۸۲۳ء
خدا آگاہ بہرہ اندوز گردیدہ بمسجدے کہ در وقت نواب ذوالفقار خاں امیر ہمراہی
او موسوم بہ غضنفر بہادر کہ بنظامت آنجا مامور شدہ بشکست بتکدہ مرتب
نمودہ بود تشریف فرما شدہ بافطار و ادائے نماز مغرب پرداخت و بقدوم میمنت
لزوم لبکاشانۂ دولت منور ساخت، چنانکہ تاریخ گفتۂ ناصر علی سرہندی کہ از رفقاے
بہادر ممدوح و در عصر خود سرآمد شعرائے ہندوستان بود، موید مضمون شکست
بتکدہ و طرح مسجد است و در آنجا بر لوحۂ سنگ کندہ شدہ۔ رباعی

آں خان غضنفر جگر دشمن کاہ
مسجد آراست نقش بت کرد تباہ
تاریخ بنائے او علی میگوید
اینک شدہ حسن مطلع بیت اللہ

بمظفر الدولہ کہ بالفعل خدمت داروغگی باغات محمد پور و سانگڈھ دارد دوشالہ
گلناری و بتحصیلدار والاجاہ نگر خلعت مہتابی بوٹہ دار از پیشگاہ عنایات

حضور مرحمت گردید۔

گلدستهٔ پنجم

بفضله تعالی بشب دوازدهم بوقت دوازده ساعت و ده دقیقه بسواری سکساون بمنزل وانڈرواشی که از مقام گذشته پانزده میل بعید است قریب یکپاس روز از بیرون آبادی والاجاه آباد که به پیورم مشتهر است جلوه فرما گردید و تمامی اهل لشکر از اندرون گذر نمودند بعد وصول بمنزل مذکور متحقق گشت که از روز گذشته بآبادی مرقوم شدت وبا است واز رو حدیث شریف ممانعت این معنی بثبوت رسیده که بهرجا آفت وبا باشد در آنجا گذر نباید کرد از آنجا که خداوند ما در اکثر امور متابعت سنت نبوی میدارد چگونه بران مقام قدم گذارد از جانبی که گذر سواری خاص شد دیهات مفصلهٔ ذیل بجیب دراست مانده دیاادور، کلی نور، اوٹ کاڑ، پودور، کنه واکم، تارپایم بیٹر، وانڈرواشی، جای نزول و دیه ویران است که هیچ چیز دران آماده نیست از راهی که گذر لشکر بود تفصیل دیهاتش اینکه نتهرخان پیٹھ جنوبی است مسجد سفالی و پنج خانه و یک باغ و چشمه و چهتر و منڈف دارد، مٹیال پیٹھ نیز همان سو است پنجاه خانه و یک دوکان و مکانی دارد که در آنجا عسکر علی شاه و تارا علی شاه مدفون اند و جدولی جاری است که از رود کیجی می آید و چهتر و باغ نارجیل و تاڑبند است ایمم پیٹھ هم بآن طرف است محلهٔ برهمنان و یکصد و پنجاه خانهٔ نساجان و پنج دوکان و جدول رود و درختان تمر هندی و چهتر می دارد۔ کرنگ پیٹھ نیز بهمان سمت واقع شصت خانه و هشت دوکان و یک منڈف و چشمهٔ لوطیار و تاڑبند و بهردو

جانب درختان دارد۔ پُوچ واک مابین جنوب و مشرق واقع بیست خانہ کشاورزان و یک چھتر و سہ چشمۂ آب و تاڑ بند دارد۔ راجام پیٹھ سی خانہ و یک دوکان و دو چشمۂ آب و قطعۂ باغ می دارد۔ آلی واک شرقی است بیست خانۂ مزارعان و یک چھتر و قطعۂ باغ دارد۔ وِنگوڑی صحرائی است کف دست کہ یک جدول مختصر جاری است چند خانہ بطرف جنوب بفاصلۂ اندک از شاہراہ واقع و یک تکیہ فقیر و مندٹف دارد۔ سیوورم کہ بوالاجاہ آباد مسمّیٰ و آباد کردۂ نواب جنّت آرامگاہ است عمارات انگریزو چند بارکش فوج و بنا یافتہ دو بٹالین بارو یک رجمٹ سولجر دریں گیار یسین قائم می ماند، اکثر اوقات فراہمی لشکر برائے مقابلۂ مخالف بہمیں مقام می شود دریںجا یک مسجد و مقبرہ و ہزار خانہ و صد و پنجاہ دوکان و چبوترہ کوتوالی و نہر مع پل و چند قطعۂ باغ است، بعد آبادی از علاقہ ہماں موضع تا دور میدانی است فراخ کہ مطلقاً از سایہ و آب تعلق نہ دارد باعث رنج و کربت غربت زدگان است بعدہٗ وانڈرواشی است کہ فرودگاہ لشکر شدہ۔

گلدستۂ ششم

یکشنبہ ۱۴ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۰ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ سیزدہم بعد طلوع صبح صادق بسواری مذکور بمنزل مُوڈچوڑ کہ پانزدہ میل مسافت دارد، بوقت چہار گھڑی روز رونق بخشش گردید و تا چہاردہم مقام فرمود، تفصیل و دیہات سواری اینکہ پنڈرلی چہل خانہ و یک دوکان و تالاب و دو چشمۂ آب و کوہ دارد۔ ناولور از شاہراہ جانب جنوب بفاصلہ می ماند لکن چشمۂ آں برسر راہ است۔ کاواکینی شمالی است

یکصد و دو خانہ و یک تالاب دارد - سرپنم چیری راستۂ شرقی و آبادی جنوبی دارد یعنی بیست و پنج خانہ و یک دوکان و چھتر و دو چشمۂ آب و یک تالاب و قطعہ باغ است - پڑیا نیز بہماں اسلوب است، یکصد و پنجاہ خانہ و سہ دوکان و دو چشمۂ آب و یک تالاب و قطعۂ باغ دارد - کرسنکال ہم بسمت مرقوم است و آبادی بشمال کہ بیست و پنج خانہ و یک چشمۂ آب و تالاب دارد - تنڈاکینی - نیز بطرف مذکور است چہار خانہ و تالابے مختصر دراں باشد مودچور[1] در نام ایں آخر بیست و پنج خانہ و سہ دوکان و دو چشمۂ آب و دو باغ و یک چھتر و تالاب و مٹھ دارد -

گلدستہ ہفتم

روز پنجشنبہ ۱۵ رمضان ۱۲۳۹ھ ۲۴ مئی ۱۸۲۴ع

بفضل تعالیٰ بتاریخ پانزدہم بوقت یکپاس روز بسواری مزبور جلوس فرمودہ با چند پالکی نشین و جلو عمدہ بمنزل فرنگی کنڈہ در باغ علاقۂ سرکار بوقت بلند شدن یازدہ گھڑی روز جلوہ آرا شد کرنل نوبل[2] سردار گن رجمنٹ[3] و کرنل گیارسین[4] آنجا و برگٹ میجر[5] یا رجمنٹ مذکور کہ دراں اہل اسلام و انگریز ہر دو باہم بودند از صبح تا یک گھڑی پیش از ورود رئیس ماکر بستہ درو اماں کوہ بر سم استقبال سرگرم نوکری بودند - چونکہ از وقت معہود آمد حضور تجاوز نمودہ کرۂ آفتاب بنہایت گرمی رسید تاب شدت حرارت نیاوردہ بے تاب شدند و ببارکش[6] مراجعت کردند کہ دریں تابستان چنیں حرارت

---

[1] Modichchur [2] Col Noble [3] Gun Regiment

[4] Garrisons [5] Brigade Major [6] Barracks

گاہے نشدہ بود، ہرگاہ سواری خاص نائزگردید موافق معمول اتواب سرشدہ گولنداران حسب قانون باداے سلام صف آرا¹ و بر قلعچہ نشان عزت برپا دیہات وغیرہ کہ بسواری در آید برقم می آید۔ پرُنگلتور¹ پنجاہ خانہ و یک دوکان وتالاب وچشمۂ آب دارد، تانبرم² سی و پنج خانہ و دو دوکان و یک چشمہ آب و باغ و تالاب وکوہ دارد۔ کڑپیری³ چھتر سہ دکان و یک چشمۂ آب و تالاب دارد۔ بندلن چاوڑی دوازدہ چھتر و دو دوکان و یک چشمۂ آب دارد۔ کلم⁴ چاوڑی یک چھتر و منڈف و قطعۂ باغ و چشمۂ آب و سہ دوکان میدارد۔ پلیوارم⁵ چھتر سہ چھتر و یک منڈف و دو دوکان و چشمہ و باغ دارد و مقبرہ فیض بار حضرت شیخ حسین قادری علیہ رحمۃ اللہ الباری المعروف بید دشہید کہ ہمراہ میر جملہ بمقابلہ کفار بدکیش یعنی نصاریٰ پرتگیش درعنفوان جوانی بمعراج شہادت رسیدہ بود بہاں مقام واقع است کہ بہ نہم و دہم جمادی الاولیٰ بتقریب عرس شہید معلی ہزاراں عالم چہ کافر و دیندار فراہم می شوند و بکوہ و صحرا بیچو شہر عظیم الشان می نمایند، رئیس باتوفیق نیز بہ طریقۂ اسلاف خود رحمہم اللہ تعالیٰ ہر سال بزیارتش تشریف فرما شدہ در باغ فرنگی کنڈہ⁶ اقامت میدارد و بوقت عصر بمزار آں شہید حاضر گشتہ باداے فاتحہ و نیاز و شیرینی و غلاف ذخیرۂ سعادت حاصل می فرماید۔ منرو پیٹھ⁷ دریں ایام بناکردہ میجر جنرل سر طامس گورنر منرو بہادر است یکصد و پنجاہ دوکان و عمارات و امکنۂ سفالی و بارکش قریب

Kadapperi ³ Tambaram (R. S.) ² Perunkalattur ¹

St. Thomas Mount (R. S.) ⁶ Pallavaram (R. S.) ⁵ Kollam ⁴

Munro Pet ⁷

یکہزار و سہ بٹالین بار بالفعل در گیاریسین آنجا است بطریق عادت برائے مجرا ے حضور صف آرا شدند و صدائے طنبور بلند نمودند، چشمۂ آب و تالاب و باغ ہم ترتیب یافتہ، ہر روز آبادیش رو بترقی است از قراین چناں مفہوم می شود کہ در عرصۂ چند سال بچۂ مدراس خواہد شد بلکہ ازاں رونق و درستی افزون یابد کہ چنیں سردار مدبر متوجہ طرح معمورہ گشتہ است ہر آئینہ بحسب ناموری و خوش حوصلگی خویش بانتظام آں خواہد پرداخت تفصیل آبادی منزل اینکہ مسجد سفالی و مقبرۂ شاہ علی مستان کہ مرد بزرگ و مجذوب بود و قریب پنجاہ سال کہ بہم شہر مذکور از دار فانی رخت ہستی بر داشت و بارگاہِ باقی مستانہ وار شتافت و یانصد مکان اہل اسلام و چند تکیۂ فقرا و ہزار عمارت انگریزہ و ہزار خانۂ ہنود و دو بازار معتبر یکے بنگالی بازار و دیگرے بازار کلان کہ ببازار فرنگی کنڈہ مشہور است، ہمگی دکاکین تخمیناً قریب سہ صد خواہد بود دکوہچہ مع قلعہ مختصر و پنج بارکش و یک چشمۂ آب و سہ قطعۂ باغ سرکار و زیادہ از صد قطعۂ باغ انگریزان دارد۔ بالفعل در گیاریسین آنجا یک رجمنٹ مذکور سواران و دو بٹالین گولندازان با پیشدستان آنہا است بوقت سہ پہر کرنل مرقوم وغیرہ بملازمت حضور بہرہ اندوز گردیدہ پاندان وغیرہ حاصل کردند و بتحصیلدار بعنایت فرد شال بوٹہ دار و چیرہ و کمر بند ماہتالی سرفراز فرمود۔

گلدستۂ ہشتم

چہارشنبہ ۱۶ رمضان ۱۲۴۸ ۲۸ مئی ۱۸۳۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ شانزدہم بوقت بلند شدن دو گھڑی روز بسواری

بہل اسپان بروشن باغ کہ فاصلۂ دو میل دارد در عرصۂ اندک چون برق سبک سیر جلوہ افروز شد دلوقت سواری موافق قانون النواب تعظیم سر شد بعد ورود بباغ مذکور گولندازان سرکار توپہائے عزت سر نمودند واکثرے از علما و مشائیخ و اہل خاندان و ملازمین کہ ہر فردے در آرزوے مقدم حضور ســے

چوں گوش روزہ دار بر اللہ اکبر است

ازکمال محویت بے اختیار سیماب وار برائے ملاحظہ جمال جہاں آرائے خداوندی دویدند از نزول لشکر و ہجوم تماشائیان آنقدر کثرت بظہور آمد کہ حکم شہر عظیم الشان پیدا نمودہ کہ اگر اعظم آباد گویند زیباست ہر واحد از ہمراہیانِ رکاب آں قدر بشاشت داشت کہ گویا بدار الملک مراد رسیدہ سرمایۂ جمعیت انباشت در رنج وملال را پامال ساخت رئیس مادراں مقام بہ تہیۂ اسباب میزبیہ پرداختہ بہ سرداران ہمراہی رکاب ظفر انتساب وسرداران فوج منرو بیپٹھ و فرنگی کندہ کہ بہیئتِ مجموعی پنجاہ کس بودہ باشند دعوت فرمود و خیمہ ہائے عالی شان بر کنار نہر سعید آباد از پائین باغ روان است نصب شد و صد ہا قنادیل چمنی دورا ستہ چوں سرو چراغان با فروختگی در آمد بیقین می دانم کہ از روز بنائے این باغ کہ در قدیم الایام ہفت قطعہ بود و بحسن سلیقۂ نواب فردوس مکان بدین وضع ترکیب پذیرفتہ باین اسم مسمیٰ گردید۔ تا حالت چنین رونق وآبادی نشدہ بود۔ القصہ مجلس میز بہ تکلف ترتیب یافتہ دیاکوبان کہ از بلدۂ آرکاٹ ہمراہ لشکر حاضر بودند و لولیان مدراس بحصول گوہر مراد

صدف وار لب کشادہ رسیدند، ہمہ شب پیش اہل دعوت داد طرب دادند و مطربان ولایت انگلستان بانواع مزامیر تا گنبد خضرا صدا رسانیدند

گلدستۂ نہم

روز پنجشنبہ ۱۷ رمضان ۱۲۳۸ھ ۲۹ مئی ۱۸۲۳ء

بفضلہ تعالیٰ بتاریخ ہفدہم روز پنجشنبہ بعد فراغ نماز صبح کہ ہنوز آفتاب عالم تاب از دریچۂ مشرق سر برنیاوردہ بود مہر خلایق پرور ما بخلعت زرکار شمرہ کہ نقاش کارگاہ قضا ہزاران کواکب را برجامۂ نقش نمودہ، وجواہر آبدار بوجود باجود خود زیب کمال بخشیدہ بر سکھاون طلائی اندک راہ روانہ شدہ بعماری خاص بشکوہ وتجمل چنانکہ خورشید از افق خاور ہویدا می شود رخشندگی فرمود و برادر والا اختر نیز بخلعت فاخرہ وجواہر آرایشی یافتہ مورچل جنبانی براں ہمائے اوج طالعی نمود چشم بد دور تشئین سواری چہ بیان نمایم کہ بہ تفصیلش ساحت این اوراق تنگی می سازد لہذا اجمالاً می نگارم کہ ہنگام طلوع نیر گیتی افروز ہر دو نشان طلا کار کہ بر فیلان فلک شکوہ واشدہ عجب صولت و شان نمایان میکرد کہ بقدرت عظیم قادر مطلق دو آفتاب جہانتاب بر علم مذکور جلوہ نما میگردید، و زیب سواری را شوکتے می بخشید، بملاحظہ اش بے اختیار این شعر برجستہ بیاد آمد

شعر

ہوا سوار وہ شاید مرا شہنشہ حسن
کہ آفتاب نے زرّیں نشان کھول دئے

ہمراہ آں طوغ یعنی پنجۂ طلائی کہ آیات فتح و نصرت براں کندہ می شود و خصیصۂ جلو امرائے عظام است موجود بود. درعقب آں قطار شتران

باجلہاے باناتی رنگارنگ کہ بہار چین و فرنگ گل میکرد و صدائے رنگہائے آں کیفیت آواز خیر بیں ادامی نمود وسپس ازاں اسپان نوبت کہ بران صوت شہنائی وکرنا ونائے ترکی بلند شدہ، وصولت ڈنکہ بگوش ہوا خواہان راحتے وبمخالفین ہیبتے رساندہ، کثرت نیزہا باسماک رامح برابری وبیرق باسیارہا جادہ ہمسری می پیمود، وناچیخ زہر آلودہ بہ جگر مخالفان دین و دولت کارتیر ناوک می نمود، بمیمنہ و میسرۂ سواری مبارک خاص بردار وبرق انداز اردوئے معلی صف آرا، ومہاڈول تجلی افزر وپالکی عنایت سلطانی وپالکی مخمل زرد وپالکی سبز زردوزی جھالردار باروا ق لاجوردی وسکہپادن شیر دہان وسکہپاون طلائی وغیرہ سامان جلوس واسپان خاصہ باساز طلا ونقرہ مہیا، سواران باڈیگارڈ بجلو پیش عماری، ودرپس آں عماریہا وہودج باجریب شماری، پس ازاں کثرت پالکی نشینان وترپ سواران سرکار باسواران رجمنٹ ہمراہی گرم جولان، سپس بٹالین بارکہ ہمراہ رکاب ظفر انتساب بود وبہل بادشاہی ودیگر بہلہائے رنگارنگ اسپان جلوہ می نمود، بعدہٗ ماہی مراتب کہ سمک زمین از تماشائے رفعت وشان آں بے نشان شدہ وصدائے ہردو نقارہ کہ از صد متش گوش مخالفان کراست بلندگردیدہ بنظارۂ سواری ہمایون عالمے از اعلےٰ وادنیٰ ہمچو نرگس چشم واکردہ، وچوں گل خورشید پرست منتظر نشستہ سواری حضور بایں طمطراق قریب چہار گھڑی روز از راہ راسے پیٹھ تا چبوترہٗ کوتوالی رسید، ازانجا تا باغ نظام الدین احمد خاں بہادر مرحوم یک رجمنٹ سولجر بنادیق بدوش گرفتہ بقاعدہ سلام صف آراستہ طنبور می نواختند، خود

بدولت بسر سواری بر باب مسجد والاجاہی توقف فرمودہ بفاتحہ جناب نواب رحمت مآب نور اللہ مرقدہٗ پرداخت، و بمقتضائے سعادتمندی بترویح روح پاک ممدوح سرمایۂ دولت ابدی حاصل ساخت، بعد فراغ ازاں تا باغ کمپنی کہ اقامتگاہ گورنران است فائز شدہ بمقتضائے محبّت بتقریب ملاقات محب صمیم خود یعنی گورنر بہادر کہ بوقت نہضت سبقت نمودہ بود تا نیم ساعت ہنگامۂ صحبت گرم داشت گورنر موصوف بجوشش الفت قلبی باستقبال رسید، و توپہائے تعظیم حضور سوائے توپہا کہ بسبب مراجعت از سفر بر قلعہ سر شدہ بود سر گردید، و لعطر و گلاب و پانڈان و ہار و گل کہ رسم معمولی است مع ہمراہیان تواضع نمود، رئیس جواں بخت ما بعد رخصت بہاں شوکت داخلِ دار الامارہ شدہ بچار بالش ریاست زیب و زینتے بخشید، و دیدہ و دلِ آرزومنداں نور و راحتے رسانید، نمک خواراں بخلوص عقیدت باداے نذر پرداختند، و از گوہر مراد جیب و دامان خود را مملو ساختند، ہر آئینہ صداے شادیانہ بچار سوے عالم بلند آوازہ گردید، و در ہماں حالت بطریق الہام ایں تاریخ میمنت اثر بخاطر عجز مآثر رسید ؎

از سیر و سفر آمدہ آں سرورِ اعظم
گردید دل خلق چو گل تازہ و خرم
در سالِ ورودش دل من گفت یکایک
اے آمدنت باعث آبادی عالم

بعد ورود دو یار مثنی مذکور یعنی شا طور از عطائے دو شالہ عمدہ گلناری سرفراز فرمود

خیابان

بعد ورود دریں جا متحقق شد کہ رویت ہلال فرخندہ نال ماہ رمضان المبارک بموضع رحمت آباد وغیرہ بہ بست و نہم شہر گذشتہ بوقوع آمد و پیش شریعت پناہ بشہود معتبر بثبوت رسید، دریں صورت روز خروج از دار الامارۂ محمد پور ہشتم ماہ بود و روز دخول دار الامارۂ اینجا ہشتد ہم آں از ہمیں حساب بشب بیست و دویم بسپاہ لشکر بتقریب ضیافت فراہم نمودہ حکم فرمود کہ ہر فردے از جماعۂ مذکور کہ برائے نشست آنہا خیمہا عقب دیوانخانۂ ہمایوں محل برپا شدہ بود سیر و تماشا کنند، و تحلی باطبع بانبساط خاطر داد طرب دہد، چوں ایں ارشاد سرزد ہمگناں نعمت غیر مترقب پنداشتہ بے محابا ہمچوں طفلاں کہ بروز جمعہ از دبستان نجات یافتہ مطلق العنان می شوند تگا پو آغاز نہادند و دل را از فکر آزاد ساختند و در ہنگکۂ تازہ بنا حوضے کہ بسنگ مرمر از اختراع حضور ترکیب یافتہ است شست وشو میکردند و مانند ماہی کہ بآب حرکت و تفریح میکند بلا تصنع دراں دست و پا می زدند و بعد لہو ولعب مشغول تناول شدند۔ بفضلہ تعالیٰ بہ ہمت علیائے ولی نعمت مایدۂ متعدد در دیوان خانہ مزبور و نعمت خانہ کہ بحجرۂ فرش بانانی مشہور است گستردہ شد، و پلاؤ نفیس مع مزعفر و فیرنی و نان و کباب و مثمن مرغ و چند نان خورش و لب جش و بورانی و میوہ و شیرینی ترتیب پذیرفتہ، الغرض بسرور خاطر از کمال بے تکلفی کار کام و زبان ساختند و ہمچو ترکان خوان یغما پنداشتند، زیرا کہ احدے ازانہا چنیں مرتبت عظمیٰ و عزت کبریٰ بخواب ہم ندیدہ کہ عمر آں عزبا در بندوق برداری و صفائی سلاح و مالش اسپان وادائے قواعد نوکری و ہمراہی لشکر تا راہِ دور و دراز و مقابلہ با غنیم صرف شدہ، و ہر واحد بہ آمال و امانی جہاں

الوداع خوانده، چگونہ از ظهور این کارِ اعظم منشرح و فارغ البال نشود،
و بمصقلۂ سرور و جمعیت زنگ از آئینۂ دل نزداید بعد فراغ ازاں بیڑہائے
پان و انعام موافق طلب نیم ماہہٗ ہریک کہ عبارت از صفدار و جماعہ دار و
اجیٹن و حوالدار و عملدار و سپاہی باشد مرحمت کردہ رخصت فرمود، رئیس ما
کہ بخلق و آدمیت وام عالم شکار است فراخور مرتبہ ہرکس دلجوئی و عنایت نمود
و بسپاہ ہنود ضیافت خام عطا گردید، و یک یک ازاں بسید عائے قلبی و مقصد
دلی رسید ہمگناں از تہ دل بدعائے ازدیاد عمر و دولت پرداختند و بخوشدلی
بحصول نقد مقصود و ازاں مقام سرا سر آرام کہ از روز ورود درآنجا مقیم بودند
روانہ شدند، خود بدولت دریں سفر خیر اثر دقیقہٗ از دقائق مہات نہضت
و کثرت خرج بمضمون ؎

تہی کن کیسہ کاں غارت ساماں دریا کن
بمن دہ آنچہ داری اے خدا ہمت تماشا کن

و توجہ برامور جزئی و کلی فروگذاشت نفرمود، و بسبب توغل کارہا و رعایت
برحال رعایا و برایا خواب و خور بر وقت ننمود، اکثر لشکریان خصوصاً ہنود
بصدمہ وبا و بعض ازاں از امراض دیگر از مدراس تا ناگور شریف قریب سہ
صد کس و ازانجا تا معاودت ثلث آں ہلاک شدہ باشند ہرگز سر رشتۂ استقلال
از دست نگذاشت، و بمضمون مصرع شاہ صوفی سرمد کہ ؎

مردانہ پائے دار جہاں پائدار نیست

نظر بر کارساز مطلق میداشت و باین شدت حرارت روزۂ ماہ صیام قضا
ننمود، و بر نماز جماعت و اوراد معمولی تصور نفرمود، اگر بارادہ سفر از ناگور فیض معمور

یرواڑی[۵] کہ قریہ ایست متعلق از امنات وازمقام ممدوح مسافت ہشت منزل دارد، بتقریب زیارت حضرت سید ابراہیم شہید وراثنائے راہ بزیارت حضرت سید فخر الدین شہید عرف کاٹ بابا صاحب قدس سرہما کہ از اجل اولیائے ایں بلاد بودند میداشت، اما غلغلۂ وباو آفات راہ آنسو کہ بس تنگ وتاریک است بتواتر رسیدہ، دریں صورت اذیت خلایق بود وبنج آنہا ازروے آیۂ کریمہ وماجعل علیکم فی الدین من حرج ممنوع لہذا پہلو تہی فرمود، نوابین مرحومین باوصف تسلط وحکومت قلمرو کرناٹک از ہنگام ہم کولارکہ در ماہ رجب سنہ یکہزار ویکصد وہشتاد ودو بعمل آمدہ بود کمر عزم بسفرنہ بستند، وگوشۂ عافیت اختیار کروند، آفریں برہمت جواں دولت ماکہ باوجود عدم کارفرمائی ملک بصرف لکوک روپیہ بریں سفر اعظم عزم بالجزم فرمود وبعد عائے دلی رسیدہ مراجعت بجانب دارالامارہ نمود، قادر حقیقی بطفیل حبیب خود صلی اللہ علیہ وآلہ وصحبہ وسلم ومحبوب او علی جدہ وعلیہ التحیۃ والثنا بجناب خداوندی با خویہاے حال ومآل واقتدار کمال مع سایر علایق دیرگاہ سلامت داراد وبعد عائیکہ باعث منتہائے سرور ودلجمعی ماہوا خواہان است فائز کناد ومخالفین دین ودولت کہ بعض ازانہا بمفحوائے آیۂ کریمہ یقولون بالسنتہم مالیس فی قلوبہم دم محبت زدہ مختلط می شوند چوں نقط غلط محو سازاد ے

بمحمد وآلہ الامجاد

بطفیل شہنشہ بغداد

۵؎ Yarwadi

راقم عجز سرشت کہ بمشقت ماہہا چہ روز و چہ شب تحریر ایں اوراق پرداخت، جزا بخش حقیقی بتدارک آں ناظر احوال نیاز خصال مع اہل و عیال شدہ ہموارہ بمعیت فضل خود دارد، واز جملہ مصایب و آفاتِ دنیا و رنج و عقوباتِ عقبیٰ بکنف حمایت رساند۔ اللھم احسن عاقبتنا فی الامور کلّھا واجرنا من خزی الدنیا و عذاب الاٰخرۃ

رباعی

قد تم رسالتی بعون الوھاب
امید کہ باشد ہمگی صدق و صواب
گر سہو و خطائے شدہ باشد واقع
رب اغفر لی انک انت الوھاب

بفضل قادر عزّ و جل و عظیم لم یزل و تصدق روح پرفتوح و شاہنشہ عرب عجم حضرت رسول اکرم صلی اللہ علیہ و آلہ و صحبہ وسلم و اعانت وسیلۂ معظم یعنی جناب غوث الاعظم علی جدہ و علیہ التحیۃ والثنا بشب دوازدھم ماہ مبجل ربیع الاول ۱۲۳۹ھ ہجری کہ لیلِ ولادت باسعادت باعث ظہور کائنات و خلاصۂ موجودات است بعد ادائے نماز مغرب شب یکشنبہ کتاب بہار اعظم جاہی تالیف ایں عاصی عجز مظاہر، غلام عبدالقادر المتخلص بناظر کان اللہ لہ من الاوّل الی الآخر بن غلام محی الدین معجز متخلص مغفور مبرور

نوّر اللہ قبرہٗ بالنور

حسب الحکم شہسوار عرصۂ کشورستانی، رونق بخش محفل کامرانی، نونہال حدیقۂ جوانی، بہار گلستان زندگانی، مدار ملک و ملّت، سراج روشن دولت، ماہ منور سپہر امارت، نیّر اعظم برج ریاست، نواب والا جاہ امیر الہند اعظم جاہ، فخر الامرأ

مختار الملک روشن الدوله محمد منور خان بہادر، بہادر جنگ اللّٰهم طول عمرهٔ و زد دولته و وفقهٔ لما تحبه و ترضاه که رئیس مومنین و حامی دین متین و مرجع مسلمین و ولی نعمت موروثی این نیاز قرین است در ہجوم افکار و مکروہات دور دوار صورت اختتام پذیرفت، آبیار ریاض ازل باین گلزار ہمیشه بهار، از خزان دیدهٔ ناتوان بین شیاطین سیرت، بد اطوار که غار خسران نصیب آنها باد محفوظ داراد، و بچشم معنی شناس که از حرف عناد و عیب چینی پاک و صاف است، از نظارهٔ این ریاحین محظوظ نماید آمین بحق طٰهٰ و یٰسین

ہر حرفِ خطا که رفته باشد ز قلم
شویند بآب لطف و باران کرم

الحمد لله علی تمامه

Abu Ahmad Muhammad Abdullah, a great grandson of Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk Madar-al-Umara Bahadur, of whom a mention has previously been made in this preface.

I came to know of the existence of the original manuscript of the said book, lying with the said Hajee Abu Ahmad Muhammad Abdullah only when a greater half of the book was lithographed and sent to the press. But after comparing both the manuscripts with each other, I found that the present work has been re-written by the author, and it completely differs with the original one in language and the arrangement of facts, sentences and passages. Hence there was no question of comparing the two manuscripts with each other and recording their differences in reading. I referred to the original manuscript only certain doubts which came to my mind, at the time of editing this work. I feel that my efforts to write a more detailed introduction in Persian will be much appreciated by the revered readers and scholars.

MUHAMMAD YOUSUF KOKAN
Reader, Department of Arabic, Persian, and Urdu, University of Madras
MADRAS-5.

MADRAS
25—2—1961

the first in the year 1238 A.H. – 3rd February, 1823 A.D. and returned to Madras after visiting Nagore, Tiruchirapalli, Gingee, Chetpet, Arni, Arcot, Vellore and Conjeevaram etc., on Thursday the 17th Ramazan 1238 A.H. – 29th May 1823 A.D. The journey to and fro Nagore covered a period of about four months and lakhs of rupees were spent during this trip by way of purchasing provisions for themselves and valuable presents to be presented to the chieftains, collectors and other officers of the districts. The people in Carnatic had never seen before such a pompous and glorious journey undertaken by any ruler of this country.

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was commanded by the Nawab at the sixteenth halt at Shiyali on Wednesday the 7th Jamadi II 1238 A.H. - 19th February, 1823 A.D., to commit to writing all that he observed on his route to Nagore and back in this journey. He completed the book *Bahar-e Azamjahi* on Sunday the 12th Rabi the first in the year 1239 A.H. – 1823 A.D. and presented it to the said Nawab.

This book contains not only a brief description of the Royal journey, halt by halt, but also furnishes valuable information about the Muslim saints and savants, buried in places, visited by the Nawab. It also records the names and condition of many important buildings, gardens, mosques, markets, villages, ponds etc., which have now fallen in ruin, and their exact positions can not now be located. It also gives us a picture of the life, civilization and culture, with its noble and lofty ideals, notions and aspirations, prevailing during this period.

Nazir died at the age of 43 years on the 4th Shawwal 1243 A.H. 19th April 1828 A.D., survived by a son, Muhammad Hussain (d. 1299 A.H. – 1881 A.D.) and two daughters, Shahar Banu (d- 1259 A.H. – 1843 A.D.) and Bibi Makhdooma Ashraf (d 1304 A.H.–1887 A.D.) Their descendants are still to be found in Madras and Hyderabad. Nazir has left many other works in Persian and Urdu, of which I have discussed in some detail in my introduction to this book in persian.

I am thankful to Sri T. Chandrasekharan, Curator, Govt. Oriental Manuscripts Library, Madras, for the kind favour of providing me an opportunity to edit this interesting and valuable work. I made a careful study of the single manuscript copy of this book, available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and corrected the mistakes. I also added to it necessary notes here and there, with the help of the old records and writings, available in the personal library of Haji

and Moulvi Baqir Agah (d. 1220 A.H. - 1805 A.D.) and then became a tutor to Abdul Ali Khan, son of Nawab Amirul-Umara, the second son of Nawab Muhammad Ali Walajah, who ascended the throne in 1216 A.H. - 1801 A.D. with the title of Nawab Azimuddawla, Mujiz also undertook tution to some of the members of the Walajah's family. He did not receive better encouragement during the reign (1210 - 1216 A.H. - 1795 - 1801 A.D.) of Nawab Umdat-ul-Umara, the eldest son of Nawab Muhammad Ali walajah.

Mujiz did not accept the post of diwan when it was offered to him by Nawab Azimuddawla. Hence the Nawab granted him a monthly allowance of Rs. 140/- per month, which continued till his death. He was considered as a master of Persian language after Moulana Baqir Agah. Students from different parts of the city approached him for getting their newly composed verses corrected by him. Mujiz died in 1229 A. H. 1813 A. D., leaving two diwans one in Persian and the other in Urdu.

Mujiz had four sons of whom Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir was the eldest. Nazir was born in 1200 A. H. – 1785 A.D. and was brought up with great care by his father. He studied Persian under him and also got his newly composed verses corrected by him. After the death of his father he was employed in the service of Nawab Azimuddaulah as a Persian Munshi (clerk) on a monthly allowance of Rs. 30/. But he soon became the superintendent of the Royal Library and also as the chief steward of the Royal Palace, drawing a monthly salary of Rs. 130/-.

Nawab Azamjah succeeded his father Nawab Azeemuddaulah, as Walajah IV, on 17th Rabi-us Thani 1235 A.H. – 3rd February, 1820 A.D. Even During the reign of his father, he cherished the hope of visiting the shrine of Hazrath Shahul Hameed Meeran Abdul Qadir, Gunj Sawai (d 976 A.H. – 1568 A. D.) interred in Nagore (Tanjore District) and that of Hazrath Tabal Alam Nathar Vali interred in Tiruchirapalli in 673 A. H. 1274 A. D. This was made possible for him by the Major General Sir Thomas Munro, the Governor-in-council, at Madras, in 1823 A.D. The Nawab took, in his company, his mother, his wives, his brother Nawab Azeemjah and other members of the Royal family with many other courtiers, dignitories, learned men, servants and army men. There was a large number of bullock carts, horses, elephants and camels. He started from the Royal Palace at Chepauk, Madras on Monday, the 21st Jamadi

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir is a direct descendant of Hasan Fazlullah, the son of Qazi Raziuddin Murtaza. We know nothing about him and his son Abdul Qadir, his grandson Shaikh Muhammad Hussain and great grandson Shaikh Abu Muhammad, except that they had good grounding in Islamic studies. Moulvi Muhammad Husain, alias Shaikh Ahmad, son of Shaikh Abu Muhammad, became popular and powerful when he was appointed by the Emperor Aurangzib, as an Intelligence Officer in the district of Ahsan Abad, known as Gulbarga. He was born in 1064 A.H. - 1654 A.D. and studied Arabic and Persian under different teachers of Bijapur. He married Shahar Banu, the sister of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*, who introduced him to the Emperor Aurangzib. Shaikh Ahmad sent all his secret reports to the Emperor through the chief officer Yar Ali Beg Khan. He was pious and of saintly character and the Emperor had so much confidence in him that he gave priority to all his reports over others. He died at Arcot in 1134 A.H. – 1722 A.D. Nazir also has made a reference to him in his book *Bahar-e-Azamjahi*.

Shaikh Ahmad had two sons (1) Muhammad Abdul Qadir (1105-1163 A.H. – 1693-1749 A.D.) and (2) Muhammad Makhdoom (1115-1185 A.H. - 1703 - 1771 A.D.) and a daughter married to Nizamuddin Ali, son of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred*. Muhammad Abdul Qadir was the father of Muhammad Nadeemullah, who was born in 1149 A.H. -1735 A.D. and got married to Shahar Banu, the daughter of his uncle Muhammad Makhdoom, in 1172 A.H. - 1758 A.D. But Nadeemullah lost his wife just after a year of his marriage and he himself died at the prime of his youth in 1180 A.H. - 1766 A.D., leaving his only seven year old son Ghulam Muhyuddin Mujiz, to be nurtured and brought up by his maternal grandmother, Bibi Makhdooma Ashraf, the daughter of Muhammad Abdullah, *the martyred* and wife of Md. Makhdoom, son of Shaikh Ahmad. Nadeemullah has left a short *Diwan* in Persian, containing only lyrical poems, which though not so brilliant, as to place him among the first rate poets, but are characterised by loftiness of conception, sublimity of thought, chaste language and refined sentiments.

Mujiz studied Persian for some time at Arcot and then shifted to Madras in 1190 A.H. - 1776 A.D. and here he studied under able teachers and scholars like Mir Muhsin Imtiyaz (d. 1199 A.H.–1784 A.D.) Ali Dil Khan Murawwat (d. 1201 A.H. - 1786 A.D.), Moulvi Mir Muhammad Bakhsh (d. 1208 A.H. - 1793 A.D.) Syed Asim Khan Mubariz Jung (d. 1216 A.H. - 1801 A.D.),

of Bijapur. Some of his poetical compositions are to be found, quoted in his book, referred to above.

Qazi Murtaza had five sons: (1) Hasan Fazlullah alias Muhammad Niamathullah (2) Qazi Husain Lutfullah (3) Qazi Mahmood, the younger, (4) Muhyuddeen Ruhullah and (5) Hussain Shukrullah. Of the last two, we know nothing. Qazi Mahmood, the younger, abridged the famous Persian work of *Ma La Budd Shafai,* on Islamic theology, written by Nuruddin Muhammad *Al-Iji.* Qazi Husain Lutfullah was the father of (1) Miran Abdul Qadir (d. 1074 A.H -1663 A.D.), (2) Muhammad Ali and (3) Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder (died after 1100 A.H.–1688 A.D.), who all were men of high repute. Miran Abdul Qadir was the father of Moulvi Muhammad Husain of Bidar, *the martyred,* who had been appointed, by the Emperor Aurangzib, as the principal of the famous Arabic College at Bidar, started by Mahmood Gawan, the chief minister of the Bahmani Kingdom . He met his mournful death due to a fall of lightning and thunder on the Royal magazine by the side of the said institution and mosque, when he was leading the *taravih* prayer, on 12th night of Ramzan in the year 1108 A H.–25th March 1697 A.D. He married Bibi Muhammadia, the daughter of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, by whom he had four sons and a daughter and their progeny thrived and prospered at Gulbarga, Udgir, Budwail, Siddhawt, Arcot and Madras.

Muhammad Abdullah, *the martyred,* son of Qazi Nizamuddin Ahmad, the elder, held the post of Qazi and Kotwal for some time at Gulberga and then as the *Qiladar* of Tarpatri, where he fell fighting with the zamindars of the place, in 1145 A.H.–1733 A.D. Of his sons, Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger, earned great name and fame, as a scholar, author and jurist. He settled down at Arcot and died there in 1189 A.H. – 1775 A.D, at the age of 76 years. He has to his credit several works in Arabic and Persian. Moulvi Muhammad Ghouse, Sharaful Mulk, Ghalib Jung Bahadur (1166-1238 A.H. - 1752 - 1822 A.D.)-and his two sons *viz.*, Moulvi Abdul Wahab Sharaful Mulk, Madar-ul - Umara Bahadur (1208 - 1285 A.H. - 1793–1868 A.D.) and Moulvi Muhammad Sibghathullah, better known as Qazi Badruddawlah Bahadur (1211 - 1280 A.H. - 1796 - 1863 A.D.), of whom we find occasional references in *Bahar-e-Azamjahi,* are respectively the grandson and great grandsons of Qazi Nizamuddin Ahmad, the younger. They have left several works in Arabic, Persian and Urdu. Greater details about them, can be had from my book in Urdu *Khanwada-e-Qazi Badruddawla,* which is under print now.

PREFACE

Moulvi Ghulam Abdul Qadir Nazir, the author of "*Bahar-e-Azamjahi*", hails from a "*Nawait*" family, which produced several scholars and poets of repute. His ancestors are supposed to have migrated from "Nait" a place near Basara in Iraq, to Konkan on the western coast of the South Indian peninsula, in the fourteenth century of the Christian era. His progenitor, Faqeeh Ata Ahmad Shafai, was a theologian and a contemporary to the well known savant and scholar Mulla Faqeeh Makhdoom Ali Mahaimi (d. 835 A.H.—1431 A.D.) His son, Faqeeh Makhdoom Ishaq, grandson, Faqeeh Makhdoom Ismail, and great grandson, Faqeeh Abu Muhammed, all were great theologians and savants. Ahmad, the son of Faqeeh Abu Muhammad, held the post of Qazi at Goa, which continued to his son Qazi Mahmood, the elder, (d. 995 A. H.-1587 A.D.), who left a book in persian, "*Taliqat bar Muamala-e-Goa*" (Notes regarding the Goa principality) which contains his observations and remarks regarding the judgmentsand decrees issued by the other Qazis under his jurisdiction. His brother and brother's son, Mulla Khaleelullah (d. 968 A.H.—1560 A.D) and Mulla Ahmad (d. 985 A.H.—1577 A.D.) held high position during the reign of Sultan Ali Adil Shah (965–988 A.H. - 1557 - 1580 A.D.) of Bijapur. Mullah Ahmad was a mystic and a sufi and hence he was highly respected by the king and his courtiers. Mulla Habeebullah (979-1041 A.H.1572-1632 A-D.) son of Mulla Ahmad, commanded a greater respect at the court of Sultan Ibrahim Adil Shah (988-1037 A.H.—1580-1627 A.D.) of Bijapur; for he happened to be the disciple of and worthy successor to the great saint Syed Shah Sibghatullah (d. 1015 A.H. -1606 A.D.), better known as the "Deputy of the Prophet of God". Mulla Habeebullah has written a short treatise in Persian, *Kalimat-e-Kufr* (Blasphemic Utterances), by name, and his words and writings have been recorded by his two disciples Shaikh Abdul Fattah and Abdul Qadir, in two works, known respectively as "*Rahat-al-Qulub.*" and "*Manaqib-e-Hazrath Shah Habeebullah*".

Qazi Raziuddeen Murtaza, with the poetic surname of *Razi*, held the post of Qazi from 980 A.H.—1572 A.D., when his father, Mahmood, the elder, retired from service; and he compiled in Persian a book '*Tuhfat-al-Haqeer*' on rhetorics in 998 A.H.-1589 A.D, and presented it to Sultan Ibrahim Adil Shah

number of manuscripts published by this Library in this series is as follows.

Tamil	...	21
Sanskrit	...	18
Telugu	...	7
Malayalam	...	9
Kannada	...	7
Marathi	...	2
Persian	...	3

All the manuscripts in this series are edited by the Curator of this library with the help of the staff in different languages except the Stotrarnavam that was edited by the Curator himself.

This book is based on a single paper manuscript described under D.No. 529 available in the Government Oriental Manuscripts Library, Madras. It contains 324 pages with 11 lines on a page and is written in Persian script.

Some of the manuscripts taken up for publication are represented by single copies in the library and consequently the mistakes that are found in them could not be corrected by collating them with other copies. The editors have, however, tried their best to suggest correct readings. The wrong readings are given in the foot-notes except in the case of a few books in which the correct readings have been given in the foot-note or incorporated in the text itself in square brackets.

The Government of India and the Government of Madras have to be thanked for financing the entire scheme of publication although there is a drive for economy in all the departments. My thanks are due to the members of the Expert Committee and the Editorial Committee who spared no pains in selecting the manuscripts for publication. I have also to thank the various editors, who are experts in their own field, for readily consenting to edit the manuscripts and see them through the press. The various presses that have co-operated in printing the manuscripts in the best manner possible also deserve my thanks for the patience exhibited by them in carrying out the corrections made in the proofs.

It is hoped that the Government of India will be continuing their financial grant to this library year after year for undertaking the printing of other manuscripts.

MADRAS,
21st February 1961.

T. CHANDRASEKHARAN.
Curator.
Govt. Oriental Manuscripts Library.

The Government of India will be contributing 50% of the cost for the printing of the above works, which has to be completed by the end of March, 1961. With the exception of Brahmasiddhi in Sanskrit and the Catalogue of the Marathi manuscripts, the other works may be printed before the end ofthe financial year. Except the catalogues and Stotrarnava in Sanskrit, all the other works have been edited by outside scholars and hence they have been issued under the Madras Governmsnt Oriental Series as numbers 166 to 177. Stotrarnavam in Sanskrit is edited by the Curator himself under the Madras Government Oriental Manuscripts Series as number 70.

The Government of Madras have constituted an Expert Committee for each South Indian language in which there are manuscripts in the Government Oriental Manuscripts Library, for the purpose of selectiug rare and important manuscripts for publication in the Madras Government Oriental Series. Till now the following number of manuscripts have been published in different languages.

Tamil	...	34
Sanskrit	...	23
Telugu	...	20
Malayalam	...	20
Kannada	...	14
Persian	...	8
Arabic	...	1

Under the same series the number of works published from the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore is as follows.

Tamil	...	12
Sanskrit	...	10
Telugu	...	5
Marathi	...	6

The Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, has published under this series three Tamil works.

An Editorial Committee has been formed under the orders of the Director of Public Instruction, Madras, for selecting manuscripts in different South Indian Languages for publication in the Madras Govt. Oriental Manuscripts Series. The

of Madras in G.O. No. 81859 E6/59-15 Education dated 5th January, 1960 sanctioned the publication of the following seven manuscripts.

1. Tanippadarrirattu.
2. Keraladesa Varalaru.
3. Kattabomman Varalaru.
4. Kalambakakkottu.
5. Uttara Ramayana Natakam.
6. Yapparumkalam.
7. Palamolittirattu.

Of these, the last one was dropped as it was found to contain a large number of colloquial terms. The printing of the other six manuscripts has been completed in the Madras Government Oriental Manuscripts Series as numbers 55,56,67, 68.69 and 66.

During the year 1960-61 the Government of Madras have sanctioned in Memorandum No. 47522-E6/60-9 Education dated 30-12-60 the publication of the following manuscripts.

TAMIL

1. Sivapuranatottiramanjari.
2. Tiruvoymoli-Ittupravesa Sangraham.
3. Vetalakkathai.
4. Homer's Iliad.
5. Saptarishi Nadi—Kanya Lagnam.
6. Kunrakkudi Kumaran Peril Kirtanaikal.
7. Divyaprabanda Akaradi.

PERSIAN

8. Tarikh-e-Hafeezullakhan.
9. Bahar-e-Azamjahi.
10. Sawanihat-i-Mumtaz.

SANSKRIT.

11. Nyayaratna Dipavali.
12. Nyayasara.
13. Stotrarnavam.
14. Brahmasiddhi.

CATALOGUES.

15. Triennial Catalogue of Tamil Mss Vol. 12.
16. do. do. do. 13.
17. Descriptive Catalogue of Marathi Mss. Vol. 3.

INTRODUCTION.

The public are perhaps aware of the fact that the Government of Madras have launched upon a scheme of publication of rare manuscripts treasured in two premier institutions of this State, namely, the Madras Government Oriental Manuscripts Library, Madras, and the Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore. Financial help has also been extended to Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, Madras, for similar purpose. Though the publication of rare manuscripts was started as early as 1909 by this library, only 12 works were taken up for publication till 1942. Of these, the printing of three works has not yet been completed.

Only in the year 1949-50 a regular scheme for the publication of manuscripts was prepared and accepted by the Government of Madras under the MADRAS GOVERNMENT ORIENTAL SERIES. This scheme included the manuscripts in all the South Indian Languages in which there are manuscripts in the library. Till now 158 manuscripts in different languages have been printed. Of these, 35 manuscripts are from Tanjore Maharaja Serfoji's Sarasvathi Mahal Library, Tanjore, and three from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar. In addition, from 4 manuscripts, 3 from this library and one from Dr. U. V. Swaminatha Iyer Library, Adyar, are in the press.

All the manuscripts under the Madras Government Oriental Series were edited by various scholars drawn from different learned institutions. The publication of manuscripts under the Madras Government Oriental Manuscripts Series was resumed in the year 1950-51. All the manuscripts published under this series before 1942 were in Sanskrit. But since 1950-51 the manuscripts in other languages also were included. These are edited by the Curator with the assistance of the Pandits in respective languages. Till now 60 works have been printed including 51 works since 1951.

The Government of India also have decided upon a programme of printing rare and useful manuscripts in the different languages of India. For this purpose the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs have come forward with grants-in-aid for some of the manuscripts libraries maintained by the State Governments and also for certain reputed private libraries. In the year 1959-60 the Government

Printed by the Madina Electric Litho Press
Madras-5.

BAHAR-E-AZAMJAHI

EDITED
BY
AFZALUL ULAMA MOULVI MUHAMMAD YUSUF KOKAN UMARI, M.A.,
Reader, Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras, Madras-5,

GOVERNMENT ORIENTAL MANUSCRIPTS LIBRARY,

MADRAS.

1961

Price Rs. 11-25

(C)

GOVERNMENT OF MADRAS

MADRAS

GOVERNMENT ORIENTAL SERIES

Published under the authority
of
The Government of Madras

GENERAL EDITOR:
Sri T. CHANDRASEKHARAN, M.A., L.T.,
Curator, Government Oriental Manuscripts Library,
MADRAS-5.

No. CLXXVI

بہار اعظم جاہی